monumentet

DO NOT COPY

1/1985

MINISTRIA E ARSIMIT DHE E KULTURËS
INSTITUTI I MONUMENTEVE TË KULTURËS
TIRANË

DO NOT COPY

monumentet

1/ 1985 (29)

KOLEGJIUMI I REDAKSISË

SOTIR KOSTA (KRYEREDAKTOR)
APOLLON BAÇE, (ZËV KRYEREDAKTOR)
ALEKSANDËR MEKSI, ALI MUKA, EMIN RIZA, GJERAK KARAISKAJ,
HASAN NALLBANI

DO NOT COPY

Pronë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
Pranë Ministrisë Arsimit dhe Kulturës

Adresa Redaksisë: Rruga «Alqi Kondi» Nr. 7

DO NOT COPY

TABLES DES MATIERES

ARTICLES

Page

Sotir KOSTA

Les monuments historiques dans l'oeuvre du camarade ENVER HOXHA. 12

Emin RIZA

L'architecture populaire dans l'ouvrage du camarade ENVER HOXHA «Années d'enfance» – mémoirs sur Gjirokastër 23

Neritan ÇEKA

Les fortifications préhistoriques illyriennes 52

Gjerak KARAISKAJ

L'approvisionnement en eau de la forteresse de Shkodra au cours du Moyen Age 74

Guri PANI

Le temple à Shtyllas 85

Fatos TARTARI

Constructions opus mixtum à Durrës 93

Vera BUSHATI
Isuf SUKAJ

Quelques traits de l'urbanisme et de l'architecture des principales villes albanaises au cours des années 1912-1944 101

Leonard SULI

L'architecture de l'habitation populaire à Rrëzomë de Delvinë 134

MATERIAUX

Frederik STAMATI

Un trésor de monnaies à l'amphithéâtre de Durrës et son traitement. 142

CRITIQUE ET BIBLIOGRAPHIE

Ali MUKA

E. Riza «Les constructions rurales en Labëri» La Maison d'Edition «8 Novembre» Tirana, 1984, p. 182 146

Aleksandër MEKSI

Jovan Adami, «Routes et objets archéologiques en Albanie» La Maison d'Edition «8 Novembre» Tirana, 1983 151

COMMUNICATIONS

Ali MUKA

L'exposition «L'art albanais au cours des siècles» 156

PASQYRA E LËNDES

ARTIKUJ

Faqe

Sotir KOSTA

Monumentet e kulturës në veprën e shokut Enver Hoxha 5

Emin RIZA

Arkitektura popullore në veprën e sh. Enver Hoxha «Vite të Vegjëlisë» – Kujtime për Gjirokastrën 19

Neritan ÇEKA

Fortifikimet parahistorike ilire 27

Gjerak KARAISKAJ

Furnizimi me ujë i kalasë së Shkodrës në mesjetë 59

Guri PANI

Tempulli në Shtyllas – Përpjekje për formulimin arkitektonik 79

Fatos TARTARI

Ndërtime me teknikën e muraturës së përzier (Opus Mixtum) në Durrës 87

Vera BUSHATI
Isuf SUKAJ

Disa tipare mbi urbanistikën dhe arkitekturën e qyteteve kryesore shqiptare gjatë viteve 1912-1944 95

Leonard SULI

Arkitektura e banesës popullore në Rrëzomën e Delvinës 105

Frederik STAMATI

Një thesar me monedha nga amfiteatri i Durrësit dhe trajtimi i tij 137

REÇENSIONE

Ali MUKA

E. Riza «Ndërtimet fshatare në Labëri». Shtëpia botuese «8 Nëntori», Tiranë, 1984, f. 182 143

Aleksandër MEKSI

Jovan Adami, «Rrugë dhe objekte arkeologjike në Shqipëri. Shtëpia Botuese «8 Nëntori» Tiranë 1983 149

INFORMACIONE

Ali MUKA

Ekspozita «Arti Shqiptar në Shekuj» 153

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

SOTIR KOSTA

MONUMENTET E KULTURËS NË VEPRËN E SHOKUT ENVER HOXHA

Historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët tona, konceptimi marksist-leninist, thellësisht shkencor i problemeve të traditës kulturore, gjeti shprehjen e plotë e të saktë në epokën e socializmit. Periudha mëse dyzetvjeçare e ndërtimit të socializmit ndjeu nevojën edhe të përpunimit e të përgjithësimit teorik të shumë problemeve që diktonte epoka e transformimeve të thella politike e sociale, koha e lëvizjeve të mëdha për përparim e dije. Në këto çështje të rëndësishme për kombin, kontributi i shokut Enver Hoxha, bir besnik i popullit shqiptar ka qënë vendimtar. Mendimi filozofik me shtrirje të gjerë e të thellë ka prekur preokupacionet me një lidhje logjike bindëse për çdo fushë, sepse ridhte nga ndjenja dhe detyra e një atdhetari të flaktë marksist që përpiqej të futej thellë në histori, për të zbuluar ata faktorë që vërtetojnë shkencërisht lashtësinë dhe vazhdimësinë kulturore të popullit, përpjekjet e tij vigane për pavarësi, dije, përparim shoqëror. Shoku Enver orientoi me pjekuri drejtimet e shkencës shqiptare e cila mbi këtë bazë ndërtoi platformën e kërkimeve për probleme teorike e praktike që kishin të bënin me historinë, gjuhën e kulturën materiale në tërësi. Vlera e mendimit filozofik të shokut Enver preku ndijshëm edhe çështje me rëndësi të vlerësimit të monumenteve kulturore-artistike si dëshmi të zhvillimit dinamik të traditës në këto fusha ku spikat dëndur mënçuria krijuese e popullit shqiptar, ndjenja e flaktë për atdhedashuri. Duke i vënë re e studjuar këto tipare të popullit, si njohës i thellë i historisë legjendare të tij, shoku Enver, në njërën nga veprat e rëndësishme të tij shprehet: «... E gjakosën, e vranë, e dogjën shqiptarin, por atë kurrë nuk e përkulën. Populli shqiptar ruajti të pa prekur gjuhën, kulturën, traditat e shkëlqyera, të lashta të tij...»[1]. Këto cilësi kanë lënë gjurmë veçanërisht në kulturën materiale në fortifikimet, banesat, rrugët e urat, objektet e kultit, monumentet e artit me të cilat trualli shqiptar është mjaft i pasur. Gjurmimi, studimi, restaurimi i tyre ka qënë dhe mbetet detyrë e rëndësishme për Institutin e Monumenteve. Veprat e shokut Enver bisedat e veçanta që hedhin dritë për problemet e traditës kanë pasuruar mendimin shkencor dhe kanë hapur horizonte për kërkime të mëtejshme. Për studjuesit janë tepër të çmuara dhe udhërrëfyese veprat: «Kur lindi Partia» (kujtime), «Vite të vegjëlisë», (kujtime për Gjirokastrën), «Mes njerëzve të thjeshtë», (kujtime) sepse japin të dhëna me shumë interes për monumentet. Shoku Enver, njohës i thellë i historisë së njerëzve të thjeshtë na la një thesar të pakrahasuar në duar, të shkruar me gjuhë të qartë e të ngrohtë si shkrimtar, shkencëtar e filozof i shquar. Përgjithësisht në këto vepra ka përshkrime të hollësishme njerëzish, vendesh e ndërtimesh më vehte e së toku. Veç të tjerash në këto shkrime studjuesi mëson ngjarjen, njerëzit, lidhjen e fenomeneve, njihet me metodën e trajtimit shkencor të problemeve, gjuhën e zgjedhur e të kuptueshme nga të gjithë. Ato ndërkohë kanë vlerë sepse lënë detyra për studime e restaurime më të thella jo vetëm për ato çështje që trajtohen në ato vepra por edhe për të tjerë.

Puna me monumentet dhe gjurmimin sistematik, për të zbuluar e njohur vlerat kulturore të brezave të shkuar është fuqizuar. Kështu, mbi këtë bazë sot kemi një fond të pasur vlerash ndërtimore e artistike që prekin gjithë periudhat historike dhe mbarë gjinitë e monumenteve. «... Objektet që dokumentojnë kulturën e popullit japin shumë bukë – thekson shoku Enver – ato përbëjnë një thesar me vlerë për ko-

1) E. Hoxha. «Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë, fq. 90, Tiranë, 1982.

mbin, prandaj duhet të ruhen me kujdesin më të madh...»[2] Shtrirja e kujdesit dhe interesimi për grumbullimin e vlerave në çështjet e ruajtjes së tyre kërkon medoemos përgatitje shkencore me njohuri të gjera dhe të thella, punë me pasion të veçantë. Shfrytëzimi sistematik i burimeve të shkruara ku vend të veçantë zë vepra e shokut Enver zgjidh shumë nga çështjet që kërkojnë të ndriçohen drejt sepse lidhen drejtpërsëdrejti me historinë e kombit, autoktoninë e tij. Për shumë nga këto veçori ku historiografia shqiptare ka thënë tashma fjalën e vet ka qënë i pranishëm dhe i saktë mendimi teorik i shokut Enver Hoxha.

Veprimtaria kërkimore restauruese mori ndriçim dhe hov të ri kur shoku Enver në fjalën e tij të 9 Majit 1983 ndër të tjera tha se: «... Mbrojtja dhe restaurimi bëhen dhe duhet të bëhen mbi baza shkencore...»[3].

Ky ka qënë synimi i studjuesve tanë sepse historia e kohës së lashtë dhe të mesme shpjegonte ose ngacmonte për kërkime që hedhin dritë por se edhe vetë ajo kish nevojë të pasurohej me fakte, të zgjerohej e konkretizohej për t'u folur brezave të ardhëshëm. Kështu, krahas kërkimeve në fusha të tjera gjurmimi i monumenteve të arkitekturës dhe artit u bë domosdoshmëri dhe vihej detyrë pa humbur kohë, të bëhej mbi kritere të qarta studimore. Kombinimi i kërkimeve të ekspeditave arkeologjike me ato për të zgjedhur ndërtimet popullore më të shquara të qytetit e fshatit dhe për objektet më të bukura të artit solli një material shumë të pasur dokumentar që përbën pa pikë dyshimi — dëshmi të pazëvendësueshme për historinë dhe kulturën e lashtë të popullit tonë. Orientimi i shokut Enver ka qënë i qartë dhe largpamës në mënyrë të veçantë kur Ai interesohej drejtëpërsëdrejti për monumentet. «Çështja e traditave të popullit tonë ka rëndësi të madhe — theksonte shoku Enver... natyrisht në momentet aktuale duhet të tregohet kujdes shumë i madh për të ruajtur e për të konservuar monumentet e kulturës, për t'u bërë atyre «biografitë» për të shkruar për to dhe për t'i fotografuar. Kjo është një shkencë e tërë...»[4]. Kjo detyrë e shtruar në vitin 1962, tre vjet para se të krijohej Instituti i Monumenteve të Kulturës, si institucion që do të merrej me gjurmimin, studimin, ruajtjen dhe restaurimin e monumenteve në mbarë vendin, ngriti në shkallë më të lartë kujdesin por njëherësh vuri në baza organizative e shkencore më të shëndosha punën kërkimore restauruese. Konceptimi i ruajtjes dhe restaurimit të monumentit mbi të dhëna njohurish të thella duhej të pasurohej me dokumentacion grafik, fotografik e shkrimor të gjerë me nivel të lartë. Gjurmimi i monumenteve të arkitekturës e të artit e pasuroi ndjishëm fondin kulturor me shëmbuj nga më të ndryshmit, nga banesat shpellore tek qëndra të mëdha arkeologjike, nga fortifikimet prehistorike, antike e mesjetare, ura ujësjellës, banja, rrugë, arkitekturën e varrimit tek ndërtimet e shumta të kultit plot vepra arti (piktura murale, ikonambajtës druri, ikona, skulptura dekorative në gur e dru), nga banesat qytetare tek ato fshatare, qytete e lagje muze. Në proçesin e gjurmimit, kihet parasysh në mënyrë të veçantë tipari klasor, vendi që zë monumenti në histori, raporti i tij me të tjerë, proçesi i ndryshimeve në kohë dhe kuptimi i tyre në kushte marrëdhëniesh etj. «... Zbulimi i monumenteve të vjetra — orienton shoku Enver — është një shkencë e tërë, të cilën ka ardhur koha që njerëzit tanë ta zotërojnë...»[5]. Kjo do të thotë se për studjuesin ka rëndësi të veçantë njohja e veçorive historiko-ndërtimore të vendeve e popujve të ndryshëm, e kulturës së tyre dhe e kulturës së përgjithshme botërore, të artit të sejcilit dhe të artit në përgjithësi. Duke u futur nëpër historinë e kohës së lashtë, duke njohur mirë burimet dhe materialet konkrete me të cilat flasin arkeologjia, gjuhësia, historia, etnografia dhe vetë monumentet, shoku Enver nënëvizon se: «... Populli shqiptar jo vetëm që ka luftuar gjatë shekujve por ka edhe një kulturë të lashtë. Gjatë shekujve shkelësit e huaj e kanë shtypur dhe e kanë shfrytëzuar ekonomikisht, ata janë përpjekur gjithashtu të zhdukin edhe kulturën e vjetër të popullit tonë dhe ta quanin atë si një popull barbar dhe pa asnjë farë kulture...»[6]. Studimet, sidomos të dekadave të fundit të bëra nga arkeologët, etnografët, historianët e arkitekturës e të artit të mbështetura mbi një material të pasur dhe të ballafaquar shkencërisht me burime të shkruara, hedhin dritë mbi lashtësinë kulturore të popullit tonë i cili edhe në etapa të rënda robërie dijti të ruajë tiparet e veta ndërtimore e artistike edhe atëherë kur kultura helene e romake kish fituar autoritet politik e kulturor në pellgun e mesdheut. Shembuj të shumtë flasin për vazhdimësinë e jetës në qëndra të zgjedhura me

2) E. Hoxha. Raporte-fjalime 1976-1977, f. 329, Tiranë, 1980.
3) E. Hoxha. Raporte-fjalime 1982-1983, fq. 361-362, Tiranë 1985.
4) E. Hoxha, Vepra-vëllimi 23, fq. 243, Tiranë — 1977.
5) E. Hoxha. Vepër e cituar — fq. 267.
6) E. Hoxha. Vepra vëll. 16, fq. 235, Tiranë 1973.

DOKTORI

mençuri që më parë, Durrësi, p.sh. është shembulli më tipik ku gjënden monumente të atillë që tregojnë qartë mpleksjen e shekujve, larminë kulturore vazhdimësinë e jetës qytetare. «... Në Durrës — theksonte shoku Enver — jemi duke ndërtuar dhe do të ndërtojmë, por me ndërtimet që bëjmë nuk mund të ecim në tym, pa ruajtur e pa mirëmbajtur objektet e duhura monumentale...»[7], ndërsa për Beratin ai thotë se «ka ndryshuar e do të ndryshojë akoma më shumë por ai është një qytet shumë i vjetër dhe ka shumë ndërtime me vlerë të madhe artistike për ndërtimin e të cilave gjyshërve dhe stërgjyshëve tanë u është dashur të derdhin shumë djersë. Këto vepra arti duhen ruajtur me kujdesin më të madh brez pas brezi»[8]. Është kuptimplotë fakti, që të parët tanë idenë e ngulitjes në tokën mëmë e kanë patur trashëguar brez pas brezi. Vetë monumentet flasin, qofshin ata rrënojë apo në këmbë për qëndresë të fortë. Mbi gërmadha të lashta, ndërtime të tjera u ngritën brenda dhe jashtë kalave të Durrësit, Beratit, Shkodrës, Gjirokastrës, dhjetra fshatra rrënojë, fare pranë rilindën sidoqë me të tjera kërkesa. Të konceptuarit e ndërtimeve në përshtatje me jetën familjare, në përshtatje me truallin, klimën, lidhjen fisnore ishin tipare të një shoqërie me kërkesa të veçanta që shprehte me zgjuarsi artin e të ndërtuarit. Në kalatë, shfrytëzimi i truallit, i materialit rrethanor dhe teknika e të ndërtuarit, shfaqej me larmi formash në Çukën e Ajtojt, në Amantia e Mavrovë, në Bylis e Lezhë, në Tepelenë e Antigone. Heroi legjendar Skënderbeu tregoi si duhej mbajtur Kruja, sa vlenin kalatë e vogla si Petrela, Petralba, Stellushi, Ishmi, Rodoni për t'i bërë ballë hordhive otomane për dhjetra vjet rrjesht. Shfrytëzimi me nikoqirllëk i truallit, bëri të lindin ndërtime të fuqishme e të bukura në Gjirokastër e Berat. Banesa fshatare, kudo por sidomos ajo në malësi brenda një tipologjie të caktuar shpërtheu me lloj lloj formash. Ajo shfaqej si këngët, vallet, veshjet dhe dialektet. Në ato banesa gërshetohej mbrojtja, mikpritja bujare, jeta e thjeshtë, baritore, dhoma e miqve, e zjarrit e bagëtive dhe zahireve për dimër dhe për verë. Ruajtja e këtyre banesave «kaqë të bukura» siç shprehej shoku Enver ka të bëjë me mbrojtjen e kulturës kombëtare. Lidhur me këtë Ai theksonte: «... Arkitektët duhet të kenë parasysh stilin popullor. Të përpiqen që të krijojnë një stil në përshtatje me karakteristikat e vendit tonë...»[9].

Për mbrojtjen e monumenteve këtij thesari të madh të popullit tonë kërkohet kujdes i pandërprerë dhe në front të gjerë ku marrin pjesë mbarë populli të cilin shoku Enver e ka quajtur «krijues të historisë».

Masivizimi i mbarë punës për ruajtjen e monumenteve është rruga më efikase. Në këtë masivizim, puna edukative zë vendin kryesor.

«... T'i edukojmë njerëzit — porosiste shoku Enver — me këtë kujdes, sepse ky është një mjet për të çelnikosur dashurinë e popullit për atdheun e tij, për «gurët e thatë» që thotë populli, për kalatë, ku është derdhur gjaku i tij. Kur t'i shpjegohen mirë popullit këto gjëra atij do t'i hyjë medoemos dashuria për to.»[10]. Puna e gjallë me njerëzit, gërshetimi i propagandës për njohjen e vlerave me punën konkrete pranë monumenteve në aspektin restaurues e mirëmbajtës ka bërë që të ketë rritje të interesimit nga njerëzit. Organizimi në mënyrë sistematike i ballafaqimit, i këshillimeve pranë monumenteve ku udhëheqin shokë me përvojë, gjithashtu krijon një kuptim më të plotë për traditën. «Java e monumenteve» tashma tradicionale në mënyrë të sintetizuar zgjon hov të ri sa festiv aqë dobiprurës për të hyrë në biografinë e monumentit. Botimet e karakterit shkencor popullor krahas atyre të karakterit të mirëfilltë shkencor kanë shtuar akoma më shumë etjen për të hyrë në gjurmët e largëta të historisë.

Kur bën fjalë për thellimin e punës studimore me monumentet në mënyrë të veçantë për klasifikimin e vlerave shoku Enver porosit: «... Interesi ynë të përqëndrohet në monumentet më të rëndësishëm arkitekturale, artistike dhe historike ... prandaj të ruhen ato që janë më karakteristike...»[11]. Që të bëhet mirë kjo punë kërkohen njohuri të thella për historinë e arkitekturës e të artit, Historinë e Shqipërisë, për vendosje në kohë dhe hapësirë të vlerave ndërtimore, në kuadrin krahasimor tipologjik. Me anë tjetër edhe ky klasifikim mbetet përsëri në proçes kërkimi e thellimi që kushtëzohet nga burime të reja monumentesh sidomos arkeologjike por edhe sepse lidhet me kërkesa në rritje të specializimit të kuadrit që merret me studim.

Zgjedhja e tipeve përfaqësues në monumentet e arkitekturës e të artit lidhet madje me çështje të funksionit apo me vendosjen e tyre në raport të pëlqyer me ndërtimet e reja që diktojnë kushtet e socializmit. Kështu, ideja që një pjesë e mirë e monumenteve të shërbejnë si muze historike, të arkitek-

7) **E. Hoxha.** Vepra vëll. 23, fq. 246, Tiranë 1977.
8) **E. Hoxha.** Vepra vëll. 16, fq. 189, Tiranë 1973.
9) **E. Hoxha.** Vepra, vëll. 4 fq. 455, Tiranë 1970.
10) **E. Hoxha.** Vepra, vëll. 12, fq. 303-304, Tiranë 1972.
11) **E. Hoxha.** Vepra, vëll. 23, fq. 240, Tiranë 1977.

DOKUMENTE

turës, artit, etnografike, si qëndra social kulturore, më shpesh si pika të vizitueshme qoftë edhe kur banohen, është me interes të veçantë sepse materializon orientimin e rëndësishëm të shokut Enver që thotë: «Ne nuk do të ndërtojmë më të tilla shtëpi, po ato që kemi trashëguar e kemi, t'i ruajmë, t'i mbajmë mirë që të rrojnë për brezat e ardhëshëm që do të vijnë dhe që do të jetojnë në shtëpi të reja më moderne e me komoditet, shumë më të mira të ndërtuara me karakteristikat e artit tonë arkitektural kombëtar»[12]. Këto këshilla kanë qënë e mbeten me shumë vlerë sidomos për qytetet apo zona muze Berat, Gjirokastër, Tiranë, Elbasan, Shkodër, Vlorë, Korçë në çështje themelore të ruajtjes së monumenteve, raportit të tyre me ndërtimet e reja por edhe si frymëzime për studime e projektime të mbështetura në tabanin kombëtar.

Vështrimi i monumenteve në tërësinë e vlerave, problematika e ndërlikuar studimore-restauruese hap udhë, por sygjeron edhe radhën e punës me to, shkallë shkallë deri në paraqitjen e tyre. Krijimi i një kujdesi të harmonizuar ndaj tyre bën që mbarë gjinitë të flasin bashkëkohësisht për historinë e tyre. Shpërpjestimi i studimeve dhe ndërhyrjeve restauruese ndonjëherë sjell zbehje vlerash dhe boshllëk në kërkimet shkencore. Por ka ndodhur dhe do të ndodhë që përqëndrimi i punimeve restauruese në kushte të caktuara të lozë rol të veçantë, edhe më fort kur lidhen specialitete të afërta p.sh., arkitekti, artisti, arkeologu, historiani; kjo krijon mundësi të mëdha për zgjidhje problemesh, ndërkohë studimet në fusha të veçanta, objekte më vehte synojnë të grumbullohet material burimor historik me vlerë. Vëzhgimet e herëpasherëshme, puna restauruese pra studimet me monumentin si edhe në fusha të afërta me të, kanë, si qëllim që të hedhin dritë në trashëgiminë kulturore të popullit tonë. Por, përmend shoku Enver kur bën fjalë për shkencat shoqërore: «... Studimet që janë kryer e do të kryhen për etnogjenezën, formimin e popullit tonë edhe për etapa më të rëndësishme të zhvillimit të tij, janë pjesë përbërëse e historisë dhe e kulturës sonë popullore...». Ndërkohë kur kujton arritjet e shkencëtarëve të huaj, shoku Enver nënvizon se ato «... nuk janë trajtuar mbi bazën e metodologjisë marksiste-leniniste. Studimet e tyre janë mbështetur kryesisht në regjistrimin e fakteve historike, ata kanë nxjerrë gjithashtu edhe konkluzione, por këto kanë pasur karakter të kufizuar...»[13]. Ky mësim i çmuar u jep gjallëri e forcë ideologjike të veçantë studimeve, i ngre ato në nivel më të lartë kërkimesh, i orienton të zhvillojnë me guxim kritikën shkencore.

Restaurimi si shkencë e mirëfilltë që buron nga një objekt me vlera të mëdha siç është monumenti i kulturës mbështetet dhe pasqyron qartë vërtetësinë historike e mjeshtërore të veprës të krijuar gjatë shekujve. Nga restauratorët tanë një kuptim i tillë është vendimtar. Kur nisemi ta kuptojmë kështu këtë punë i gjithë arsenali i dijeve tona që kërkon medoemos të ketë me vete edhe anët teknike derdhet me sukses tek monumenti.

Në mënyrë të veçantë shoku Enver është ndalur tek objektet arkeologjike, zbulimin dhe sidomos ruajtjen e tyre me kujdesin prej shkencëtari të mirëfilltë për lëvrimin e historisë së popullit, prejardhjen e tij të largët, duke shfaqur ide dhe hapur rrugë të reja për studime të thella ndërdisiplinore posaçërisht nga shkencat shoqërore, «Përsa i përket qytetërimit ilir spjegon Ai ne kemi fakte dhe të tjera do të zbulojmë më vonë. Në vendin tonë janë bërë disa zbulime nga italianët dhe francezët. Ata janë nisur për të vërtetuar kulturën helenike, që në fakt ka ekzistuar, por kanë ekzistuar edhe kultura të tjera, për të cilat ata nuk janë orientuar. Ne do ti vazhdojmë zbulimet se këto kanë rëndësi të madhe si për popullin tonë, ashtu dhe për historinë e përgjithëshme. Në këtë kuadër ne do të zbulojmë edhe se kur kanë jetuar ilirët në vendin tonë...»[14].

Kujdesi që tregojmë për monumentet arkeologjike të zbuluar sidomos më intensivisht në Bylis, Durrës, Butrint, rr. Kolonjës, Përmetit, Dibrës, Matit, në Shkodër, Krujë etj. dëshmojnë për vazhdimësi kulturore të dendur, të pasur e të larmishme. Ato japin shkas për thellimin e studimeve me lëndën arkeologjike për argumentimin e autoktonisë kulturore, por edhe zgjojnë kërkimet në truallin shqiptar. Gjithë këto rrënoja ndërtimesh e objekte të lashta ngacmojnë njëherësh edhe restauratorët të cilët bashkë me rrugët e ruajtjes së tyre, pasurojnë fondin e dijeve me elemente të rinj duke plotësuar kuadrin historik.

Në procesin e ruajtjes së rrënojave arkeologjike, qofshin ato mure mbrojtës (fortifikime) apo ndërtime shoqërore ka një mendim të qartë që takon me ruajtjen e vërtetësisë së monumentit, ai i ruajtjes dhe restaurimit në vendin e vet «in situ». Rreth kësaj vërtiten rrugët e zgjidhjes së problematikës që lind gjendja dhe mundësia e ekspozimit. Arritjet e suksesëshme në anastilozë në muret antikë të Lezhës, By-

12) **E. Hoxha.** «Vite të Vegjëlisë» (kujtime), fq. 54, Tiranë 1983.
13) **E. Hoxha,** Raporte-fjalime (1982-1983) fq. 340. Tiranë 1985.
14) **E. Hoxha.** Vepra, vëll. 17 fq. 177-184. Tiranë 1974.

DOKTORA

lisit, Apolonisë etj. çvendosja dhe rivendosja e mozaikëve në Apoloni, Durrës, Antigone, Tepe të Elbasanit Mesopotamit, Mesaplik të Vlorës, punimet e ndërlikuara në pikturat murale të kishave në kala të Beratit, Ardenicë, Korçë, etj. tregojnë për rritje të aftësive profesionale të punonjësve tanë të aftë për të ndërmarrë në të ardhmen punime më të ndërlikuara. Rritja e këtyre kërkesave ndaj monumenteve e ka bazën në mësimet e çmuara të shokut Enver, i cili duke u ndalur në probleme të përcaktimit të vlerave arkeologjike, të veçorive të kulturës materiale të popullit tonë, thekson: «Monumentet e kulturës të kohëve të kaluara të popullit tonë sapo fillojmë t'i zbulojmë dhe t'i nxjerrim nga balta. Flas për ato zbulime arkeologjike që i përkasin krejtësisht kulturës së popullit tonë. Por edhe në ato zbulime, ku duket influenca e theksuar e kulturës helene, romake ose bizantine, në shumicën e tyre, vërtetohet zotësia artistike e kulturore e të parëve tanë, që kanë punuar në to, që kanë derdhur zotësinë, guston, mjeshtërinë e tyre të rrallë. . .»[15]. Me këto mendime kaq të thella zbulohet horizonti i gjerë i dijeve, gjykimi i shëndoshë marksist që orienton drejt kërkimet për historianët, arkitektët, artistët, arkeologët në tërë veprimtarinë e tyre. Madje, për kontributin e kulturës sonë, në kushte marrëdhënjesh historikisht të njohura, Ai thotë: «Dihet se kultura e Greqisë së lashtë ka influencuar në kulturën e popullit tonë, por është e pamundur që edhe kultura e lashtë e popullit tonë të mos ketë influencuar në kulturën e popullit grek. Kultura bizantine gjithashtu ka influencuar në kulturën e popullit tonë, por edhe kultura jonë ka influencuar në zhvillimin e kulturës bizantine. . .»[16].

Dokumentacioni teknik shkencor në tërësinë e vlerësimit të monumentit kërkon kurdoherë kujdes të veçantë. Një dokumentacion i pasur dhe me cilësi shkencore, fryt i një punë kolektive nxjerr në dritë fizionominë e monumentit, përbën «biografinë» e tij. Si i tillë ai ndikon pozitivisht në kryerjen me sukses të ndërhyrjeve. Në Kongresin e 7-të të Partisë, shoku Enver shtroi detyrën që të ndërmeren studime e përgjithësime për arkitekturën dhe artin me të cilat do të ndriçoheshin probleme që kanë të bëjnë me ruajtjen dhe forcimin e pandërprerë të frymës kombëtare. Prej këndej, u desh që edhe për fushën e gjerë e të larmishme të monumenteve, për çështje themelore të tyre sidomos të historisë së arkitekturës dhe të artit, të ndërmerren studime. Kuadrot tanë më të përgatitur morën përsipër dhe hartuan «Historinë e arkitekturës shqiptare — deri në v. 1912» (maket), një sërë botimesh me vlerë si: «Qyteti muze i Gjirokastrës», «5000 vjet fortifikime në Shqipëri», «Butrinti dhe fortifikimet e tij», «Ndërtimet fshatare në Labëri», «Arkitektura mesjetare në Shqipëri», një sërë botimesh shkencore popullore etj., ndërsa revista «Monumentet», është bërë tashma tribunë e gjerë e mendimit shkencor dhe gëzon simpatinë e studjuesve tanë e të huaj. Por a do të kënaqej njeriu ynë studjues apo dashamirës i monumenteve me kaq sa i jepnim? Sigurisht që jo. Shoku Enver, mëson se «. . . Pa dituri nuk mund të ecet me atë hov që kërkon tani zhvillimi i shpejtë i vendit. . .»[17] «. . . Natyrisht, — këshillonte Ai — ngritja e cilësisë së botimeve shkencore, kërkon përveç të tjerave, zgjedhjen e lëndës dhe pastrimin nga idetë borgjeze që ekzistojnë në shumë materiale të literaturës shkencore që shfrytëzojnë studjuesit tanë . . . prandaj nga ana e shkencëtarëve tanë duhet të bëhen përpjekje që në këto botime të dalë në pah vetëm thelbi shkencor i lëndës dhe ky thelb të interpretohet në rrugën marksiste leniniste dhe jo siç e ka paraqitur shkencëtari borgjez. . .»[18]. Pra, studjuesit tonë i duhet formim i shëndoshë ideollogjik e politik për të bërë analiza të thella në veprën e tij, për përfundime që dalin nga një përmbajtje ideoshkencore me material të pasur e bindës.

Me synimin për të hyrë në brendësi të jetës së monumentit, për të grumbulluar sa më shumë të dhëna për të shkruar për to, po punohet për hartimin e një vepre tjetër me vlerë, «Atllasi i monumenteve», i cili me materialin e pasur shkrimor e grafik do të shërbejë për fuqizimin e punës propaganduese si një «enciklopedi» e dashur dhe e nevojëshme për njerëzit. Për të arritur këto, «Atllasi i monumenteve» si vepër monumentale ka nevojë të konceptohet me gjuhë të pasur e të qartë, me përshkrime e vlerësime të goditura për monumentin dhe me paraqitje grafike të bukur.

Në veprën e tij monumentale shoku Enver Hoxha kur shkruan ose flet për traditën kulturore e artistike arrin të shprehë admirimin dhe dashurinë e thellë për njerëzit e thjeshtë që shkrinë talentin për të ndërtuar me shije të hollë, me materiale e vegla të thjeshta. Si mësues i madh dhe i paharruar, shoku Enver, kur u shkruante pionierëve të qytetit muze të Beratit dhe i përgëzonte për nismën e bukur të tyre për

15) E. Hoxha. Vepra — vëll. 17 fq. 482, Tiranë 1974.
16) E. Hoxha. Vepra — vëll. 21 fq. 362, Tiranë 1976.
17) E. Hoxha. Vepra — vëll. 10 fq. 131, Tiranë 1972.
18) E. Hoxha. Revista: «Studime politiko-shoqërore 2/1982, fq. 30.

DOKUMENT

ndërtimin e kalldrëmeve të qytetit, i porosiste: «Ju mësoheni që të vegjël të ecni në rrugën e muratorëve e të gurgdhëndësve të lavdishëm të vendit tonë, që në shekuj me radhë e deri sot kanë ushtruar një nga mjeshtritë, një nga artet më të mrekullueshme të njerëzimit . . . Unë i kam dashur, i dua dhe i respektoj shumë muratorët dhe punonjësit e gurit, prandaj vi sot te ju, të dashur pionierë dhe voglushë, t'ju përqafoj dhe t'ju puth me dashuri që morët këtë iniciativë kaq të mirë. . .»[19].

Këto porosi marrin vlerë në rradhë të parë për specialistët që merren me restaurimin, kuadrot që projektojnë, por ato kanë mbi të gjitha vlerën e madhe edukuese për brezat.

Madhështia e vlerave të qyteteve tona muze Beratit e Gjirokastrës, në mënyrë të veçantë për origjinalitetin e kompozimit urbanistik dhe të ndërtimeve, për veçoritë mjeshtërore të ndërtuesve, apo gërshetimin thuajse të të gjitha gjinive të arkitekturës dhe artit e ka tërhequr së tepërmi shokun Enver. Por, nga shënimet e Tij kuptojmë se ato janë parë të lidhura me mbarë monumentet e tjerë si krijime të një kombi që e ka dashur gjithmonë të bukurën, të përparuarën.

Për qytetin e lindjes, Gjirokastrën, shoku Enver ruan kujtimet më të ndijëshme, të cilat ndriçojnë shumë aspekte të jetës së tij, ku edhe gjejmë porosi shumë të çmuara për studimin dhe restaurimin e monumenteve të atij qyteti dhe në përgjithësi.

Më 28 Maj 1969, në mitingun e organizuar në Gjirokastër ndër të tjera shoku Enver këshillonte: «. . . U lutem shumë popullit të Gjirokastrës, arkitektëve, shokëve drejtues të Partisë dhe të pushtetit të rrethit tuaj ta ruajnë siç është këtë qytet, por edhe ta zbukurojnë, pse është me të vërtetë një mrekulli. . . Ky qytet është me të vërtetë një xhevahir i arkitekturës së popullit.» «. . . Në mos sot, nesër sidomos punonjësit e qyteteve të tjera do t'ia kenë zili Gjirokastrës këto karakteristika»[20].

Gati dhjetë vjet më pas kur shkruan «Kujtimet» për qytetin e lindjes në librin «Vite të vegjëlisë» shoku Enver vë re ndryshimet dhe vlerëson punën e bërë, këtë radhë duke hyrë në të gjitha labirintet e mrekullive të qytetit, ndjek historinë dhe spjegon arsyet e origjinës së tij, argumenton duke arsyetuar qartë llojet e ndërtimeve, probleme të urbanistikës, veçon arritjet më të bukura dhe lidhjet e lagjeve me njera tjetrën, me kalanë, pazarin. Shoku Enver në përmjet kujtimeve ngre lart rolin e njeriut, e njeriu të thjeshtë që ndërtoi Gjirokastrën. Ajo që përbën modelin e analizës dhe sintezës është mënyra e të arsyetuarit llogjik të artit të të ndërtuarit, ku zbulohet mjeshtëria e artistit popull, mençuria për të gërshetuar interesat për banim në një të vetme me të bukurën, me përmasa monumentale të shprehur me format e mëdha arkitektonike, materialet ndërtimore përshtatja me truallin e ndërtimit, pasuria e zbukurimeve dhe njësia tipologjike e banesës. Gjithë këto kanë arritur në përsosje. Po cili ishte projektuesi i këtyre mrekullive? Shoku Enver ve në piedestal arkitektin popull. Dashurinë që ka për të, respekti për mundin, djersën dhe gjakun e tij. Shoku Enver e shpreh me këto fjalë: «. . . Megjithatë, sikur edhe me këtë pasion të flas, prapë jam i bindur se nuk kam folur sa duhet! Oh! Sa larg jam, sa forcë shprehjeje më mungon për të hedhur në letër me kompetencë aspekte shkencore, teknike e artistike të arkitekturës! . . . Çdo gjë të tërheq vëmendjen në këto ndërtime të bëra me aq dituri, me shije me stil të bukur»[21]. Shoku Enver hyn edhe në psikologjinë e ndërtuesve, muratorëve apo gurgdhëndës të cilët në proçesin e projektimit e të ndërtimit edhe pse qenë të ndryshëm kanë shfrytëzuar me zgjuarsi truallin, ndërtonin pranë e pranë me idenë e lidhjeve fisnore, por edhe me hapësira të menduara mirë. «Këtu qëndron — nënëvizon shoku Enver — një nga zotësitë e këtyre mjeshtërve të talentuar që kanë lënë pas një thesar të paçmuar, vetëm se duhet të ruhet, të ruhet dhe një mijë herë sikur ta përsëris që të ruhet, prapë mendoj se nuk e kam thënë sa duhet»[22].

Kjo porosi fiton vlera të pakrahasueshme në punën me monumentet.

Në veprën e mrekullueshme të shokut Enver Hoxha mësimet janë të rëndësishme sepse në to gjëndet gjithçka i duhet studjuesit dhe restauratorit, çdo njeriu që edukohet me frymën e atdhedashurisë të kujdesit për të njohur thellë, për të ruajtur dhe trashëguar brez pas brezi arritjet më të bukura, dëshmitë më të vyera të historisë së popullit shqiptar. Duke orientuar e këshilluar, shoku Enver ngjall edhe më tepër ndjenjën e krenarisë dhe frymëzon për kërkime të reja më të përparuara, mbi themele më të shëndosha metodologjike. Çështjet e ruajtjes së monumenteve mbeten themelore, ato në vështrim tërë-

19) E. Hoxha, Vepra, vëll. 34 fq. 413-414, Tiranë 1981.
20) E. Hoxha, Vepra — vëll. 41 fq. 190-215, Tiranë 1984.
21) E. Hoxha «Vite të vegjëlisë», fq. 30-32.
22) E. Hoxha. Po aty, fq. 35.

DO NOT COPY

sor marrin përparësi. Shoku Enver, na mëson veç të tjerave dhe metodën e punës, hap horizont për rrugët e kërkimit, edukon ndjenja estetike të shëndosha dhe duke folur gjerë me njerëzit e thjeshtë orienton për interesim kolektiv për traditat kulturore. Neve na takon ta ruajmë e ta transmetojmë veprën e Tij me tërë shkëlqimin për brezat që do të vijnë, për të ruajtur si sytë e ballit monumentet, si vatra për edukimin patriotik, revolucionar të popullit tonë.

«Do të vijë koha — theksonte shoku Enver — kur muzetë tona do të mbushen me vepra të tilla që do të jenë një trashëgim i pasur dhe i paçmueshëm i kulturës së kaluar të popullit tonë, por për këtë neve na duhet të studjojmë akoma më shumë të kaluarën e shkëlqyer të tij, sepse atje ne gjejmë të shprehur gjithë jetën, gëzimet, vuajtjet, shijen e tij artistike, luftrat për liri dhe pavarësi, prirjet dhe zakonet që populli ynë ka trashëguar gjeneratë pas gjenerate deri në kohën e sotme...»[23]

DO NOT COPY

23) **E. Hoxha.** Vepra, vëll. 21, fq. 363, Tiranë 1976.

Sotir KOSTA

DO NOT COPY

LES MONUMENTS HISTORIQUES DANS L'OEUVRE DU CAMARADE ENVER HOXHA

L'histoire du peuple albanais, de l'antiquité à nos jours, la conception marxiste-léniniste profondément scientifique des problèmes de la tradition culturelle, ont trouvé une expression totale et véritable à l'époque du socialisme. La période de plus de quatre décennies de l'édification du socialisme créa aussi le besoin de faire une synthèse théorique de tous les problèmes que dictait l'époque des transformations politiques et sociales profondes, des grands mouvements pour le progrès et le savoir sur ces problèmes si importants à la nation, la contribution du camarade Enver Hoxha, fils fidèle du peuple albanais a été décisive. La pensée philosophie très profonde et qui embrassait de nombreux aspects de la vie faisait autorité dans tous les domaines grâce à une cohérence convaincante qui émanait du sentiment et de sa tâche de patriote ardent marxiste qui s'est efforcé de remonter loin dans l'histoire afin de déceler les facteurs qui établissent scientifiquement l'ancienneté et la continuité culturelle du peuple, ses efforts incessants pour l'indépendance, le savoir et le progrès social. C'est avec matûrité que le camarade Enver Hoxha indiqua les directions principales dans lesquelles devait s'engager la science albanaise, qui élabora sur cette base sa plateforme de recherche sur les problèmes théoriques et pratiques relatifs à l'histoire, à la langue et à la culture matérielle en général. La pensée philosophique du camarade Enver Hoxha s'étend aussi à quelques problèmes importants des monuments historiques considerés comme un témoignage du développement dynamique de la tradition dans ces domaines où se signalent la capacité craétive du peuple albanais et son ardent patriotisme. En mettant en relief et en étudiant ces traits du peuple en profond connaisseur de son histoire légendaire le camarade Enver Hoxha écrit dans une de ces oeuvres essentielles: «L'Albanais n'a pu être soumis ni par le fer, ni par le feu, ni par le sang. Le peuple a préservé intactes sa langue, sa culture, ses anciennes et brillantes traditions...»[1] Ces qualités ont laissé leurs empreintes surtout dans la culture matérielle, dans les fortifications, les habitations, les routes et les ponts, les objets de culte, les monuments artistiques, nombreux en Albanie etc. La découverte, l'étude et la restauration de ces monuments est une tâche importante qui incombe à l'Institut des Monuments. Les oeuvres du camarade Enver Hoxha, ses entretiens particuliers avec des spécialistes font la lumière sur les problèmes de la tradition et ont enrichi la pensée scientifique en ouvrant de nouveaux horizons à la recherche. Les ouvrages: «Quand naquit le Parti» (souvenirs), «Les années d'enfance» (souvenirs de Gjirokastra), «Parmi les simples gens», sont très précieux pour nos chercheurs car ils fournissent des données de beaucoup d'intérêt sur les monuments. Profond connaisseur de l'histoire des simples gens, le camarade Enver Hoxha nous a légué un trésor incomparable, écrit en une langue pure et chaleureuse où apparaissent l'écrivain, le scientifique et le philosophe distingué. Il y a en général dans ces ouvrages des descriptions détaillées de gens, de lieux, de constructions ou de groupe de constructions. Le chercheur y apprend entre autres les événements, le rôle des gens et les liens qui réagissent divers phénomène,s il apprend la méthode pour traiter scientifiquement les problèmes et écrire dans une langue choisie et compréhensible de tous. Ces ouvrages sont précieux aussi du fait qu'ils fixent des taches concernant de nouvelles restaurations des études plus poussées notamment sur des questions qui ne sont pas évoquées dans ces ouvrages.

Le travail pour découvrir systématiquement de nouveaux monuments afin de connaitre les valeurs culturelles des générations passées a été très fructueux. Ainsi avons-nous aujourd'hui un riche fonds d'oeuvres artistiques et de constructions qui appartiennent à toutes les périodes historiques et représentent les genres existants de monuments. «...Les objets qui prouvent la culture du peuple sont très importants, — souligne le camarade Enver, — ils constituent un trésor précieux pour la nation, c'est pourquoi il faut mettre beaucoup de soin à les conserver.»[2] L'extension de l'intérêt et la préoccupation à accumuler de l'expérience en matière de conservation exige sûrement une préparation scientifique adéquate, des connaissances vastes et profondes, du travail et une passion particulière. L'exploitation systématique des sources écrites où une place importante revient à l'oeuvre du camarade Enver aide à résoudre correctement des problèmes qui ont trait directement à l'histoire de la nation, à ses origines. La pensée théo-

1 — E. Hoxha, «Les mennées anglo-américaines en Albanie» éd. fr. p. 98 Tirana 1982.
2 — E. Hoxha, Rapports et discours 1976-1977, éd. alb. Tirana 1980; p. 329.

rique exacte du camarade Enver Hoxha est présente dans nombre de problèmes sur lesquels l'historiographie albanaise a déjà dit son mot.

L'activité de recherche et de restauration prit de l'essor particulièrement après le discours du 9 mai 1983 du camarade Enver Hoxha où il disait entre autres: «... La conservation et la restauration doivent être faites sur des bases scientifiques...»[3]

C'est aussi ce qu'ont visé nos chercheurs, car l'histoire ancienne ou moyenne exige des études qui fassent le jour sur ses problèmes, afin de l'étayer de nouveaux faits, de lui donner de l'ampleur et de la rendre plus concrète et plus significative pour les génération futures. Ainsi, il devint nécessaire d'entreprendre, sans perdre de temps et parallèlement aux recherches dans les autres domaines, la découverte des monuments achitecturaux et d'art à partir de critères d'études clairement définis. Le fait de combiner les recherches effectuées par les expéditions archéologiques avec le travail de sélection des constructions populaires citadines et rurales de valeur et des plus belles oeuvres d'art a apporté un matériel de documentation très riche, qui constitue à n'en pas douter un témoignage irremplaçable de notre culture et de notre histoire anciennes. Le camarade Enver Hoxha a fait preuve de clairvoyance lorsque évoquant le problème des monuments il orientait: «Le problème des traditions de notre peuple a une grande importance... Il nous faut actuellement mettre beaucoup de soin à conserver les monuments historiques, à en établir les «curriculum vitae», à écrire sur eux et à la photographier. C'est la toute une science.»[4]

Cette tâche fixée en 1962, trois ans avant la mise sur pied de l'Institut des Monuments historiques qui s'occuperait de la recherche, de l'étude, de la conservation et de la restauration des monuments dans tout le pays, fit accroître l'intérêt pour ces problèmes mettant en même temps le travail de recherche et de restauration sur des bases organisationnelles et scientifiques plus saines. La conservation et la restauration des monuments à partir de vastes données et de connaissances profondes devaient être accompagnés d'une documentation graphique, photographique et écrite d'un niveau élevé. La recherche de monuments de l'architecture et de l'art a enrichi considérablement le fonds culturel, à commencer par les grottes habitées et jusqu'aux grands centre archéologiques, les fortifications préhistoriques, antiques et du Moyen-Age, les aqueducs, les bains et les thermes, les routes, l'architecture de l'enterrement jusqu'aux nombreux édifices de culture remplis do'euvres d'art (des peinture murales, des cadres d'icônes en bois, des icônes, des sculptures décoratives sur pierre et sur bois), depuis les habitations citadines jusqu'à celles rurales, jusqu'aux villes et aux quartiers musées. Dans le processus de recherche il faut tenir compte du caractère de classe d'un monument, de la place qui lui revient dans l'histoire, de son rapport avec les autres, des modifications qui sont fonction des époques et de sa signification dans les conditions d'un type donné de rapport, etc. «La découverte des anciens monuments est toute une science et il est grand temps que nos gens la maitrisent».[5] Cela veut dire qu'il importe particulièrement au chercheur de connaitre les particularités historico-architecturales des divers pays et peuples, de leur propre culture et de la culture mondiale, de l'art de chacun et de l'art en géncral. En pénétrant dans l'histoire des temps anciens en connaissant à fond les sources et les données concrêtes dont parlent l'archéologie, la linguistique, l'histoire, l'ethnographie et les monuments eux-mêmes, le camarade Enver souligne que: «Le peuple albanais n'a pas seulement combattu au long des siècles, il a aussi une culture ancienne. Les envahisseurs etrangers l'ont opprimé et exploité économiquement, ils se sont également appliqués à enrayer sa culture ancienne en el traitant de peuple barbare entièrement dénué de culture.»[6] Les études effectuées ces dernières décennies par les archéologues, les ethnographes, les historiens de l'architecture et de l'art étayées d'un riche matériel et scientifiquement confrontées à des sources écrites, éclaircissent l'ancienneté culturelle de notre peuple qui même dans des périodes d'asservissement a su garder intactes ses particularités architecturales et artistiques à une époque où les cultures hellène et romaine avaient la primauté politique et culturelle dans le bassin méditerranéen. De nombreux exemples témoignent de la continuité de la vie dans des sites choisis avec intelligence. Durres par exemple est la ville, la plus typique où se trouvent des monuments qui prouvent clairement l'enchevêtrement des siècles, la diversité culturelle et la continuité de la vie citadine. «A Durrës-soulignat le camarade Enver Hoxha — nous sommes en train de construire et nous y construirons même à l'avenir, mais rien ne sera fait au hasard sans conserver et restaurer les objesh monumentaux nécessaires.»[7]

Tandis que pour la ville de Berat il dit qu'elle a changé et changera encore mais c'est une ville très ancienne où les constructions de grande valeur artistique pour la réalisation desquelles nos ancêtres ont versé beaucoup de sueur sont nombreuses et doivent être conservées avec beaucoup de soin de génération en génération.»[8] Le fait que nos ancêtres ont perpétué l'idée de l'installation sur la terre natale est très significatif. Les monuments fussent-ils à l'état de ruine où encore debout, parlent d'une grande résistance. De nouvelles constructions se sont érigées sur les ruines anciennes à l'inté-

3 — E. Hoxha, Rapports et discours 1982-1983, éd. alb. Tirana 1985, P. 361-362.
4 — E. Hoxha, Oeuvres, t. 23. éd. alb. Tirana 1977, P. 243.
5 — E. Hoxha, Oeuvres t. 23. éd. alb. Tirana 1977, P. 267.
6 — E. Hoxha, Oeuvres, t. 16, éd. abl. Tirana 1973 p. 253.
7 — E. Hoxha, Oeuvres, t. 23 éd. alb. Tirana 1977 p. 246.
8 — E. Hoxha, Oeuvres, t. 16 éd. alb. Tirana 1973, p. 189.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

rieur et à l'extérieur des citadelles à Durrës, à Berat, à Shkodra, à Gjirokastër, des dizaines de villages ruinés virent à nouveau le jour quoi que suivant d'autres exigences. La conception des constructions en harmonie avec la vie familiale, avec le terrain, le climat et les liens tribaux, témoigne de l'existence d'une société, qui exprimait avec intelligence l'art architectural à travers des exigences particulières. L'exploitation du terrain, du matériel environnant et de la technique de construction dans les citadelles se manifeste sous des formes diverses dans la Çuka d Ajtoi, à Amantia et à Mavrovë, à Bylis et à Lezhe, à Tépélène et à Antigonea. Le héros national, Scanderbeg, montra qu'il fallait défendre Kruja est aussi quel rôle considérable pouvaient jouer les petites citadelles comme Petrela, Petralba, Stellushi, Ishëm, Rodon dans la résistance aux bordes ottomanes des années durant. L'exploitation rationnelle du terrain rendit possible des constructions solides et esthétiques à Gjirokastër et à Berat, L'habitat paysan se développa partout mais en particulier dans les zones montagneuses, créant de nouvelles formes de constructions toujours dans le cadre, d'une typologie donnée. Cet essor apparaît au même titre que dans les danses, les chansons, les vêtements et les dialectes. Dans ces constructions étaient combinées les exigences de la défense avec celles de la générosité, de la vie simple pastorale qui ont déterminé la construction de la chambre des hôtes, la pièce du foyer et du bétail ainsi que du cellier. La conservation des «si beaux habitats» comme disait le camarade Enver Hoxha concerne la défense de la culture nationale. A ce propos il soulignait: «Les architectes doivent avoir en vue le style populaire, et essayer de creér un style en rapport avec les particularités de notre pays.»[9]

Pour la défense des monuments qui constituent le trésor culturel le plus important de notre peuple il faut une attention incessante et une large participation de tout le peuple que le camarade Enver a appelé «créateur de l'histoire». La participation de tout le peuple est la voie la plus efficace pour la conservation des monuments. Le travail éducatif y est essentiel.

«Eduquons les gens dans cet esprit, – recommandait le camarade Enver car c'est un moyen pour consolider l'attachement du peuple pour sa patrie, pour les «pierres séches» comme dit le peuple, pour les citadelles où il a versé son sang. Lorsqu'on aura expliqué comme il convient ces choses au peuple, il sentira nécessairement de l'attachement pour elles.»[10] Le travail mené auprès des gens, la propagande pour la connaissance des vaelurs combinée avec le travail concrêt pour la conservation et la restauration des monuments ont fait augmenter l'intérêt des gens pour les monuments, L'organisation systématique de confrontations, de consultations auprès des monuments dont s'occupent des camarades qui ont de l'expérience aide à mieux comprendre la tradition. La «Semaine des monuments» devenue déjà traditionnelle éveille de manière syntétique un élan tant festif que fructueux pour cerner l'histoire du monument. Parallèlemetn aux publications proprement scientifiques, les publications scientifiques populaires ont attisé la soif pour aller à la quête des empreintes lointaines de l'histoire.

Traitant du problème de l'approfondissement du travail d'étude sur les monuments et en particulier de celui sur la classification selon la valeur, le camarade Enver Hoxha recommande: «Notre intérêt doit se concentrer sur les monuments les plus importants d'un point de vue architectural, artistique et historique... c'est pourquoi il faut en conserver les plus caractéristiques.»[11] Pour mener à bien ce travail il faut des connaissances profondes en histoire, en architecture en art et en histoire de l'Albanie, pour établir à temps et délimiter les valeurs des constructions, dans le cadre de la comparaison typologique. Mais d'autre part cette classification demeure toujours un processus de recherche et d'étude plus poussé, conditionné par la découverte de nouveaux monuments, surtout archéologiques, étant toujours lié aux exigences croissantes de la spécialisation de cadres qui s'occupent de ces études.

Le choix de types représentatifs de monuments de l'achitecture et de l'art est lié aussi aux problèmes de leur fonction ou de leur emplacement dans un juste rapport avec les nouvelles constructions que dictent les conditions du socialisme. Ainsi, l'idée qu'une partie des monuments peut servir de musées d'architecture, d'histoire, d'art, d'ethnographie ou comme centres socio-culturels et plus souvent de points à visiter même lorsqu'ils sont habités est très importante car elle matérialise l'orientation importante du camarade Enver Hoxha qui dit: «Nous ne construirons plus de telles maisons, mais nous conserverons celles que nous avons héritées, nous les entretiendrons afin de les léguer telles quelles aux générations futures qui vivront dans de nouvelles maisons, modernes et confortables et aussi construites suivants notre art architectural national.»[12] Ces recommandations ont toujours de la valeur surtout pour les villes ou les régions musées comme Berat, Gjirokastër, Tirana, Elbasan, Shkodër, Vlorë, Korçë, concernant les problèmes essentiels de la conservation des monuments, les rapports avec les nouvelles constructions, elles inspirent aussi de nouvelles études appuyées sur l'art national.

La considération des valeurs des monuments dans leur ensemble, la problématique compliquée de l'étude et de la restauration, ouvrent de nouvelles voies et suggèrent un ordre de travail jusqu'à leur présentation. Grâce à cette attention harmonisée tous les genres ont livré en même temps leur

9 – E. Hoxha, Oeuvres t. 4 éd. alb. Tirana 1970 P. 455.
10 – E. Hoxha, Oeuvres t. Tirana 19972 pp. 303-304.
11 – E. Hoxha, Oeuvres t. 23 éd. alb. Tirana 1977 p. 250.
12 – E. Hoxha, «Années d'enfance» (souvenirs), éd. alb. Tirana 1983 p. 54.

DOWNLOADY

histoire. Des études disproportionnées et des efforts de restauration peuvent parfois en palir les valeurs et nuire aux recherches scientifiques. Mais il arrive, et cela se produire encore, que la concentration des travaux de restauration dans des conditions particulières joue un rôle considérable, surtout quand des chercheurs de sciences voisines comme les architectes, les artistes, les arrhéologues et les historiens conjuguent leurs efforts ce qui crée de grandes possibilités pour la solution des problèmes, entretemps les études menées dans des domaines particulers et sur des objets particuliers visent à accumuler du matériel historique de valeur. Les observations effectuées de temps à autre, le travail de restauration, bref, les études sur le monument et dans des domaines proches ont pour but de jeter la lumière sur l'héritage culturel de notre peuple. Mais, ajoute le camarade Enver Hoxha parlant des sciences sociales: «Les études effectuées et celles qui seront entreprises à l'avenir sur l'ethnogenèse, la formation de notre peuple, sur des étapes importantes de son développement sont partie intégrante de l'histoire et de notre culture populaire.» Tandis que évoquant les résultats des recherches des hommes d'études étrangers le camarade Enver Hoxha souligne qu'ils «n'ont pas traité (les problèmes) sur la base de la méthodologie marxiste-léniniste. Leurs études se sont essentiellement limités à enregistrer les faits historiques, ils ont tiré aussi des conclusions mais elles ont une portée limitée.»[13] Ce eseneignements précieux donne aux études un essor et une force idéologique particuliers, élève le niveau des recherches, et oriente les chercheurs à appliquer avec courage la critique scientifique.

En tant que science qui émane d'objets de grande valeur, comme le monument historique, la restauration reflète clairement la détermination historique et stylistique des oeuvres à travers les siècles. Comprendre cela serait décisif pour nos restaurateurs. Une telle compréhension jointe à des connaissances techniques nésessaires, constitue l'arsenal de nos connaissances qui permettent d'entreprendre avec succès l'étude des monuments.

Le camarade Enver Hoxha s'est penché particulièrement sur les objets archéologiques, sur les problèmes de leur découverte et de leur conservation faisant preuve d'une préoccupation de vrai scientifique soucieux d'éclaircir l'histoire de notre peuple, ses origines lointaines, en émettant quelques idées et en frayant de nouvelles voies de recherche principalement aux sciences sociales. «Pour ce qui est de la civilisation illyrienne nous avons des preuves et nous en découvrirons d'autres encore les Italiens et les Français ont fait des fouilles dans notre pays dans le but de certifier la culture grecque qui y a existé réellement, mais d'autres cultures y ont existée qui n'ont pas préoccupé ces chercheurs. A nous donc de poursuivre les fouilles car elles ont une grande importance tant pour notre peuple que pour l'histoire générale. Dans ce cadre nous découvrirons depuis quand les Illyriens ont habité le territoire de notre pays.»[14]

L'attention que nous accordons aux monuments mis au jour surtout à Bylis, à Durrës, à Buthrote, dans les districts de Kolonje, de Mat, de Dibër, de Shkodër, de Kruje etc a permis de prouver la continuité d'une culture intense, riche et variée. Ces monuments offrent la matière pour entreprendre de nouvelles études dans le domaine de l'archéologie afin de certifier le caractère autochtone de notre culture, stimulant en même temps les recherches sur le sol albanais. Toutes ces ruines et objets anciens poussent les restaurateurs à enrichir, parallèlement aux méthodes de conservation, leurs connaissances, d'éléments nouveaux complétant du coup le cadre historique.

Dans le processus de la conservation des ruines archéologiques, fussent-elles des murs défensifs (des fortifications) ou des constructions à caractère secial, prévaut une idée claire qui coïncide avec l'authenticité du monument, de sa conservation et de sa restauration sur place «in situ», ce dont on tient compte lorsqu'on envisage de résoudre les problèmes créés par les besoins de l'exposition. Les réussites considérables de l'anastilose dans les murs antiques de Lezhe, de Bylis, d'Apollonia, etc, le déplacement et la reconstitution des mosaiques à Apollonia, à Durrës, à Antigonea; à Tepe de Elbasan, de Mesopotame, à Mesaplik de Vlore, les travaux compliqués de reconstruction des peintures murales des églises dans les citadelles de Berat, d'Ardenice, de Korçe et, témoignent de l'augmentation des capacités professionnelles de nos travaillurs qui sont en mesure d'entreprendre des travaux encore plus compliqués qu'avant. L'amélioration de la qualité du travail avec les monuments s'appuie sur les précieux enseignements du camarade Enver Hoxha, qui s'arrêtant aux problèmes de la définition de la valeur archéologique des particularités de la culture matérielle de notre peuple souglinée« Les monuments historiques des temps anciens viennent juste d'être découverts et déterrées. Je parle ici de découvertes archéologiques qui concernent exclusivement la culture de notre peuple. Mais même dans les découvertes où se remarque une nette influence des cultures hellène, romaine et byzantine, apparait dans la majorité des cas la maîtrise artistique et culturelle de nos ancêtres, qui y ont matérialisé leurs goûts et leurs rares capacités.»[15]

Ces pensées aussi profondes traduisent le vaste horizon de connaissances du camarade Enver, son jugement marxiste sain qui oriente comme il convient les recherches des historiens, des architectes, des artistes et des archeologues. Tandis que à propos de la contribution de notre culture dans les conditions de rapports historiquement connues, il écrit: «Il est notoire que la culture de la Grèce ancienne a influencé la cul-

13 – Enver Hoxha, Rapports et discours (1982-1983 éd. alb. Tirana 1984. P. 360.
14 – E. Hoxha, Oeuvres, t. 7 éd. alb. Tirana 974 pp. 177-184
15 – E. Hoxha, Oeuvres, éd. alb. t, 17 Tirana, 1974, p. 488.

POTOCOK

ture de notre peuple, mais il est tout à fait impensable que l'inverse ne se soit pas produit. De même, la culture byzantine a elle aussi influencé la culture de notre peuple, mais en échange notre culture a influé sur le développement de la culture byzantine.[16]

La documentation technique-scientifique concernant l'appréciation du monument dans son ensemble exige un soin particulier. Une documentation riche et traitée scientifiquement en tant que fruit d'un travail collectif met en évidence la physionomie du monument, établit son «curriculum vitae» etc, et influence positivement le couronnement avec succès des entreprises. Au VIIe Congrès du Parti le camarade Enver fixa comme tâche devant l'architecture et l'art d'entreprendre des études de synthèse afin d'éclaircir des problèmes de la conservation et du raffermissement de l'esprit national. Il s'ensuit que l'on devait entreprendre dans le domaine large et diversifié des monuments, des études portant sur des questions fondamentales et surtout sur l'histoire de l'architecture et de l'art. Les cadres les plus préparés se chargèrent de rédiger une «Histoire de l'architecture albanaise jusqu'en 1912.», une série de publications de valeur comme: «La ville musée de Gjirokastër» «5000 ans de fortifications en Albanie», «Buthrote et ses fortifications», «L'habitat populaire en Labërie», «L'architecture moyenageuse en Albanie» et une série de publications scientifiques et populaires, tandis que la revue «Les monuments» est déjà devenue une tribune de la pensée scientifique et jouit de la sympathie de nos chercheurs et d'hommes d'étude etrangers. Mais nos gens, chercheurs ou amateurs d'art seraient-ils satisfaits de ce que nous sommes en mesure de leur offrir actuellement? Certes, non, et le camarade Enver nous enseigne: «Sans les connaissances on ne peut avancer aux rythmes imposés par le développement rapide du pays.»[17] «Naturellement, — recommande-t-il l'amélioration de la qualité des publications scientifiques exige entre autres le choix de la matière et le bannissement des idées bourgeoises qui existent dans nombre de matériaux que consultent nos chercheurs ...c'est pourquoi nos hommes d'études doivent faire des efforts pour mettre en évidence l'essence scientifique de la matière en question et l'interpréter dans l'optique marxiste-léniniste et pas comme l'a présenté le scientifique bourgeois.[18] Nos chercheurs doivent être dotés d'une formation idéeologique et politique qui leur permette de faire des analyses profondes, de tirer des conclusions d'un contenu idéo-scientifique riche et convaincant.

Afin de pénétrer l'existence du monument, d'accumuler le maximum de données sur son sujet et de pouvoir écrire à ce propos, on est en train de rédiger un autre ouvrage de valeur: «L'atlas des monuments» qui, grâce à son matériel écrit et graphique riche, servira à raffermir le travail de propagande en tant que «Encyclopédie» chère et utile aux gens. Pour ce faire «L'atlas des monuments», ouvrage monumental, doit être rédigé en une langue riche et pure, contenir de justes descriptions et appréciations des monuments et être bien présenté graphiquement.

Dans son oeuvre monumentale le camarade Enver Hoxha, lorsqu'il écrit sur la tradition culturelle et artistique en vient à exprimer son admiration et son attachement pour les simples gens qui ont mis tout leur talent pour pouvoir créer avec un goût fin, au moyen de matériau et d'instruments simples. En enseignant éminent et innoubliable, le camarade Enver écrivait aux pionniers de la ville musée de Berat afin de les féliciter de leur initiative à paver les rues de la ville: «Vous apprenez dès le tendre âge à poursuivre dans la voie des glorieux maçons et tailleurs de pierres de notre pays, qui au long des siècles et de nos jours aussi ont exercé un des métiers, un des arts des plus merveilleux de l'humanité. J'ai toujours beaucoup aimé et respecté les maçons et les gens qui travaillent la pierre, c'est pourquoi aujourd'hui je me rends à vos côtés chers pionniers et petits, pour vous embrasser et vous féliciter d'avoir entrepris une initiative si utile.»[19]

Ces recommandations ont une grande importance surtout pour les spécialistes qui s'occupent de la restauration, et pour les architectes, en même temps elles ont une grande valeur éducative pour toutes les générations.

Les grandes valeurs des villes musées de Berat et de Gjirokastër dues notamment à l'originalité de composition urbaine et des constructions, à la rare maîtrise des bâtisseurs ou à l'enchevêtrement de presque tous les genres de l'architecture et de l'art ont attiré le camarade Enver. Mais regardant ses notes on s'aperçoit qu'il les a vus en rapport avec tous les autres monuments considérés comme des créations d'une nation qui a toujours aimé le beau et le nouveau.

Le camarade Enver garde les plus beaux souvenirs de sa ville natale, Gjirokastër, Ils éclairent plusieurs aspects de sa vie, et nous y trouvons des conseils précieux sur l'étude et la restauration des monuments dans cette ville et dans tout le pays.

Le 28 mai 1969, dans un meeting organisé à Gjirokastër le camarade Enver recommandait: «Je prie les habitants de Gjirokastër, les architectes, les camarades dirigeants du Parti et du pouvoir de bien conserver la ville et de l'embellir, car elle est vraiment magnifique... Cette ville est une vraie perle de l'architecture de notre peuple. Un jour les travailleurs des autres villes envieront cette particularité de Gjirokastër.»[20]

Environ dix ans plus tard, lorsqu'il évoque ses souvenirs de la ville natale dans le livre «Années d'enfance» le camarade

16 — E. Hoxha, Oeuvres. éd. alb. t. 21 Tirana 1976 P. 362.
17 — E. Hoxha. Oeuvres, éd. alb. t. 10 Tirana 1972 P. 131
18 — E. Hoxha; «Etudes politico-sociales» 2/1982, éd. alb. p. 30.
19 — E. Hoxha, Oeuvres, t. 34 éd. alb. Tirana 1981 pp. 413-414.
20 — E. Hoxha Oeuvres; t. 41 éd. alb. Tirana 98 pp. 190-215.

Enver met en relief les transformations et apprécie le travail accompli, en pénétrant cette fois dans tous les labyrinthes de merveilles de la ville, traçant son histoire, expliquant ses origines, les genres de constructions, les problèmes de l'urbanisme, mettant l'accent sur les ouvrages les plus réussis tel les liaisons entre quartiers et la communication des quartiers avec la citadelle et le marché. A travers les souvenirs le camarade Enver met en valeur le rôle de l'homme et des bâtisseurs de la ville. Ce qui constitue un modèle d'analyse et de synthèse c'est sa méthode de raisonnement logique sur l'art de la construction où se signalent la maitrise de l'artiste peuple, l'intelligence pour faire accorder les exigences de l'utilité avec celles esthétiques, les matériaux de construction, le terrain le modèle de construction, la quantité des décorations et avec l'unité typologique de l'habitat. Tout a été réalisé à la perfection. Mais quel est l'architecte de ces merveilles? C'est le peuple que le camarade Enver met sur le piédestal. Il exprime en ces thermes l'amour qu'il lui porte, le respect pour sa sueur et son sang: «Même si je m'exprime avec passion je suis sûr de ne pas en dire assez! Que je suis loin de tout dire! La force me manque pour expliquer avec compétence les aspects scientifique, technique et artistique de l'architecture! Tout attire l'attention dans ces constructions élevées avec inelilgence, avec goût et dans un beau style.»[21] Le camarade Enver pénètre aussi la psychologie des bâtisseurs, des maçons ou des tailleurs de pierres qui, quoi que hétérogènes, ont intelligemment exploité les propriétés du terrain, construisant des édifices très rapprochés dans l'idées de servir les liens tribaux et étudiant bien l'espace. «Ici réside un des mérites des maitres talentueux qui nous ont légué un trésor inestimable que nous nous devons de conserver. Même si je revenais mille fois là-dessus, je pense ne pas l'avoir souligné suffisamment.»[22]

Cette recommandation sur le travail avec les monuments revêt une valeur incomparable.

Les enseignements du camarade Enver Hoxha sont importants car dans son oeuvre se trouve tout ce qui intéresse les chercheurs et les restaurateurs, tous ceux qui sont élevés dans l'esprit du patriotisme, dans le soin de connaitre à fond, de conserver et de perpétuer d'une génération à l'autre les plus belles traditions qui sont un témoignage inestimable de l'histoire du peuple albanais. Par ces orientations et ses recommandations le camarade Enver Hoxha éveille le sentiment de fierté et inspire de nouvelles recherches plus approfondies et qui reposent sur des fondements méthodologiques plus sains. Les problèmes de la conservation des monuments demeurent essentiels et vus dans leurs ensemble ils deviennent primordiaux. Le camarade Enver Hoxha nous enseigne entre autres la méthode de travail, ouvre de nouveaux horizons à la recherche, inqulque des sentiments esthétiques sains et conversant longuement avec les simples gens il indique que les traditions culturelles sont une afaire collective. A nous de conserver son oeuvre et de la transmettre aux générations futures avec tout son éclat. A nous de conserver comme un patrimoine très précieux les monuments qui sont en même temps des foyers de l'éducation patriotique, et révolutionnaire de notre peuple.

«Un jour viendra-soulignait le camarade Enver – où nos musées seront pleins de précieux ouvrages, pleins de ce riche et inestimable héritage de l'ancienne culture de notre peuple, mais pour ce faire il nous faut étudier davantage le passé glorieux du peuple, car c'est là que nous trouverons exprimés sa vie, ses joies, ses souffrances, ses goûts artistiques, ses combats pour la liberté et l'indépendance, ses vocations et les us et coutumes qu'il a hérités de génération en génération juqsu'à nos jours.»[23]

DO NOT COPY

21 – E. Hoxha «Années d'enfance» éd. alb. pp. 30-32.
22 – E. Hoxha Ibid p. 35
23 – E. Hoxha Oeuvres t. 21 éd. alb. Tirana 1976 p. 363.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Emin RIZA

ARKITEKTURA POPULLORE NË VEPRËN E SH. ENVER HOXHA
«VITE TË VEGJËLISË» — Kujtime për Gjirokastrën

Udhëheqësi i shquar i Partisë dhe popullit tonë sh. Enver Hoxha, nuk ishte vetëm themeluesi i Partisë dhe burrë shteti, ai ishte gjallëruesi i mbarë veprimtarisë sonë kulturore në përgjithësi. Nën udhëheqjen e tij, me idetë e tij edhe fusha e vlerësimit të trashëgimisë kulturore në përgjithësi dhe arkitekturës popullore në veçanti zuri vendin e merituar në jetën tonë. Sh. Enver Hoxha në mënyrë sistematike ka dhënë ide dhe udhëzime konkrete mbi vlerat e arkitekturës sonë popullore, mbi nevojën e mbrojtjes, dokumentimit dhe studimit të saj. Ajo krijimtari e njerëzve të thjeshtë të dalë nga gjiri i popullit, që deri dje përbuzej dhe përçmohej nga regjimet e së kaluarës, ku kozmpolitizmi dhe nënshtrimi ndaj kulturës së huaj shprehte thelbin reaksionar të klasës në fuqi, tashti u bë objekt përkujdesjesh të merituara.

E gjithë vepra e sh. Enver Hoxha përshkohet nga dashuria e thellë për popullin dhe atdheun. Është kjo dashuri e cila që në vegjëli dhe në rininë e hershme e ka bërë udhëheqësin tonë të rrijë pranë njerëzve të thjeshtë, t'i dojë ata, të vlerësojë dhe të kuptojë krijimtarinë e tyre në shekuj. Vepra «Vite të Vegjëlisë», krahas vlerave të tjera, është një shembull shumë tregues i kuptimit të thellë të vlerave të krijimtarisë popullore në fushën e arkitekturës. Në një pjesë të mirë të kësaj vepre trajtohen vlerat arkitektonike të Gjirokastrës, një prej kulmeve të krijimtarisë shqiptare në këtë fushë. Kjo dashuri dhe ky vlerësim për Gjirokastrën, është shprehje e dashurisë dhe vlerësimit për popullin e thjeshtë, për njerëzit e punës, që megjithëse në kushtet e vështira të së kaluarës, nuk rreshtën së përpjekuri për të krijuar vepra të denja për këtë cilësim. Dashuria e sh. Enver Hoxha për gjithçka që krijoi gjenia e popullit tonë në shekuj, shpreh thelbin e mendimit të tij revolucionar, mendimi që u kalit në luftën e madhe për shndrrimin rrënjësor të jetës sonë, duke bërë zot të vendit popullin, krijuesin e historisë.

Në veprën «Vite të Vegjëlisë», Kapitulli I, i titulluar: «Qytet Kështjellë» i cili ndahet në dy pjesë: «Thesare të arkitekturës popullore» dhe «Nëpër shtëpi e sokakë», trajtohet gjërësisht trashëgimia e arkitekturës popullore. Por edhe në kapitutj e tjerë sh. Enver, shpesh ndalet në konsiderata që kanë të bëjnë me këto vlera.

Ajo që të bie në sy në të dy kapitujt e përmendur është njohja e thellë e tipareve arkitektonike të qytetit të Gjirokastrës, e cila njohje paraqitet në mënyrë sistematike, duke kaluar nga e përgjithshmja te e veçanta; pozicioni i qytetit, kalaja, oborri, banesa dhe brendësia e saj, ndjekin njëra tjetrën, sipas një rradhe sa logjike aq edhe të natyrshme. Vepra e sh. Enver Hoxha, është ndërmjet të tjerash edhe një shembull shumë i çmuar sesi duhet lidhur krijimtaria në fushën e arkitekturës popullore, me konteksin shoqëror, i cili përbën, në analizë të fundit shkakun thelbësor të tipareve dhe karakterit të saj.

Krahas dhënies së një karakterizimi të plotë të tipareve më të qënësishme të krijimtarisë në fushën e arkitekturës popullore gjirokastrite, sh. Enver në veprën e tij ndalet, me syrin e një vrojtuesi të thellë, në njësi më të vogla ndërtimore e madje në elemente të ndryshme funksionale dhe arkitektonikë. Kështu ne shohim në vepër një paraqitje të plotë e me shumë vlerë të mënyrës së të jetuarit në banesën gjirokastrite, e cila ka kushtëzuar zgjidhje të caktuara kompozicionale.

Së pari në vepër shpjegohen arsyet pse Gjirokastra është ndërtuar mbi shpatin e Malit të Gjë-

rë. «Mendoj se një nga arsyet kryesore ka qenë ajo e ruajtjes së fushës, domethënë e kursimit të tokës që prodhon bukën. Zgjedhja e këtij pozicioni nuk i pengonte banorët e qytetit të Gjirokastrës, që merreshin dhe me blegtori, që rritnin me dashuri bagëti të imëta dhe i kullotnin në barin plot aromë të Malit të Gjërë që kishin afër. Një kjo.

Një arsye tjetër e fortë e jetike për ta ndërtuar Gjirokastrën aty ku është, mendoj se ka qenë nevoja e mbrojtjes dhe prej shtypësve të huaj, por edhe nga feudalët e bejlerët, që e kanë sulmuar shumë herë qytetin»[1].

Pas një analize të hollësishme të mikrotopografisë së qytetit lidhur me karakterin mbrojtës të këtij vendbanimi, arrihet në përfundimin: «E parë në këtë prizëm, mund të thuhet se ndërtimi i Gjirokastrës merr me të vërtetë një karakter të theksuar mbrojtës. Banorët e saj të vjetër edhe ndërtuesit e saj të mëvonshëm këtë çështje, mendoj unë, e kanë pasur parasysh në radhë të parë»[2].

Me shumë interes është karakterizimi i qytetit të Gjirokastrës, lidhur me llojin e ekonomisë bazë që ushtronin banorët e saj. Është pikërisht ky tipar i rëndësishëm i karakterit të kësaj qendre që ka kushtëzuar në një masë të konsiderueshme edhe tiparet dhe karakterin e banesës gjirokastrite. Megjithëse qyteti shqiptar i mesjetës së vonë, dhe ai i periudhës së Rilindjes, në përgjithësi qe i lidhur me këtë ekonomi në vepër theksohet: «Veprimtaria kryesore e qytetarëve zhvillohej kryesisht në dy drejtime: në bujqësi dhe në blegtori. Natyrisht, aty lindi e u zhvillua krahas tyre edhe artizanati, pse nevojat e popullit për t'u veshur e për t'u mbathur, për sende e për shërbime të tjera duheshin, gjithashtu, plotësuar, por bujqësia dhe blegtoria ishin dy drejtimet kryesore të banorëve gjirokastritë dhe për mbrojtjen e tyre duhej të merreshin masa të vazhdueshme.»[3]

Më tej në vepër qëndrohet në monumentin kryesor të qytetit në kalanë, e cila është njëherazi zanafilla e qytetit dhe për një kohë të gjatë qendra kompozicionale e saj. Një rëndësi e dorës së parë në trajtimin e saj i jepet pozicionit strategjik dhe bashkëmarrdhënjeve me lagjet e banuara që e rrethojnë atë nga të gjitha anët. «...kalaja madhështore e qytetit, me bedena të fortë, me pavdekshmërinë e saj si në ndërtim, ashtu edhe me fuqinë madhështore që i jep pamjes së saj sipër një kodre dominuese gati mbi të gjitha mëhallat e qytetit. Kalaja ndodhet në një pozicion strategjik jashtëzakonisht të fortë, kundër sulmeve dhe është ndërtuar në mënyrë që luftëtarët e saj të mund të dilnin fare mirë për të sulmuar armiqtë, në qoftë se këta të fundit do të arrinin të futeshin deri në mëhallat e qytetit»[4]. Në këtë pjesë sh. Enver vë në dukje edhe një tipar tjetër karakteristik të kësaj kalaje, atë që ajo nuk ka shërbyer si vendqëndrim i zotërinjve feudalë, siç ndodhi zakonisht në kalatë e këtij lloji. Ajo shërbente kështu vetëm si ndërtim mbrojtës, prej ku banorët të mbroheshin madje edhe duke sulmuar. Edhe në trajtimin e arkitekturës së brendshme të kalasë vërehen aftësi të shquara të ndërtuesve, për ta bërë atë sa më të fuqishme. Portat, bedenat, frëngjitë dhe elementë të tjerë bëjnë që «...ky monument madhështor i forcës shqiptare...»[5] të jetë vështirë i pushtueshëm.

Pas kalasë madhështore, elementi më i rëndësishëm arkitektonik i qytetit është banesa. Ato ndërtoheshin me gurë si për arsye ekonomike ashtu edhe për arsye mbrojtëse. Në vepër përcaktohen qartë këto arsye: «Ndërtimi i shtëpive të Gjirokastërs me gurë ka, pra, edhe karakter ekonomik, mbasi lënda e parë, guri, ndodhej aty afër, por një arsye e fortë, është ajo e mbrojtjes. Shtëpitë duhej të ishin të forta, rezistente në kohë, por të ishin, gjithashtu, rezistente edhe për arsye rreziku, ato përbëjnë kështjella të vogla rreth kështjellës së madhe»[6].

Në karakterizimin e banesës gjirokastrite, kalohet në mënyrë metodike nga jashtë brenda, duke qëndruar jo vetëm në dhënien e tipareve thelbësore të elementeve të ndryshëm, me vlerat e tyre, por duke dhënë edhe shkaqet që kanë diktuar këtë apo atë zgjidhje.

Muret rrethues, një nga karakteristikat dalluese të ndërtimeve në Gjirokastër, shihen në radhë të parë si elementë që i shërbejnë rritjes së tipareve mbrojtëse të banesës. Në vepër theksohet edhe ndërtimi i dy oborreve të cilët ndërtohen zakonisht në banesat e agallarëve të mëdhenj, duke rritur kështu edhe më shumë aftësinë mbrojtëse të ndërtesës. Portat e jashtme të mbuluara zakonisht me hark guri, zënë një vend me rëndësi në murin rrethues.

Përpara se të kalohet në shqyrtimin e elementeve formues të banesës gjirokastrite shqyrtohet natyra

1) Enver Hoxha, **«Vite të vegjëlisë», Kujtime për Gjirokastrën.** f. 19.
2) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 21.
3) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 21-22.
4) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 22.
5) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 23.
6) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 25.

DO NOT COPY

e klasave të banorëve të kësaj qendre si çelsi për të shpjeguar edhe tiparet dhe karakterin e banesës gjirokastrite. «Natyrisht, në Gjirokastër, midis shtëpive ekzistojnë ndryshime të mëdha, të cilat rrjedhin nga klasat ku bënin pjesë zotëruesit e tyre».[7]

Gjirokastra kishte një numër të madh pronarësh që zotëronin çifligje, si dhe tufa të mëdha me bagëti. Krahas ishin shtresat e varfëra «:..që merreshin si punëtorë me bujqësi e blegtori, qoftë artizanët, dërrasaxhinjtë, lëkurëxhinjtë etj, nuk i qenë nënshtruar as influencës së agallarëve as saj të fajdexhinjve më vonë. Karakteri i tyre ishte i liré, ata kishin të rrënjësor në ndërgjegje ndjenjën e lirisë».[8] Por edhe ata që nuk i përkisnin klasës shfrytëzuese, ndërtonin banesa të zgjidhura mirë, pa lënë mënjanë karakterin mbrojtës, «Për arsye se qytetarët e thjeshtë të shtresave të varfëra jo vetëm duhej të mbroheshin nga një armik eventual, i jashtëm, dhe në këtë rast nga ana e tyre organizohej mbrojtja kolektive e gjithë qytetarëve, jo vetëm të mbroheshin gjithashtu nga hasmëria, nga hakmarrja, por duhej të mbroheshin edhe nga egërsia e agallarëve».[9]

Bukuria dhe monumentaliteti i Gjirokastrës, të bën për vete. Ndërtimet madhështore të këtij qyteti të gurtë, të ngritur mbi gur, nuk kanë shuar ndjenjat e holla të banorëve të saj, për të kërkuar gjelbërimin e lulet. «Këta banorë të një vendi të ashpër, të një vendi ku guri dominon në çdo qoshe, kanë pasionin e luleve, kanë nostalgjinë e gjelbërimit. Në guximin e tyre të luftëtarit ata kanë shijen e ndërtimeve të holla, të bukura, atyre u pëlqejnë bojërat e luleve dhe era e borzilokut, e barbarozës dhe e manxuranës»[10]. Arkitektura monumentale e Gjirokastrës, është e mpleksur me një gjelbërim të dendur në sajë të një kujdesi të veçantë, i cili karakterizohet kështu në vepër. «Dashuria për gjelbërimin e gjirokastritit që rron në mes të gurit është një pasion».[11]

Në vepër theksohet larmia e madhe e ndërtimeve të Gjirokastrës, brenda njësive të theksuara kompozicionale e stilistike. Në këto arritje vërtet madhore del e spikatur figura e mjeshtrit popullor anonim. Këta krijues të talentuar kanë dhënë një vepër të përkryer, duke ndjerë e kuptuar vlerat e Gjirokastrës, e për pasojë duke zbatuar në mënyrë krijuese në çdo rast të dhënë, atë frymë të veçantë që ka arkitektura e kësaj qendre.

Ky vështrim i përgjithshëm mbi Gjirokastrën, në mënyrë të natyrshme ndiqet me trajtimin e brendësisë së banesës gjirokastrite. Aty jepet një panoramë e të gjithë ambienteve kryesore të banesës gjirokastrite, si qilarëve, musllukut, ahurit, odave të banimit, odës së miqve, divanit, etj. Krahas këtyre elementeve thelbësore kompozicionale, qëndrohet në shumë elemente karakteristike funksionale të ndërtuar me shije. Shkallët, musandrat, dollapët e murit, oxhakët, minderet, strehët, dritaret etj.

Më tej në vepër qëndrohet në një nga banesat më tipike gjirokastrite atë të Zekatëve. «Të gjitha këto veçori të shtëpive gjirokastrite që përshkrova më lart, sidomos karakterin mbrojtës të ndërtimit të tyre, i gjen të tipizuara në shtëpinë e madhe të Zekatëve, që ndodhet sipër në Palorto. Kjo shtëpi karakteristike nuk ka pamjen e një shtëpie të thjeshtë, por është një kështjellë me gjithë kuptimin e fjalës»[12]. Krahas kësaj banese në vepër përmenden dhe karakterizohen një sërë të tjerash, të ngritura në lagje të ndryshme të qytetit.

Pjesa e dytë e kapitullit të parë, i cili trajton vlerat e arkitekturës popullore, titullohet «Nëpër shtëpi e sokakë». Në këtë pjesë hapet një panoramë e lagjeve kryesore të qytetit e atyre rrugëve aq interesante, që ndjekin truallin dinamik të Gjirokastrës, duke hapur perspektiva nga më të larmet. Ndërthurur me këtë vështrim trajtohen edhe një sërë banesash të lidhura me jetën e udhëheqësit tonë të paharruar, apo me vlera të rëndësishme, të cilat që në rininë e hershme kishin tërhequr vëmëndjen e tij.

Gjirokastra një nga vendbanimet më të shquara të gjenisë krijuese shqiptare, krahas qendrave dhe monumenteve të tjerë, me kujdesin e vazhdueshëm të shtetit socialist dhe personalisht të udhëheqësit tonë të paharruar sh. Enver Hoxha, është shpallur qytet-muze dhe si e tillë është vënë në mbrojtje shtetërore. Ajo është krijimtari e mjeshtrave të shquar shqiptarë, për të cilët në vepër theksohet «këtu qëndron një nga zotësitë e këtyre mjeshtrave të talentuar që kanë lënë pas një thesar të paçmuar, vetëm se duhet të ruhet, të ruhet, të ruhet edhe një mijë herë sikur ta përsëris që të ruhet prapë mendoj se nuk e kam thënë sa duhet»[13].

Punonjësit e Institutit të Monumenteve këtë porosi të çmuar, të shprehur shpesh, në raste e forma

7) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 28.
8) Enver Hoxha **Vep. cit,** f. 29.
9) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 29, 30.
10) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 31, 32.
11) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 33.
12) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 45.
13) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 35.

DOKTORATË

të tjera, e kanë pasur gjithmonë udhëheqësin e tyre në mbarë veprimtarinë për mbrojtjen dhe restaurimin e qytetit-muze të Gjirokastrës. Janë këto orientime të qarta, është krijimi i kushteve konkrete për plotësimin e tyre me kuadër e mjete, të cilat bënë që brenda një periudhe relativisht të shkurtër të arrihen përfundime vërtet të shënuara për vlerësimin e kësaj qendre.

Ritmet e shpejta të punës për zgjedhjen dhe klasifikimin e zonave dhe monumenteve, orientimet e drejta metodike për përfshirjen e qytetit të lashtë në kontekstin e jetës së sotme, gjithë duke ruajtur vlerat e fituara në shekuj, janë zbatimi i atyre mësimeve që n'a jepte gjithmonë udhëheqësi ynë i shtrenjtë.

Punimet sistematike restauruese në Gjirokastër, të shtrira në të gjithë elementët e saj formues: kalanë, pazarin, mjedisin urbanistik dhe banesën, kanë bërë që ruajtja e qytetit-muze për të sotmen e të ardhmen të jetë vënë mbi baza të shëndosha metodiko-shkencore. Çdo vit, një institucion i ngritur posaçërisht në Gjirokastër, në vartësi të Institutit të Monumenteve të Kulturës, mbi bazën e projekteve të restaurimit, kryen një volum të madh pune në mbarë gjinitë e monumenteve të këtij qyteti. Puna propoganduese, si dhe ajo botuese për vlerat e kësaj qendre, kanë bërë që të forcohet ndërgjegjja mbi vlerat e Gjirokastrës dhe si pasojë të ndikoj pozitivisht mbi veprimtarinë ruajtëse dhe konservuese.

Vepra «Vite të Vegjëlisë» është me një rrezatim dhe vizion të gjërë, ajo ka për objekt Gjirokastrën, por shtrimi i problemeve, këndshikimi i tyre dhe rrugët që jepen për ruajtjen e këtyre vlerave i përkasin mbarë trashëgimisë sonë popullore. Pikërisht në këtë kuadër mendimi i udhëheqësit të pavdekshëm të Partisë dhe popullit sh. Enver Hoxha jepet qartë kur ai shkruan: .«Natyrisht, këtu fola për Gjirokastrën, por dëshiroj të theksoj se të bukura e me vlera të mëdha artistike janë jo vetëm shtëpitë e vjetra, të këtij qyteti dhe ato të Beratit ose të Shkodrës, por ndërtime të bukura kemi në çdo qytet dhe fshat të vendit tonë. E theksoj, edhe në fshatra e në malësitë tona. Prandaj, nuk duhet t'i neglizhojmë as ndërtimet e mrekullueshme të fshatrave tona me shtëpitë e tyre karakteristike. Ne nuk do të ndërtojmë më të tilla shtëpi, po ato që kemi trashëguar e kemi për detyrë t'i ruajmë, t'i mbajmë mirë, që të rrojnë për brezat e ardhshëm, që do të vijnë dhe që do të jetojnë në shtëpi të reja, më moderne e me komoditete shumë më të mira, të ndërtuara me karakteristikat e artit tonë arkitektural kombëtar».[14] Kjo porosi e çmuar ka qenë gjithmonë mbi bazën e asaj pune të gjërë të kryer brenda një kohe krahasimisht të shkurtër, nga studjuesit tanë në mbarë qytetet dhe fshatrat e vendit për të gjurmuar, dokumentuar, zgjedhur dhe vënë në mbrojtje ndërtimet popullore më me vlerë. Në të katër anët e vendit edhe në fshatrat më të largët, shembujt më të spikatur të tipologjisë së banesës shqiptare janë vënë në mbrojtje. Në to prej vitesh, krahas monumenteve të së njëjtës gjini në qytete, ka filluar puna për restaurimin e tyre, me përfundime të kënaqshme si përsa i përket ritmeve, ashtu edhe kritereve të ndërhyrjeve. Krahas vlerës së tyre historiko-artistike, udhëheqësi ynë na mësonte se arkitektët tanë nga veprat e arkitekturës popullore duhet të nxjerrin mësime «. . .për t'u dhënë ndërtimeve të periudhës së socializmit pamjen kombëtare».[15]

Vepra «Vite të Vegjëlisë» e udhëheqësit të paharruar të Partisë dhe popullit tonë, frymëzuesit dhe mësuesit në veprimtarinë për vlerësimin e trashëgimisë sonë historiko-artistike, nuk është vetëm një shembull mësimdhënës i dashurisë dhe i njohjes së thellë të vlerave që krijoi gjenia shqiptare në fushën e arkitekturës. Ajo me analizën sistematike, vrojtimin e hollë dhe lidhjen e dukurive arkitektonike me ato ekonomiko-shoqërore u ndriçon rrugën studjuesit të arkitekturës, për kapjen dhe trajtimin e shëndoshë të problematikës sa të gjërë aq dhe të larme që ajo paraqet.

14) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 54.
15) Enver Hoxha, **Vep. cit,** f. 50.

Emin RIZA

DO NOT COPY

L'ARCHITECTURE POPULAIRE DANS L'OUVRAGE DU CAMARADE ENVER HOXHA «ANNEES D'ENFANCE» – Mémoirs sur Gjirokastër

L'illustre dirigeant du Parti et de notre peuple, le camarade Enver Hoxha n'était pas seulement le fondateur du Parti et un homme d'Etat, mais l'inspirateur de notre activité culturelle dans son ensemble. Sous sa direction et grâce à ses idées, l'héritage culturel en général, et, en paritculier l'architecture populaire furent appréciés à leur juste valeur et gagnèrent la place qui leur était due dans notre vie. Systématiquement, le camarade Enver Hoxha a avancé des idées et des recommandations concrètes sur la valeur de notre architecture populaire, sur la nécessité de sa conservation, de l'étude afin de mieux se documenter sur ce sujet. Cette création des simples gens issus du peuple jusqu'à hier délaissée et méprisée par les régimes du passé, où le cosmopolitisme et la soumission servile face à la culture étrangère exprimaient l'essence réactionnaire de la classe au pouvoir est désormais devenue l'objet de soins mérités.

Toute l'oeuvre du camarade Enver Hoxha est animée par un profond sentiment d'amour pour le peuple et pour le pays. C'est cet attachement qui, dès la tendre enfance poussait notre dirigeant à demeurer aux côtés des simples gens, à les aimer les apprécier et à comprendre leur création pluriséculaire. L'ouvrage «Années d'enfance» est comme d'autres oeuvres du camarade Enver un indice de sa profonde compréhension des valeurs de la création populaire dans le domaine de l'architecture. Dans de nombreuses pages de ce livre il est question des ouvrages architectoniques de Gjirokastër, une des villes où cet art avait atteint un très haut niveau de développement. Cet amour et ce respect pour Gjirokastër sont l'expression de l'amour et du respect pour les gens du travail, qui bien que dans les conditions difficiles du passé ne cessèrent les efforts pour créer des ouvrages dignes. L'amour du camarade Enver pour tout ce qu'a pu créer le génie de notre peuple au long des siècles, traduit l'essence de sa pensée révolutionnaire, qui s'est trempée dans la grande lutte menée pour la transformation radicale de la vie du pays rendant aujourd'hui le peuple maitre de ses destinées et faiseur de son histoire.

Dans le premier chapitre intitulé «ville-citadelle» et qui se divise en deux parties: «trésors de l'architecture populaire» et «dans les maisons et sur les seuils» il traite longuement le problème de l'architecture populaire. Dans les autres chapitres aussi le camarade Enver exprime souvent des considérations sur les valeurs de cet héritage.

Ce qui frappe dans les deux chapitres précités c'est la connaissance profonde des traits architectoniques de la ville de Gjirokastër, connaissance qui s'exprime de manière systématique en passant du général au particulier; la position de la ville, la citadelle, la cour l'habitat et son intérieur sont décrits suivant un ordre logique et naturel. L'oeuvre du camarade Enver Hoxha est aussi un précieux exemple d'explication de la création, dans le domaine de l'architecture populaire par le contexte social, qui en détermine en dernière analyse l'essentiel des traits et du caractère.

Parallèlement à la définition des traits essentiels de la création dans le domaine de l'architecture populaire de Gjirokastër, le camarade Enver considère, tel un profond observateur, de petites unités archicteturales voire des éléments distincts, fonctionnels et architectoniques. Ainsi dans cet ouvrage explique-t-il à fond et avec justesse le mode de vie dans l'habitat de Gjirokastër, qui a déterminé des choix compositionnels donnés.

Il explique d'abord pourquoi Gjirokastër a été construite sur un versant de «Mali i Gjërë»: «Je pense qu'une des raisons principales était le souci de préserver les champs, c'est à dire de ménager la terre arable. Le choix de cette position n'empêchait pas les habitants de Gjirokastër de s'occuper aussi d'élevage, de prendre soin des bovins en les envoyant brouter l'herbe fraîche et tendre des prairies de «Mali i Gjërë».

Une autre raison déterminante et vitale du choix de cet emplacement a été la nécessité de se défendre des oppresseurs étrangers, et aussi des féodaux et des beys qui à plusieurs reprises ont attaqué la ville.»[1]

Après avoir fait une analyse détaillée de la micro topographie de la ville, liée à son caractère défensif il conclut: «Partant de cette optique nous pouvons avancer que la construction de Gjirokastër revêt un caractère défensif évident. Les habitants anciens et les bâtisseurs ultérieurs ont tous eu en vue, je pense, l'importance de cet aspect.»[2]

---

1 – Enver Hoxha, «Années d'enfance», souvenirs de Gjirokastër. éd. alb. p. 19.
2 – Enver Hoxha Ibid. p. 21.

L'explication du caractère de la ville de Gjirokastër par le genre d'activité économique-base qu'exerçaient les habitants présente beaucoup d'intérêt. C'est précisément ce trait important du caractère de ce centre qui determine dans une mesure considérable les traits et le caractère de l'habitat de Gjirokastër. Bien que la ville albanaise du Bas Moyen-Age et de la période de la Rennaissance était liée en général à cette sorte d'économie, le camarade Enver souligne: «L'activité des citadins se déploie essentiellement dans deux directions: dans l'agriculture et l'élevage. Bien entendu, il y eut aussi le développement de l'artisanat car il fallait pourvoir aux besoins de la population en vêtements, en divers instruments de travail, mettre sur pied différents services, mais l'agriculture et l'élevage étaient les deux activités principales des habitants de Gjirokastër qui devaient prendre toujours des mesures pour les défendre»[3] L'auteur s'arrête plus longuement sur le monument principal de la ville, la citadelle qui est à la fois à l'origine de Gjirokastër et pendant longtemps son centre. En traitant de ce monument Il accorde une importance de premier ordre à sa position stratégique et aux voies de communication qui la relient aux quartiers habités lesquels l'entourent de toutes parts. «...La citadelle grandiose aux créneaux solides est vouée à l'immortalité tant par sa construction que par la force imposante que semble lui conférer son existence au sommet d'une colline qui domine tous les quartiers de la ville. La citadelle se trouve dans une position stratégique très favorable. Résistante aux attaques elle est construite de manière à permettre aux combattants d'en sortir pour attaquer l'ennemi si ce dernier réussissait à pénétrer jusqu'aux quartiers de la ville.»[4] Plus loin le camarade Enver met en évidence un autre trait caractéristique de la citadelle. En réalité, jamais elle n'a servi de lieu d'habitation des seigneurs féodaux, comme cela s'est produit fréquemment dans les autres ctiadelles de ce type. Elle n'était donc qu'une construction à caractère défensif où les habitants de la ville pouvaient se défendre voire organiser des attaques. En traitant l'architecture intérieure de la citadelle Il met l'accent sur les rares capacités des bâtisseurs soucieux de la rendre le plus solide possible. «Les portes, les créneaux, les brèches et d'autres éléments rendent «ce monument grandiose de la force albanaise»[5] presque imprenable.

Après la citadelle l'élément architectonique le plus important de la ville est l'habitat. Pour des raisons d'économie et défensives les maisons étaient construites en pierres. Dans l'ouvrage ces raisons sont clairement énoncées: «La construction des maisons de Gjirokastër en pierres avait un caractère économique, la matière première, c'est à dire, la pierre se trouvant à proximité, mais une raison tout aussi importante est le souci de défense. Les maisons devaient être solides, résister aux temps mais aussi résister aux dangers. Ce sont au fond petits châteaux qui entourent la citadelle.»[6]

En décrivant l'habitat de Gjirokastër, il suit la méthode qui consiste à aller de l'extérieur vers l'intérieur ne se limitant pas à donner les traits essentiels de divers éléments mais en expliquant aussi les causes qui ont déterminé tel ou tel choix architectural.

Les murs d'enceinte, une des constructions les plus caractéristiques à Gjirokastër, sont d'abord considérés comme un élément qui croît les traits défensifs de l'habitat. Dans cette oeuvre Il souligne aussi l'existence de deux cours, habituellement dans les maisons des grands agas, qui, elles aussi, augmentent le pouvoir défensif de l'habitation. Les portes extérieures avec leurs porches de pierre tiennent une place importante dans le mur d'enceinte.

Avant de passer à la description des éléments qui composent l'habitat de Gjirokastër Il analyse la nature des classes de ce centre citadin considérée comme la clef pour expliquer les traits et le caractère de l'habitat de Gjirokastër. «Il existe, certes de grandes différences entre les maisons. Elles sont dues à l'appartenance de classe de ceux qui les possèdent.»[7]

Il y avait à Gjirokastër un grand nombre de grand propriétaires terriens qui possédaient des domaines ainsi que de grands cheptels. A côté il y avait les couches pauvres» qui s'occupaient d'agriculture et d'élevage, les artisans, les menuisiers, les tanneurs etc, qui ne s'étaient soumis ni à l'influence des agas ni plus tard, à celle des usuriers. Leur caractère était d'être libres. le sentiment de liberté était profondément ancré dans leur conscience».[8] Mais, même ceux qui n'appartenaient pas à la classe exploitante construisaient des maisons bien choisies sans laisser de côté le caractère défensif, car «Les simples habitants de la ville n'étaient pas seulement obligés de se défendre contre les attaques d'un ennemi eventuel venant de l'extérieur,, en auquel cas était organisée la défense collective de tous les citoyens, ou contre la vendetta, mais aussi contre les agas féroces.»[9]

La beauté monumentale de Gjirokastër est irrésistible Les constructions imposantes de la ville de pierre, élevée sur des fondements de pierre n'ont pas détruit les sentiments fins de ses habitants, ni leur amour de la verdure et des fleurs «Ces habitants d'un pays austère, d'un pays où la pierre domine partout ont la passion des fleurs, la nostalgie de la

3 – Enver Hoxha, Ibid. pp. 21-22.
4 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 22
5 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 23
6 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 25
7 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 28
8 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 29
9 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. pp, 29, 30
10 – Enver Hoxha

DO NOT COPY

DO NOT COPY

verdure. A l'audace du combattant ils joignent l'amour des constructions réussies, esthétiques, ils aiment les couleurs des fleurs et la senteur du basilic, des géraniums et de la marjolaine.»[10] L'architecture monumentale de Gjirokastër est combinée à d'importants espaces verts, grâce aux soins perticuliers de l'habitant «L'amour de le verdure de l'habitant de Gjirokastër qui vit au milieu des pierres est une vraie passion.»[11]

L'auteur met aussi l'accent sur la diversité des constructions de Gjirokastër à l'intérieur d'un type donné de mode de composition et stylistique. Dans ces réalisations réellement grandioses s'illustre la figure du maitre populaire anonyme. Ces bâtisseurs talentueux ont construit des ouvrages parfaits en appliquant d'une manière créative à chaque occasion l'esprit particulier de l'architecture de ce site.

Cette vue d'ensemble de Gjirokastër est suivie tout naturellement du'ne description de l'intérieur de l'habitat. L'auteur donne un panorama des endroits principaux comme des caves des robinets, de l'étable, des pièces habitées, de la chambre des hôtes, du salon etc. Il s'arrête également sur de nombreux éléments caractéristiques fonctionnels construits avec goût comme les escaliers, les placards, les placards appliqués dans le mur, les cheminées, les fauteuils, les auvents, les fenêtres etc.

Plus loin le camarade Enver Hoxha s'arrête sur une des constructions des plus typiques à Gjirokastër, la maison des Zekat. «Toutes les particularités des maisons de Gjirokastër que je viens de décrire, et surtout leur caractère défensif se trouvent réunies dans la grande maison typique des Zekat qui est construite, en haut, à Palorto. Cette maison caractéristique ne présente pas l'aspect d'une maison simple, elle est un château dans tout le sens du mot.»[12]

L'auteur mentionne toute une série d'autres maisons construites dans divers quartiers de la ville.

La seconde partie du premier chapitre qui traite des valeurs de l'architecture populaire est intitulée «Dans les maisons et sur les seuils». Le camarade Enver y décrit les principaux quartiers de la ville, les rues si intéressantes, qui suivent le relief dynamique de Gjirokastër, ouvrant des perspectives des plus lointains. Cette partie est aussi l'occasion de jeter un regard sur des maisons dont l'histoire est liée à la vie de notre dirigeant inoubliable dont les valeurs importantes avaient attiré son attention dès sa premiére enfance.

Gjirokastër, un des sites les plus illustres conus par le génie créateur albanais, a été déclarée, parallèlement à d'autres centres habités et monuments, grâce aux soins continus de l'Etat socialiste et personnellement du camarade Enver Hoxha, ville-musée et comme telle elle est protégée par l'Etat. Elle est l'oeuvre des maîtres talentueux. Ils ont su nous léguer un précieux trésor qu'il nous appartient de préserver, de préserver encore, de préserver toujours. Même si je répétais mille fois j'aurais l'impression de ne 'lavoir pas assez dit.»[13]

Les travailleurs de l'Institut des Monuments se sont toujours guidés sur cette précieusé recommandation exprimée sous d'autres formes et à d'autres occasions, dans toute leur activité pour conserver et restaurer la ville-musée de Gjirokastër. Ce sont ces orientations claires, et la créaiton de conditions concrètes pour leur application en fournissant les cadres et les moyens nécessaires. qui ont rendu possible d'obtenir des résultats remarquables dans l'appréciation de ce centre en un laps de temps relativement bref.

Les rythmes accélérés en vue de choisir et de classer les zones et les monuments, les justes orientations méthodiques sur l'intégration de la ville ancienne dans le contexte de la vie moderne toujours en conservant les valeurs acquises au long des siècles, sont l'application de ces enseignements que nous donnait toujours notre dirigeant bien-aimé.

Les travaux de restauration menés systématiquement à Gjirokastër étendus à tous les éléments architecturaux de la ville: à la citadelle comme au marché, au milieu urbain et à l'habitat ont fait reposer la conservation de cette ville-musée sur des bases méthodico-scientifiques solides. Une institution créée tout spécialement à Gjirokastër et qui relève de l'Institut des Monuments historiques effectue chaque année, sur la base de projets de restauration préétabli, un grand volume de travail concernant tous les genres de monuments de la ville. L'activité de propagande et les diverses publications sur ce centre ont rendu les gens plus conscients des valeurs de Gjirokaster et partant ont influé positivement sur le travail de conservation.

«Années d'enfance» est une oeuvre de grande ampleur, où existe une large vision des choses. Elle a pour objet la ville de Gjirokastër, mais la manière de poser les problèmes et de trouver les voies pour conserver ces valeurs s'applique à tout notre héritage culturel, populaire. Dans ce cadre la pensée du dirigeant immortel du Parti et du peuple le camarade Enver Hoxha, est clairement rendue lorsqu'il écrit: «Naturellement je viens ici de parler de Gjirokastër, mais j'aimerais ajouter que les vieilles maisons qui recèlent de grandes valeurs artistiques ne se trouvent pas qu'à Gjirokastër, à Berat ou à Shkodër, de telles constructions existent dans chaque ville et village de notre pays. Je le répète; il y en a même dans les villages et les régins montagneuses. Nous ne devons donc pas négliger les maisons caractéristiques de nos villages. Nous ne construirons plus de telles maisons, mais celles que nous avons héritées nous nous devons de les conserver, de les entretenir, afin de les léguer aux générations futures, qui logeront dans des maisons neuves, modernes et nettament plus confortables

11 – Enver Hoxha Ibid p. 33
12 – Enver Hoxha op. cité. éd. alb. p. 45
13 – Enver Hoxha Ibid p. 35

qui seront construites selon les caractéristiques de notre art architectura national.»[14]

Cette recommandation précieuse à toujours sous-tendu le travail vaste qui a été effectué dans une période relativement brève par nos chercheurs dans les villes et les villages du pays, dans le but de se documenter, de découvrir, de sélectionner et de conserver les constructions populaires les plus précieuses. Dans les quatre coins du pays, même dans les villages les plus reculés, les échantillons les plus représentatifs de l'habitat typique albanais commencent à être protégés. Comme dans les villes, on y oeuvre, depuis des années à la restauration des monuments, obtenant des résultats satisfaisants quant aux rythmes et aux critères des interventions. Notre dirigeant nous enseignait que nos architectes doivent mettre en valeur les traits historico-artistiques de notre architecture populaire et en tirer aussi des leçons «...pour donner aux constructions de la période du socialisme un aspect national.»[15]

L'ouvrage «Années d'enfance» du dirigeant inoubliable du Parti et de notre peuple de l'inspirateur et de notre enseignant dans l'activité pour apprécier notre héritage historico-artistique n'est pas un simple témoignage, de l'amour pour l'architecture et des profondes connaissances des valeurs qu'a créées le génie albanais dans ce domaine. Grâce à une analyse systématique, à une observation attentive et à la liaison des phénomènes architectoniques avec ceux économico-sociaux il éclaire la voie aux chercheurs de l'architecture dans leur activité pour saisir et traiter comme il convient les problèmes vastes et diversifiés de ce domaine.

DO NOT COPY

15 – Enver Hoxha Ibid p. 50

Nr, 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

Neritan CEKA

FORTIFIKIMET PARAHISTORIKE ILIRE

I. FORTIFIKIMET PREHISTORIKE[1]

Në arkitekturën mbrojtëse ilire ka padyshim një ndarje kronologjike në dy periudha të mëdha, kufiri i të cilave kalon nga fundi i shek. VII p.e.sonë. Periudha e parë është ajo e fortifikimeve paraqytetare, të lidhura me shoqërinë fisnore. Format zotëruese të ekonomisë bujqësore e blegtorale, mënyrat spontane të luftimit, mungesa e specializimit në fushën e ndërtimit etj, përcaktuan tipet e thjeshta planimetrike dhe strukturën primitive të mureve. Periudha e dytë fillon qartësisht nga fundi i shek. V p.e.sonë me ndërtimin e fortifikimeve të mirëfillta qytetare si Butroti e Amantia, me planimetri të zhvilluar, të përshtatur ndaj kërkesave të një ekonomie skllavopronare, të realizuar nga grupe të specializuara zejtarësh dhe të parashikuara për të përballuar mjete sulmi dhe rrethime të gjata. Kalimi nga një periudhë tek tjetra nuk bëhet menjëherë dhe karakterizohet nga bashkekzistenca e formave ekonomike e shoqërore të ndryshme. Kjo gjë pasqyrohet edhe tek tipet e fortifikimit të kësaj faze të cilësuar si protourbane[2]. Qëllimi i artikullit tonë është trajtimi i tipologjisë dhe kronologjisë së fortifikimeve parahistorike, duke e ndjekur atë edhe në fazën protourbane, për të vendosur atë lidhje të natyrshme që e çoi shoqërinë ilire drejt krijimit të qytetit skllavopronar.

Gjurmimi dhe studimi i fortifikimeve prehistorike filloi krahas interesit për kulturën ilire në fundin e shekullit të kaluar. Materialet e botuara në «Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina» (1899-1910) përbëjnë padyshim një nga fondet më të pasur edhe për njohjen e fortifikimeve ilire, megjithëse ashtu si materiali tjetër, ai mbeti përgjithësisht i paklasifikuar dhe i padatuar.

E vazhduar me përshkrimin e një fortifikimi të mirëfilltë prehistorik siç ishte Gajtani nga Prashnikeri e Shoberi më 1916[3], puna me këtë fushë mbeti për shumë kohë në vend për shkak të një koncepti të gabuar që ishte krijuar për këtë tip arkitektonik. Ishin këta autorë që formuluan pikëpamjen se Gajtani ishte përfaqësuesi i vendbanimit tipik ilir të kohës antike dhe ja kundërvunë atë qytetit «të helenizuar», apo të ndërtuar nga helenët në formën e Lisit apo Skodrës. Ky koncept do të mbetej në bazën e gjykimit mbi arkitekturën dhe në përgjithësi mbi urbanizimin e Ilirisë edhe në disa studime në vitet 60[4]. Gjithashtu për trevat e Epirit do të krijohej nga Ugolini një koncept i përafërt, sipas të cilit fortifikimet me gurë të papunuar i takonin një popullsie prehistorike, paragreke, ndërsa ato me gurë të punuar

1) Ky artikull përbën pjesën e parë të një punimi që trajton arkitekturën dhe kronologjinë e fortifikimeve parahistorike. Autori ndalet në këtë pjesë vetëm në veçimin e fortifikimeve prehistorike, që i takojnë epokës së bronxit dhe të hekurit. Pjesa e dytë që do të botohet në numurin e ardhshëm do të trajtojë fortifikimet protoqytetare me një analizë të përgjithshme të teknikës së ndërtimit, elementeve mbrojtëse dhe trajtimit të hapësirës së mbrojur (Shënim i Redaksisë).

2) Shih. N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare tek Ilirët e Jugut,** Iliria 2, 1983, f. 135-192,

3) C. Praschniker, A. Schober, **Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro,** Wien 1918,

4) M. Garasanin, **Moenia Aeacia,** «Starinar», VII, 1967, f. 27-

lidheshin me kolonizimin grek të Epirit[5]. Ky kriter do të mbetej edhe në vitet 60 në bazë të studimit më të plotë për arkitekturën e fortifikimeve epirote të M. Hamondit, ku lihen jashtë fortifikimet prehistorike.[6]

Që në kërkimet e para të pasçlirimit u trajtuan edhe fortifikime të veçanta prehistorike si Dorëzi dhe u vendos një lidhje evolucioni midis tyre dhe fortifikimeve të periudhës qytetare[7]. Studimi i mirëfilltë i këtyre fortifikimeve nis me gërmimet arkeologjike në Gajtan, të cilat dhanë një bazë faktike për përcaktimin e karakterit të një fortifikimi tipik prehistorik dhe të kronologjisë së tij. Përfundimet këtu u kufizuan kryesisht në teknikën e ndërtimit që karakterizohej nga përdorimi i gurëve të mëdhenj e mesatarë të papunuar ose pak të latuar, me mbushje të fugave në një mur me gjërësi 3.50 m, të ruajtur në një lartësi prej 2.40 m. Ai datohej në fund të epokës së bronxit dhe në fillim të epokës së hekurit dhe rrethonte një vend banim ku ushtrohej si aktivitet ekonomik edhe prodhimi i qeramikës. Duke e konsideruar si një qendër fisnore, por jo qytet, Gajtani quhej më tipiku ndër qendrat e njëkohshme ku numërohej Shkodra, Marshej, Dorëzi dhe Kalivoja.[8]

Një rradhë ekspeditash përnjohëse në rrethet e Elbasanit, Korçës, Sarandës, Përmetit[9], etj, bënë të njohur një numër të madh fortifikimesh, të cilat për nga tiparet e përgjithshme mund të konsideroheshin prehistorike. Njëkohësisht nga gërmimet arkeologjike u përftuan të dhëna mbi kronologjinë dhe karakterin e disave prej tyre si Treni, Karosi, Badhra, Margëlliçi, Butrinti, etj. Si rrjedhim, nga pamja në dukje uniforme e fortifikimeve me gurë të papunuar u përvijuan mundësitë e klasifikimit tipologjik. Gj. Karaiskaj dhe P. Lera vunë në dukje disa veçori teknike të fortifikimeve që ndodhen në fushën e Korçës, në krahasim me fortifikimet e tipit Gajtan, siç ishin përdorimi i ledheve, pjerrësia e faqes së jashtme të murit, tumulat kufizuese, etj. Planimetritë me shumë rradhë të Bellovodës dhe Trajanit u spjeguan si një element evolutiv dhe si kufi i fundit për ndërtimin e këtij grupi u dha shek. VIII-VII p.e.s.[10] Edhe M. Korkuti veçoi dy faza në zhvillimin e fortifikimeve prehistorike. Faza Tren, ku përfshiheshin përveç fortifikimit të vogël të Trenit edhe Ventroku e Ganjolla, vendosej në fund të epokës së bronxit dhe fillimin e asaj të hekurit. Faza e dytë e fortifikimeve tipizohej me shembullin e Gajtanit, duke rreshtuar krahas tij Shkodrën, Marshejn, Beltojen, Lisin III, Zgërdheshin I, Dorëzin I, Valshin, Trajanin, Bilishtin, Bellovodën dhe Kalivonë. Ndryshimi shikohej kryesisht në mënyrën e vendosjes: më pranë fushave në fazën e parë dhe më larg në të dytën[11].

Për një veçim të tillë është shprehur edhe K. Zheku, por duke u mbështetur vetëm tek teknika e ndërtimit. Mbi këtë bazë ai klasifikoi dy faza ndërtimi. Në fazën e parë ku përfshihen Treni, Ventroku, Gajtani, Marshej, Akrolisi, Zgërdheshi I dhe Dorëzi I ndërtimet janë bërë me gurë krejt të papunuar, Në fazën e dytë filloi e zhvilluar përdorej çekani në punimin e gurëve, kjo karakterizon muret e Kalivosë, Shkodrës dhe Lisit II. Faza e dytë fillon sipas tij pas shek. IX p.e.sonë, kur futet gjërësisht përdorimi i hekurit në prodhim.[12] Dallimi i Butrintit I, Mbolanit dhe Kalivosë si përfaqësues të një faze më të zhvilluar ndër fortifikimet prehistorike është bërë edhe nga

5) L. M. Ugolini, **L'acropoli di Butrinto.**

6) N. G. Hammond, **Epirus,** Oxford 1967,. Edhe kërkimet e kohëve të fundit në trevat epirote brenda kufijve të Greqisë vazhdojnë të mos i kushtojnë vëmëndje fortifikimeve prehistorike.

7) H. Ceka, **Zbulimi i një qyteti antik ilir në rrethin e Tiranës** BUSH, 1/1951, f. 86-89.

8) S. Islami, H. Ceka, **Të dhëna të reja mbi lashtësinë ilire në territorin e Shqipërisë,** Konferenca e I e studimeve Albanologjike, Tiranë 1964, f. 447-451.

9) Shih N. Ceka, **Gjurmime arkeologjike në krahinën e Elbasanit** «Materiale të Sesionit Arkeologjik», Tiranë 1968, f. 117-124. Zh. Andrea **Rezultatet e kërkimeve informative në rrethin e Korçës. Po aty** f. 125, 135; Gj. Karaiskaj, P. Lera, **Fortifikimet e periudhës së parë të hekurit në rrethin e Korçës,** «Kuvendi I i Studimeve Ilire», 1, Tiranë 1974.

10) Gj. Karaiskaj, P. Lera. **Art. cit,** f. 271-272. Për një datim të këtij tipi planimetrik në një periudhë fundore të fortifikimeve prehistorike, shih edhe artikullin tonë: **Monumente antike dhe mesjetare në Luginën e Osumit,** «Monumentet» 5-6, 1973, f. 122-123.

11) M. Korkuti, **Rreth vendbanimeve të fortifikimeve ilire të periudhës së parë të hekurit në territorin e Shqipërisë,** «Studime Historike» 3, 1973, f. 107-114. Në artikullin **Die Siedlunuen des späten Bronze und frühen Eisenzeit in Südwest Albanien,** «Südosteuropa zwischchen 600 und 1000 Chr.» Berlin 1982, f. 243, 250 e rishikon këtë skemë duke dhënë në fazat I Tren-Badhër-bronx i vonë, II, Gajtan-Karos-Hekuri II, III, Kalivo-Hekuri III.

12) K. Zheku, **Mbi tipologjinë e fortifikimeve ilire paraurbane në territorin e Shqipërisë,** «Iliria», VII-VIII, 1977-78, f. 118.

DOKTORATURA

DO NOT COPY

Gj. Karaiskaj në kritere më të qëndrueshme që përfshijnë edhe planimetrinë Ai i daton ato rreth viteve 700-500 p.e.s.[13]

Duke u mbështetur në fortifikimet e hershme kaone në veçuam nga grupi i fortifikimeve të mirëfillta prehistorike të tipit Gajtan, Trajan, Lleshan dhe Karos, një grup ku bënte pjesë Butrinti I, Kalivoja, Margëlliçi, Mashkjeza, Dorëzi I, Zgërdheshi I dhe Lisi I-II Ato karakterizohen nga përpunimi paraprak i gurëve, përdorimi i këndeve në planimetri, zgjatja e korridorit të hyrjes, struktura më e qëndrueshme e murit etj.[14]

Siç shihet klasifikimet e mësipërme nuk nisen nga kritere të njëjta dhe gjithmonë të sigurta në klasifikimin dhe datimin e fortifikimeve prehistorike. Dëshmi për këtë është renditja në grupe të ndryshme e fortifikimeve me veçori të përbashkëta planimetrike si Dorëzi, Akrolisi, Zgërdheshi I, Butrinti I, etj ose në të njëjtin grup të fortifikimeve krejt të ndryshme nga teknika e ndërtimit dhe planimetria si Gajtani, Trajani, Dorëzi, etj. Përfundimi kryesor që mund të nxirret nga kjo është se teknika e ndërtimit nuk mund të jetë një kriter i sigurtë në klasifikimin dhe datimin e fortifikimeve, pa u marrë në kompleks me përbërës të tjerë të tyre, veçanërisht me formën planimetrike dhe me lidhjen me shtresat kulturore.

Që nga ngritja e fortifikimeve të para që dallohen nga përdorimi i gurëve të papunuar ose ledheve si dhe planimetritë pa kulla, e deri në krijimin e qyteteve të mirëfillta kaloi një kohë e gjatë. Përsosja e teknikës së ndërtimit dhe e mënyrave të sulmit dhe të mbrojtjes i dha shkas brenda kësaj kohe lindjes së një numri të madh tipash e variantesh që pasqyrojnë edhe evolucionin e fortifikimeve. Në kushte të veçanta gjeografike dhe ekonomike-shoqërore që dallojnë trevat e gjëra të Ilirisë ky evolucion nuk u krye në mënyrë të njëkohshme dhe nuk mori kudo të njëjtat trajta. Madje edhe në të njëjtën trevë nuk u krijua një linjë e pashkëputur e zhvillimit të fortifikimeve nga format më primitive në qytetet e mirëfillta. Përvoja e studimit të fortifikimeve ka treguar se në analizën e tyre duhen marrë parasysh tre elementët kryesorë të një fortifikimi: teknika e ndërtimit të mureve, forma e planimetrisë dhe mënyra e përdorimit të hapësirës brenda tyre. Elementi më i ndjeshëm ndaj ndryshimeve është forma planimetrike, që reagon ndaj mënyrave të reja të sulmit dhe mbrojtjes. Më konservatore paraqitet gjithmonë teknika e ndërtimit të mureve, për vetë faktin se kërkonte më shumë volum pune dhe më tepër mjeshtëri në kryerje. Kjo është arsyeja që ende në shek. IV-III p.e.sonë ndeshen në tërë trevat ilire fortifikime me murë gurësh të papunuar, por ku janë futur elemente të reja të planimetrisë siç janë në rradhë të parë kullat.

Veçimi i disa rasteve të vonuara në masën e madhe të fortifikimeve prehistorike nuk e lehtëson shumë detyrën e klasifikimit, datimit dhe përcaktimit të karakterit të tyre. Në një shtrirje të gjërë të trevave ilire është e domosdoshme që kjo të bëhet veçmas për njësitë e veçanta gjeografike, duke nxjerrë njëkohësisht edhe atë që ishte e përbashkët për to. Kjo përcaktohet jo vetëm nga ndryshimet e shkaktuara nga kushtet e ndryshme gjeografike dhe ekonomike shoqërore, që reflektohen me një vonesë të proçesit të urbanizimit, si rrjedhim edhe të evolucionit të fortifikimeve sapo që shkojnë drejt veriut apo lindjes. Studimet për fortifikimet prehistorike në territore veriore e lindore si dhe në trevën epirote janë ende të pakta dhe të kufizuara në fushën e tipologjisë. Për këtë arsye do të mbështetemi së pari në një analizë të fortifikimeve prehistorike në territorin e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë.

Në një rishqyrtim të problemit të tipologjisë dhe datimit është e nevojshme të merren si bazë ato fortifikime karakteri dhe koha e të cilave është përcaktuar nga gërmime arkeologjike siç janë Gajtani, Treni, Badhra, Margëlliçi etj. Pas kësaj mund të vazhdonte më tej duke përdorur kriterin tipologjik atje ku mungojnë të dhënat e sakta stratigrafike.

2. Fortifikimet e hershme (Neoliti, Eneoliti dhe epoka e Bronxit.

Kujdesi për mbrojtjen e vendbanimit karakterizon një numër të madh vendbanimesh gjatë periudhës së neolitit dhe eneolitit në vendin tonë. Si raste më tipike mund të kujtojmë krijimin e vendbanimeve lakustër në Dunavec (neoliti i mesëm) dhe Maliq (eneolit), të cilat vetizoloheshin lehtë nga rreziqet që i vinin nga toka.[15] Në dy raste, në shpellën e Nezirit në Mat (neoliti i hershëm) dhe të Bënjës

13) Gj. Karaiskaj, **Fortifikimet prehistorike në Shqipëri,** «Monumentet», 14, 1977, f. 25-29.

14) N. Ceka, **Vendbanimet protourbane në Kaoni,** Saranda. Almanak 2, (Materiale të Sesionit Shkencor Mars 1979).

15) Kjo mundësi e bënte të panevojshëm rrethimin e tyre me një polisadë siç e interpreton Gj. Karaiskaj **5000 vjet fortifikime...** f. 10, një ndërtim me trarë të ngulur nga ana e lumit në Maliq, që duhet të kenë qenë sigurisht një pendë për mbrojtjen nga vërshimet.

DOKTORI

në Përmet (eneolit), hyrja mbrohej nga një mur i ngushtë me gurë të papunuar. Një tip të tretë vendbanimi të mbrojtur paraqet dhe Kolshi pranë Kukësit (neolit i hershëm dhe i mesëm) i vendosur në një meandër lumi, duke u veçuar në pjesën më të ngushtë me një palisadë. Tipin më të përparuar e përbën padyshim Kamniku (neoliti i vonë) ku sipërfaqia e banuar mbrohej nga një ledh gurësh me lartësi të vogël, ndoshta një bazë për një palisadë.[16] Këto ndërtime mbrojtëse shprehin gjendje të herpashershme pasigurie që shqetësonin bashkësitë gjinore të shpërndara në territore të gjëra. Rreziku vinte në të shumtën nga shpërnguljet e fiseve, apo në rastin më të thjeshtë nga frika e kafshëve të egra. Sidoqoftë këto rreziqe nuk përcaktuan asnjëherë gjatë periudhave neolitike zotërimin e tipave të mësipërm të vendbanimeve të mbrojtura dhe aq më pak mund të flitet mbi lindjen e një koncepti të qartë për organizimin e mbrojtjes me anë të fortifikimeve. Kjo detyrë mbetej të shtrohej në epokën e bronxit, kur u krijuan edhe kushtet ekonomike-shoqërore që e bëjnë të domosdoshëm fortifikimin e vendbanimeve kryesore.

Krijimi i qendrave të fortifikuara si një tip i veçantë arkitektonik është i lidhur me periudhën e vonë të bronxit (1500-1200 vjet p.e.s). Ato karakterizohen nga zgjedhja e një lartësie që zotëron mbi fusha, lugina, rrugë natyrore etj, me një terren të përshtatshëm për banim, por njëkohësisht të vështirë për t'u arritur, të paktën nga disa anë të saj. Një pengesë natyrore, ledh apo mur, i rrethonte aq sipërfaqe sa i duhej bashkësisë ndërtuese, por edhe sa ajo ishte në gjendje të mbronte në rast sulmi.

Duhet shënuar gjithashtu se fortifikimet e epokës së bronxit dhe ato të epokës së hershme të hekurit na paraqiten të grupuara në zona gjeografike me kufij pak a shumë të qartë. Të tilla janë zona e Bregdetit, lugina e sipërme e Vjosës, lugina e mesme e Shkumbinit, pllaja e Kolonjë,s dhe fusha e Korçës, fusha e Shkodrës etj. Është bërë një përpjekje për t'i lidhur këto grupime me federatat fisnore ilire,[17] por ky është një fakt historik shumë i vonë (rreth shek. VIII p.e.sonë) dhe për këtë më tepër se arsye politike duhen kërkuar shkaqe të karakterit ekonomik dhe natyror.

a) Bregdeti i Jonit dhe lugina e Vjosës

Nga fortifikimet e gërmuara, Badhra në rivierën e Jonit dhe Margëlliçi, pranë Fierit, kanë dhënë shtresa të periudhës së vonë të bronxit (1500-1200 p.e.sonë). Badhra është vendosur mbi njërën prej kodrave me shkëmbinj gëlqerorë në jugperëndim të Borshit, në kufirin mfidis flishit dhe malit të zhveshur, në një terren mjaft të përshtatshëm për blegtori (fig. 1). Kodra shkëputet butë nga shpati i malit, por nga ana jugore mbrohet nga rrëzime shkëmbore. Megjithatë pjesa më e sipërme e saj me sipërfaqe 0,3 ha mbyllet plotësisht në një elips të çrregullt muresh[18]. Muri me gjerësi 2 m është ndërtuar me dy këmisha dhe mbushjen prej gurësh të vegjël. Në fasadë janë përdorur gurë krejt të papunuar me përmasa mesatare e të vogla. Vendosja e tyre është bërë në përgjithësi me pjesën më të gjatë në brendësi të murit dhe fugat mjaft të mëdha nuk janë plotësuar me gurë më të vegjël (fig. 2). Lartësia e murit, duke gjykuar nga materiali i ruajtur pas rrëzimit të tyre, nuk e kalonte 2 m. Linja e tij është gjarpëruese, e pasigurtë, duke ju përshtatur terrenit, si një ndërtim i bërë pjesë-pjesë (tab. I, 1). Sipërfaqia brenda mureve është pjesërisht shkëmbore dhe nuk ka gjurmë banimi. Përkundrazi në anën veriore dhe perëndimore të fortifikimit, jashtë mureve të tij, vërehen themelet e rreth 15 banesave. Gërmimi sqaroi formën e tyre planimetrike si kasolle katërkëndëshe ose me qoshe të rrumbullakuara me një mjedis dhe fillesën e ndarjes së tij në dy pjesë.[19] Qeramika e gjetur brenda kasolleve datohej në periudhën e vonë të bronxit.[20]. Këto të dhëna na japin fizionominë e një vendbanimi fisnor, ku bashkësia patriarkale është vendosur në një territor të përshtatëshëm për blegtorinë. Familjet e vogla që e përbënin atë banonin në kasolle të veçanta pranë njera-tjetrës. Pranë tyre ishte fortifikuar me një mur të ulët një sipërfaqe e mbrojtur nga natyra, e cila shërbente për strehimin e bagëtisë që ishte pronë e përbashkët e fisit. Natyrisht që në raste të veçanta ky fortifikim strehonte edhe vetë njerëzit, por ai nuk ishte llogaritur për një qëndresë të gjatë, por vetëm qëndresa kundër grabitësve.

Me Badhrën kemi modelin më të hershëm të lindjes së konceptet të fortifikimit si një ndërtim me vete ku ruhet një raport i caktuar me vendbanimin

16) Gj. Karaiskaj, **Po aty,** f. 9.
17) Gj. Karaiskaj, P. Lera, **Fortifikimet...,** f. 272.
18) M. Korkuti, **Die Siedlungen,** f. 236-238.
19) **Po aty,** shih. pjesën mbi banesat, f. 243-245.
20) **Po aty,** ..., f.

DOKTORAT

Të dy elementet: ai i vendbanimit, që presupozon trajtimin e hapësirës së banuar dhe ai i fortifikimit, që do të sigurojë vazhdimësinë e jetës në këtë hapësirë, do të kombinohen në të ardhmen me një numër zgjidhjesh deri në formimin e qytetit antik.

Krahas fortifikimit të Badhrës gjatë Bregdetit gjendeshin edhe një numër i madh fortifikimesh të ngjashme në kalanë e Gjashnjarit (Lukovë), Kastelin e Karosit (Qeparo), Qytezën e Himarës, Pirgun e Iljasit etj.[21] Shpërndarja e tyre në mënyrë uniforme përkon me ndarjen e territoreve blegtorale midis bashkësive patriarkale, por natyrisht nuk përjashtohet edhe mundësia që një bashkësi të përdorte më shumë se një fortifikim. Përveç tipit planimetrik të Badhrës, të përsëritur në Pirgun e Iljasit, ku mungon gjithashtu qeramika, ndeshim aty edhe zgjidhje më të ndërlikuara në raportin midis hapësriës së banuar dhe asaj të fortifikuar. Në kalanë e Gashnjarit dy harqe muresh koncentrike përfshijnë një sipërfaqe të kufizuar në anët e tjera nga rënia shkëmbore, ku shtigjet janë mbyllur me copa të shkëputura muresh. Kjo skemë e ndarjes së sipërfaqes së fortifikuar është edhe më e ndërlikuar në Karos (fig. 3) ku maja e kodrës së prerë në një anë nga rënia shkëmbore, qarkohet nga tre harqe koncentrike muresh. Hyrja që gjendet në mesin e harkut më të madh paraprihet nga dy harqe të tjerë, nga të cilët njëra shkon shumë larg saj. Ndryshe nga muret kryesore ato janë më tepë cokole të ulëta, të ndërlikuara pa kujdes. Vendosja e tyre para hyrjes nuk mund të shpjegohet me përforcimin e saj,[22] sepse hapësira e krijuar, në fakt, është tepër e disfavorshme për mbrojtje. Më llogjik do të ishte një shpjegim i lidhur me vetë karakterin e fortifikimit që shërbente edhe si vendstrehim për bagëtinë në rast rreziku. Muret para hyrjes do të orientonin drejt saj tufat, duke mos i lejuar të shpërndaheshin gjatë shpatit. Një hyrje e dytë, e zhvendosur nga drejtimi i së parës, përshkonte harkun e dytë të mureve, ndërsa një e tretë e lidhte hapësirën prapa tij me një rrugë që zbriste midis rrëzimeve shkëmbore.

Teknika e ndërtimit është mjaft e ngjashme me atë të Badhrës për linjën e pasigurtë të mureve, lartësinë e vogël (rreth 2 m sipas materialit në vend), vendosjen e gurëve në pjesën më të gjatë në brendësi të murit dhe mosmbushjen e fugave (fig. 4). Në gjerësinë prej 3,60 m muri përbëhet nga dy këmisha dhe nga mbushja, e cila përshkohet në mes nga një rresht gurësh të mëdhenj, veçori tipike edhe për Badhrën. Sipërfaqia brenda mureve është mjaft e përshtatshme për banim dhe sondazhet kanë dhënë qeramikë të periudhës së vonë të bronxit.[23]

Badhra dhe Karosi janë fortifikime të krijuara në të njëjtën periudhë, por që përfaqësojnë etapa të ndryshme në realizimin e lidhjes midis hapësirës së fortifikuar dhe asaj të banuar. Në zgjidhjen funksionale të tyre ato janë përshtatur sipas kërkesave të ekonomisë blegtorale. Për këtë Karosi paraqet shembullin më të përparuar me përfshirjen e të dy hapësirave brenda një sistemi të përbashkët fortifikimi, por duke ruajtur autonominë e secilës. Është ende herët, përderisa nuk kemi të dhëna të tjera arkeologjike, të flasin për funksionet e ndarjeve të veçanta në Karos. Megjithatë dy harqet e para krijonin thellësinë e mbrojtjes si dhe një hapësirë pas së cilës mund të strehoheshin kafshët dhe njerëzit që nuk merrnin pjesë në mbrojtje. Sidoqoftë ky ishte një sistem më i përpunuar, i cili në kohë paqeje ishte më i sigurtë për ruajtjen e bagëtive, në qoftë se këto vendoseshin përtej harkut të dytë, ndërsa në kohë lufte mund të siguronte një qëndresë më të gjatë dhe një përqëndrim më të madh mbrojtësish. Në krahasim me Badhrën dhe fortifikimet e tjera të vogla të Bregdetit ajo na paraqitet si një qendër kryesore me një pozitë qendrore ndaj tyre, gjë që presupozon edhe një shkallëzim në lidhjet midis bashkësive patriarkale të shpërndara në mikrozonat e Bregdetit.

Skema e Karosit na përsëritet edhe në fortifikime të tjera. Kalaja e Dedejanit në luginën e sipërme të Vjosës, e fshehur në një grykë rrëzë malit të Nëmërçkës, të pasur me kullota, ka një ndarje të hapësirës së brendshme nga katër rradhë muresh që krijojnë taraca të përshtatshme për banim me sipërfaqe 1 ha. Muret me gjerësi 1.60-3 m janë ndërtuar me gurë mesatarë e të vegjël krejt të papunuar, me fuga të paplotësuara. Hyrja është krijuar në mesin e murit të parë, duke kthyer dy anët e tij në formë hinke, në një korridor që zgjatet në thellësi të vendbanimit. Keramika e bronxit të vonë dhe e fillimit të hekurit[24] e rradhit edhe kronologjikisht Dedejanin krahas Karosit, por me një dendësi më të madhe dhe vazhdimësi në epokën e hekurit.

21) I. Koçi, **Kalaja e Kanosit,** Iliria, VI, 1976; f. 236-243. dhe **Kamatë e Bregdetit, dhe gjetje të tjera arkeologjike,** «Saranda» f. 81-82.
22) I. Koçi, **Kalaja e Karosit...,** f. 238.
23) I. Koçi, **Po aty,** f. 240.
24) N. Bodinaku, **Të dhëna arkeologjike nga rrethi i Përmetit,** «Iliria» VII-VIII, f. 356-357. Falenderojmë autorin për të dhëna më të hollësishme në lidhje me planimetrinë dhe hyrjet e fortifikimit të Dedejanit.

DO NOT COPY

b) **Fortifikimet në trevën e taulantëve**

Treva e taulantëve, që përfshin zonën bregdetare, midis Matit dhe Gjirit të Vlorës, me një shtrirje drejt lindjes deri në malet e Polisit e të Kamjes, ka dhënë një numër fortifikimesh tipike për periudhën e vonë të bronxit. Prej tyre është datuar në bazë të shtresave kulturore kalaja e Margëlliçit, pranë Patosit.[25] Nga gërmimet arkeologjike doli në dritë muri perëndimor i fortifikimti që kalonte në formë të një harku ndërmjet dy rënieve të kodrës në anët jugore e veriore.[26] Ky mur tregonte edhe shtrirjen e sipërfaqes së fortifikuar në rreth 4 ha, në një terren të sheshtë, mjaft të përshtatëshëm për banim. Megjithatë shtresa kulturore e periudhës së vonë të bronxit gjendej vetëm buzë murit perëndimor, ku lidhej në mënyrë të qartë me fortifikimin. Traseja e murit me gjërësi 2 m formonte një linjë me dredhime të vazhdueshme që dëshmonin se ai ishte ndërtuar pjesë-pjesë, pa hequr më parë një vijë të drejtë. Gurët ishin mesatarë e të vegjël krejt të papunuar, të vendosur në dy faqe dhe mbushjen prej gurësh të vegjël. Format e qeramikës së shtresës kulturore, jo shumë të dendur, që lidhej me këtë mur, i takojnë periudhës së vonë të bronxit dhe janë mjaft të afërta me ato të kalasë së Badhrës.[27]

Në Shqipërinë e Mesme ndeshim një fortifikim të afërt në Karosin në Lleshan, pranë Elbasanit (fig. 5). Skema e tij përmban një hark kryesor që duke u kapur në buzët e rënies shkëmbore përfshin një sipërfaqe prej 8 ha, jo shumë të përshtatshme për banim. Ka vetëm një ndarje të dytë, në pjesën më të lartë të kodrës, që është kthyer në një farë akropoli me sipërfaqe 0,2 ha. (tab. I, 3).

Në qoftë se skema e vendosjes së mureve është e përafërt me Karosin, trajtimi i hyrjes është i njëjtë. Para saj është kaluar një mur harkor që nuk ka funksion mbrojtës, sepse mbyll krahun nga rëniet shkëmbore, të mbrojtura nga natyra dhe le të hapur kurrizin nga vjen rruga për tek hyrja. Është e qartë që me këtë vendosje muri ishte orientues drejt hyrjes dhe jo pengues, njëlloj si ai i Karosit. Megjithatë hyrja e Lleshanit paraqitet më e përparuar, sepse pranë saj në krye të murit orientues, gjendet një grumbull i madh gurësh, i krijuar si rrjedhim i shembjes së një ndërtimi rrethor në formë kulle. Një ndërtim i njëllojtë gjendet edhe në ekstremin tjetër të murit rrethues, ku kurrizi i kodrës lejonte afrimin dhe mundësinë e sulmit. Teknika e ndërtimit është gjithashtu e ngjashme me teknikën e ndërtimit të fortifikimit të Karosit. Kjo ngjashmëri duket në linjën e pasigurtë të murit, në lartësinë e vogël, në vendosjen e gurëve në thellësi të murit dhe në mosplotësimin e fugave (fig. 6).

Terreni ku është vendosur Lleshani është tepër malor, i përshtatshëm vetëm për blegtori. Sipërfaqia brenda mureve është banuar kryesisht në pjesën e «akropolit». Në shkëmbinjtë mbi të cilët ngrihet fortifikimi është gjetur një sëpatë e preiudhës së vonë të Bronxit.[28], që e mbështet datimin e tij në këtë kohë. Lleshani paraqet një orientim të qartë drejt fortifikimit të vendbanimit, duke shtuar elementin mbrojtës tek hyrja dhe në pikat më të mundshme të sulmit. Funksioni mbrojtës aty është më i theksuar se ai urbanistik për krijimin e sipërfaqeve të përshtatshme për banim.

Kalaja e Bodinit, mbi njërën nga qafat që lidh luginën e mesme të Shkumbinit me atë të Erzenit, përfaqson gjithashtu një fortifikim të bronxit të vonë. Ajo ka një sipërfaqe prej 10 ha të mbrojtur nga një hark muresh ndërmjet dy rënieve të thikta të kodrës, por me pak gjurmë jete. Muri prej gurësh të mëdhenj, krejt të pa latuar të vendosur në dy faqe, me mbushje gurësh të vegjël në mes ka një fasadë me boshllëqe të mëdha të pambushura.[29]

Një shembull tjetër i fortifikimit me shumë ndarje nga Shqipëria e mesme është kalaja e Tujanit, pranë Tiranës. Kodra shkëmbore mbi të cilën gjendet ajo kontrollon një territor kryesisht blegtoral si dhe rrugën për kalimin nga Fusha e Tiranës drejt kullotave verore prapa Malit të Dajtit. Rrëzimet shkëmbore kufizojnë një shpat që zbret butë nga maja drejt perëndimit (tab I, 4). Pjesa më e lartë mbrohet nga një hark muri i ulët me gurë të vegjël, të papunuar. Rreth 50 m përpara tij një mur rrethues që i takon antikitetit të vonë duket se ka mbuluar një hark të dytë, më të gjërë të fortifikimit prehistorik. Rreth 120 m nga harku i parë ndiqen gjurmët e sigurta të harkut të jashtëm të fortifikimit prehistorik, të ndërtuar me gurë të mëdhenj të papunuar dhe me boshllëqe të paplotësuara. Gjerësia e tij është 3 m me

25) N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare...**, f.
26) C; Praschniker, A. Schober, **Archaologische Forchungen in Albanien und Montenegro,** Wien 1920, fig. 94, në planimetrinë e qytezës shënon edhe një rrethim ndërmjet atij antik dhe të antikitetit të vonë, që sot nuk duket më, por që duket se përbënte harkun e dytë të fortifikimit të periudhës së vonë të bronzit.
27) N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare,** f. 146.
28) M. Korkuti – **Probleme** të pre dhe protohistorike – Disertacion, 1979.
29) N. Ceka, **Vështrim arkeologjik mbi rrethin e Elbasanit,** «Monumentet», 3, 1972, f. 10.

dallim të faqeve nga mbushja. Në anën jugperëndimore të fortifikimit gjendet në këtë hark një hapësirë prej rreth 5 m që shërbente si hyrje. Ajo flankohej nga një hark i katërt që krijonte një korridor me gjerësi fillestare 10 m dhe gjatësi 50 m, i cili mbyllej menjëherë pas hyrjes, nëpërmjet takimit të dy harqeve. Njëlloj si në Karos dhe Lleshan ky hark kalonte buzë rrëpirës. Në sipërfaqen e përfshirë brenda fortifikimit nuk ndeshet qeramikë prehistorike.

Ndërmjet fortifikimeve më të hershme të trevës së taulantëve duhet përfshirë edhe kalaja e Mbolanit,[30] pranë Beratit, në një nga kodrat që shkëputen nga shpati lindor i malit të Shpiragut.

Mbolani paraqitet problematik për arsye të planimetrisë së ndërlikuar (tab. I, 5). Në sipërfaqen prej 2,7 ha ndahet në pjesën më të lartë një «Akropol», 0,25 ha. Në të dy anët e akropolit kapen dy mure që zbresin përpendikuarisht me murin kryesor rrethues, duke lënë në takimin me të nga një hapësirë komunikimi 4 m të gjerë. Vetë «akropoli» ka një trajtim të ngjashëm me atë të Lleshanit, që duket në kthimin në një kënd të drejtë të krahëve të murit tek hyrja. Megjithatë planimetria e tij është më e përpunuar, me prirje për të kaluar nga forma rrethore në atë katërkëndëshe. Prirja drejt vijave të drejta vihet re edhe në linjat e murit të jashtëm rrethues. Gjerësia e murit është 1.40 m. Në të janë përdorur gurë mesatarë e të vegjël, të vendosur kryesisht me gjatësinë e tyre brenda murit. Gjithashtu fasada e jashtme e murit është trajtuar me pjerrësi, si në Ventrok (fig. 7). Pjesa veriore e fortifikimit ka në pamje një teknikë më të përparuar me blloqe më të mëdhenj dhe me prirje rrjeshtimi, por ruajtja e dobët nuk lejon një dallim të saj si periudhë më vete. Muret e ndarjeve të brendshme kanë të njëjtën teknikë ndërtimi si muri i jashtëm rrethues por me gjerësi 2.30 m.

Në konceptimin e hapësirës së fortifikuar Mbolani afron me fortifikimet e hershme, vetëm se trajtimi i saj është bërë me një shoqërim të ndarjeve koncentrike me ndarjen përpendikulare që ndeshet edhe në kalanë e Barmashit në Kolonjë.

Mungesa e të dhënave arkeologjike nuk na lejon të përcaktojmë pozicionin e qartë të Mbolanit në grupin e fortifikimeve prehistorike. Megjithatë, nga tipologjia e përgjithshme e planimetrisë dhe disa elemente të teknikës së ndërtimit ky fortifikim qëndron më pranë fortifikimeve të hershme si Karosi, Lleshani, Trajani apo Ventroku.[31]

c) Fortifikimet në trevën e enkelejve

Treva e hershme e enkelejve që përfshinte fushën e Korçës, pllajën e Kolonjës dhe krahinat e Pogradecit, ka dhënë numrin më të madh dhe shembujt më interesantë të fortifikimeve prehistorike.

Tipi i fortifikimit me shumë ndarje na del edhe në fushën e Korçës me shembullin më të qartë në kalanë e Trajanit (fig. 8), pranë liqenit të Prespës së Vogël, 1200 m mbi nivelin e detit. Këtu sipërfaqia prej 23 ha ndahet në pesë pjesë prej muresh që kapen në njërën anë tek njeri-tjetri dhe në anën tjetër buzë rënies shkëmbore (tab. II, 1). Në fakt rrethime të plota formojnë vetëm muri më i poshtëm dhe më i sipërm, ndërsa dy muret e tjera mbeten të hapura brenda sipërfaqes kryesore të fortifikuar.[32] Kjo dëshmon se ndarjet ishin diferencuar në funksionin utilitar dhe në atë mbrojtës, duke theksuar edhe një dallim midis pjesës rezidenciale dhe asaj të llogaritur për strehim të përkohshëm.

Teknika e ndërtimit karakterizohet nga linja e pasigurtë e mureve, lartësia e vogël e tyre, mosplotësimi i fugave (fig. 9). Fortifikimi ka vazhduar të banohej edhe në periudhën I të hekurit, të paktën në rrethinat e tij, siç dëshmojnë gjetjet arkeologjike.[33] Një mur rreth 500 m i gjatë, i ndërtuar me të njëjtën teknikë në kodrën përballë asaj të Trajanit nuk duhet të bëjë pjesë në sistemin e fortifikimit, madje i kundërvihet atij me vendosjen dhe drejtimin e vet.

Në anën tjetër të Grykës së Ujkut, ku kalonte një nga rrugët kryesore që lidhte Fushën e Korçës me trevën e Lynkestidës, gjendet fortifikimi i Ventrokut, rreth 50 m mbi nivelin e fushës. Një mur i vetëm kufizon një sipërfaqe rreth 0,6 ha që zgjatet në formën e një tarace të ngushtë rreth 20 m midis tij dhe një kreshe shkëmbore të pafortifikuar (tab. II, 2). Në dy pika të mundshme të sulmit janë vendosur dy tumula kufizuese të shkëputura nga muri. E vetmja hyrje gjendet nga ana e fushës. Teknika e ndërtimit afron me Trajanin për linjën gjarpëruese të murit, lartësinë e vogël të tij dhe mosmbushjen e fugave, por ndryshon nga një pamje më solide si rezultat i lidhjes më të mirë të gurëve (me përmasa më të vo-

30) N. Ceka, **Monumente antike dhe mesjetare**, f. 121-123.
31) **Po aty,** f. 122.
32) Gj. Karaiskaj, P. Lera, **Fortifikimet,** f. 269.
33) **Po aty,** f. 270. Një byzylyk i tipit Kuçi i Zi I që datohet jo më vonë se shek. VIII e.s. si dhe një enë dyshe, tipike për fazën e I të Hekurit (Krhs. F. Prendi **Vështrim mbi kulturën e periudhës I të epokës së hekurit,** «Iliria» III 1974, f. 108, Tab. VII, 4.

Document

DOKTORATË

gla se të Trajanit) megjithëse edhe këtu boshllëqet nuk plotësohen. Një shfaqje e re është pjerrësia që i jepte faqes së jashtme të murit (fig. 10), për të siguruar një qëndrueshmëri më të madhe. Kjo veçori e fundit është e lidhur me një përpjekje për të njohur edhe statikën e ndërtimit si dhe për të rritur lartësinë e murit. Në ndryshim nga Trajani, ku gjetjet janë të rralla, Ventroku ka pasur një banim të dendur brenda mureve si dhe në shpatin që zbret drejt fushës. Keramika i takon Bronxit të Vonë dhe Fazës I dhe II të Hekurit.[34]

Fortifikimi i Ventrokut për nga teknika e ndërtimit dhe elementet e planimetrisë qëndron në kuadrin e fortifikimeve tipike të Bronxit të Vonë. Nga ana tjetër me sipërfaqen e vogël dhe vendosjen pranë fushës ai përfaqëson një tip të ndryshëm nga ana funksionale, sepse është një vendbanim i qëndrueshëm, i llogaritur kryesisht për njerzit. Lidhja e drejtpërdrejtë me fushën dhe liqenin tregon se Ventroku është një vendbanim bujqish dhe peshkatarësh, ndryshe nga Trajani që ishte i lidhur me ekonominë blegtorale. Diferencimi i fortifikimeve me karakter bujqësor dhe blegtoral vihet re edhe në pika të tjera rreth fushës së Korçës. Tipit të Trajanit i korrespondon fortifikimi i Lumalasit me ndarjen në dy pjesë të sipërfaqes nga dy harqe muresh prej gurësh me të njëjtën teknikë. E njëjta skemë përsëritet edhe në fortifikimin e Bellovës (tab. II, 3) me sipërfaqe rreth 2,5 ha, ku lihet vetëm një «akropol», tepër i kufizuar (50 x 30 m). Teknika e ndërtimit këtu është më e përparuar, janë përdorur blloqe të papunuara, por me përmasa më të mëdha që nxjerrin shpesh nga fasada faqen e tyre më të gjërë. Brenda fortifikimit dhe në shpatin poshtë tij gjendet, mbi sipërfaqe, keramikë e kohës së hershme të hekurit, ndërsa në fushën para saj një tumë.[35]

Në grupin e fortifikimeve më të hershme të fushës së Korçës mund të futet edhe kalaja e Podgorijes (tab. II, 4) dhe ajo e Gjenomadhit, një fortifikim malor me sipërfaqe rreth 1.3 ha. Planimetria e tij me një mur të vetëm i përshtatet formës së kreshtës shkëmbore mbi të cilën është ngritur duke lënë të pambuluara me mure rrëzimet e mbrojtura nga natyra[36]. Muri është bërë me një teknikë të ngjashme me Bellovodën duke përdorur gurë të mëdhenj, të papunuar, me faqen e gjërë nga jashtë, por pa mbushje të fugave midis tyre. Për nga gjetjet arkeologjike mund t'i përkasë këtij grupi edhe fortifikimi i Bilishtit, me sipërfaqe 0,7 ha të përfshirë brenda një elipsi muresh me gurë të papunuar.[37] Një enë e gjetur aty, i takon tipeve të periudhës së vonë të bronxit.[38] Bën pjesë në fortifikimet e hershme edhe muri rrethues i Symizës i datuar nga lidhja me shtresën e bronxit të vonë. Ai përshkruhet si një ledh gurësh me gjerësi vetëm 1.5 m[39] gjë që nuk do t'i përshtatej funksionit të tij. Nuk ka dyshim se gërmimi ka kapur vetëm pjesë të rrënuara ku faqet e muri nuk ruheshin.

Mbështetja vetëm në kritere tipologjike nul mund të jetë e sigurtë për të klasifikuar rastet e njo hura të fortifikimeve prehistorike, kur ende mungojn gërmimet. Nuk ka dyshim se që nga krijimi i tyre n periudhën e vonë të bronxit dhe deri në ndryshime që vihen re më pas në fazën I të hekurit ka pasur nj evolucion të planimetrisë e të teknikës së ndërtimit Gjithashtu ka pasur edhe diferenca në këto tregue edhe brenda fortifikimeve të së njëjtës kohë për ar sye të terrenit, materialit dhe madhësisë. Për kët arsye mbetet ende i paqartë pozicioni tipologjik disa fortifikimeve të Fushës së Korçës siç janë Ka kaçi,[40] apo muri i Zvezdës, që për krijimin e një ku rrizi të ndërtuar nga një rradhë gurësh në mes t mbushjes, të kujton murin e Karosit.

Në grupin e fortifikimeve më të hershme duhe të bëjnë pjesë disa fortifikime, pozita kronologjik e të cilave nuk është sqaruar për shkak të munge sës së gërmimeve arkeologjike, si dhe të veçoriv të planimetrisë dhe të teknikës së ndërtimit. Në kët grup futen Shueci dhe Bllaca.

Shueci është deri më sot i vetmi fortifikim m ledhe në tërë Ilirinë e Jugut dhe kjo mënyrë ndërt mi është tipike për trevat veriore ilire. Fortifikimi ësht vendosur në një dalje shkëmbore si gadishull m liqenin e Prespës së Vogël dhe përfshin një sipërfaq rreth 1.5 ha brenda një rrethi të plotë prej led dheu e çakulli (tab. II, 5). Gjerësisë prej 11 m të k

34) Shih. Gj. Karaiskaj, P. Lera, **Fortifikimet...**, ena dyvegjake e tab. XVII. 2. tipike për bronxin e vonë (Krhs. F. Prendi, Epoka e bronxit në Shqipëri, Iliria, VII, VIII, tab. IX, 1) ndërsa qypi tab. XVI, 3, fazës I-II të hekurit.

35) Zh. Andrea, **Rezultatet e kërkimeve....**, f. 131-132.

36) Gj. Karaiskaj, P. Lera, **Fortifikimet..**, f. 267.

37) **Po aty,** f. 266.

38) **Po aty,** tab. X, 2, shih F. Prendi. **Epoka e Bronxit,** tab. IX, 2.

39) Gj. Karaiskaj, **Fortifikimet prehistorike në Shqipëri,** «Monumentet» 1, 1977, f. 20.

40) **Po aty,** f. 267. Shipërfaqia e vogël (0.6 ha), trajtimi i murit pa mbushjen e fugave në fasadë dhe rrallësia e qeramikës flasin për një fortifikim të hershëm.

juar nga rrënimi i ledhit i korrespondon një lartësi e vogël (vetëm 2 m), që dëshmon se duke mos pasur faqe të rregullta ai shërbente për ndërtimin e një palisade mbi të. Hyrja 2.5 m e gjerë është vendosur buzë rrëpirës[41] shkëmbore me një mënyrë që të kujton Lleshanin. Keramika pothuaj mungon dhe nuk ruhen më mbeturina banesash në sipërfaqen e zhveshur të fortifikimit. Sidoqoftë duhet të ekzistojë një raport kronologjik midis fortifikimeve të tjera buzë Prespës së Vogël dhe Shuecit. Në krahasim me Trajanin, Ventrokun dhe Trenin fortifikimi i Shuecit paraqitet shumë më primitiv dhe nuk mund të gjejë vend në një klasifikim ndërmjet tyre dhe aq më pak më vonë se ata. Mbetet që ai të vendoset si ndërtimi më i hershëm përpara Trajanit, gjithmonë në kufijtë e epokës së Bronxit.

Kalaja e Bllacës në vargun e kodrave që ndajnë fushën e Korçës nga pellgu i Pogradecit përfaqëson gjithashtu një ndërtim më të ndërlikuar nga pikëpamja e trajtimit të hapësirës. Fortifikimi përfshin një sipërfaqe prej 15 ha të përbërë nga dy maja shkëmbore dhe një lug i ngushtë midis tyre (tab. II, 6). Veç kësaj të dy majat kanë rrethime të veçanta brenda rrethimit kryesor. Në anën perëndimore në dalje të lugut gjenden gjurmët e hyrjes të përforcuar me dy grumbuj gurësh,[42] me sa duket rrënime të tumulave kufizuese. Muret janë ndërtuar me gurë të mdëhenj, të papunuar, kanë linja gjarpëruese dhe lartësi të ulët, tipike për fortifikimet e hershme. Skema e fortifikimit është e ngjashme për nga ndarja e hapësirës në atë të Lleshanit dhe Trajanit, vetëm se janë krijuar dy akropole. Gjurmë më të dendura banimi gjenden në majën jugore. Me interes është ndodhja e keramikës së epokës së bronxit[43]. Po në këtë majë jeta është ripërtërirë më pas në periudhën qytetare ilire dhe nuk duhet përjashtuar mundësia që një pjesë e fortifikimit të kësaj maje të jetë një rindërtim i kësaj periudhe.

Fortifikimet më të hershme në pllajën e Kolonjës gjenden në pjesën perëndimore të saj, ku Osumi dhe degët e tij hapin rrugët natyrore drejt fushës bregdetare. Ato janë vendosur përgjithësisht larg fushës në zona të larta, të përshtatshme kryesisht për blegtori.

Kalaja e Luarasit paraqet një zgjidhje interesante me zgjedhjen e një terreni relativisht të sheshtë, por të mbështetur nga njera anë në shkëmbinjtë e pakalueshëm të një lartësie që ngrihet prapa saj. Sipërfaqia prej 1.5 ha e fortifikimit ndahet në dy pjesë nga një mur i brendshëm dhe komunikon vetëm me një hyrje (tab. II, 7). Muri i jashtëm me gjatësi rreth 320 m me një linjë të pasigurtë është ndërtuar me gurë krejt të papunuar, të madhësive të ndryshme, por pa mbushje në gjerësinë prej 2,5 m të tij. Lartësia e ruajtur arrin në 2 m[44]. Mungesa e mureve në lartësinë që zotëron nga sipër hapësira e fortifikuar dëshmon më tepër për një vendstrehim të llogaritur kundra sulmeve të shkëputura. Sondazhet e kryera në sipërfaqen e fortifikuar kanë dhënë qeramikë të neolitit dhe të epokës së bronxit.

Një tip më të zhvilluar fortifikimi prehistorik përfaqëson në Kolonjë kalaja e Bejkovës[45] e vendosur në shpatin e një kodre me planimetri trekëndëshe, me sipërfaqe 2 ha (tab. II, 8). Pjesa që përfshin majën e kodrës është veçuar si një akropol, me sipërfaqe rreth 0,2 ha. Muri ka pasur lartësi të vogël, që sot arrin deri 1.40 m dhe gjerësi 2.40-2.80 m. Gurët janë krejt të papunuar, me fuga të theksuara. Gjurmë banesash janë ndeshur brenda rrethimit, por edhe jasht tij. Qeramika e gjetur në sipërfaqe jep mundësi për ta vendosur këtë fortifikim në periudhën e vonë të bronxit.

Tipin e fortifikimit me gurë kryesisht të papunuar me linjë të pasigurtë të mureve me gjerësi të vogël dhe ndarje të sipërfaqes së mbrojtur e kemi edhe nga Gradishta e Barmashit, në pjesën jugore të pllajës së Kolonjës. Në hapësirën prej 2 ha të tij ndeshim «akropolin» por edhe një ndarje vertikale në pjesën e poshtme,[46] si në Mbolan (tab. III, 1). Këto elemente të planimetrisë dhe teknikës së ndërtimit na shërbejnë për ta vendosur Gradishtën e Barmashit në grupin e fortifikimeve të kohës së vonë të bronxit.

Gjithashtu kriteri tipologjik na shërben si e vet-

41) Gj. Karaiskaj, P. Lera; **Fortifikimet...**, f. 264.

42) N. Ceka, A. Baçe, **Vrojtime arkeologjike në rrethin e Pogradecit, Luginën e Devollit dhe Shkumbinit,** «Monumentet» 3/1972, f. 215-216. Planimetria në tab II është idealizuar me vendosjen e dy kullave katërkëndëshe hyrjes si dhe një pjesë të linjave të drejta të murit kryesor.

43) **Po aty,** tab. II 1-8. Veçanërisht tipike është buza e enës me shirita vertikale të gropëzuar dhe vegja në formë thimthi.

44) Gj. Karaiskaj, S. Aliu, **Vendbanime të fortifikuara në Pllajën e Kolonjës e në rrjedhjen e sipërme të Luginës së Osumit,** «Monumentet» 1, 1984, f. 91-92.

45) **Po aty,** f. 81.

46) **Po aty,** f. 83. fig. 5.

DOKTORATURA

DO NOT COPY

mja bazë për të dalluar fortifikimet e hershme në luginën e Shkumbinit, në pjesën e sipërme të saj që bënte pjesë në trevën e enkelejve. Qendron afër Trajanit për teknikën e ndërtimit, qyteza e Qukës Skënderbej. E vendosur në një lartësi 1500 m mbi nivelin e detit, në një zonë të pasur me kullota, ajo ka vetëm një hark muresh që kapet në dy anë të një rrëzimi shkëmbor, me një hyrje 1 m të gjërë pranë greminës. Gurët me madhësi mesatare janë të papunuar, të vendosur me pjesën më të ngushtë në fasadë, me fuga të paplotësuara. Gjerësia e murit është 2 m, sipërfaqja brenda mureve ka shenja të pakta banimi.[47]

d) **Fortifikimet në trevat e labianëve dhe dokleatëve.**

Një zonë tjetrë tipike për grupimin e fortifikimeve prehistorike është fusha e Shkodrës dhe Mali i Zi, treva antike e labianëve e dokleatëve. Tipin e fortifikimit të hershëm e përfaqëson këtu kalaja e Marshejt. Skema e zbatuar në planimetrinë e tij të kujton Lleshanin, për vendosjen midis kreshtave shkëmbore që lihen të pafortifikuara (tab. III, 2). Lugu në formë vathe midis tyre është mbyllur me një mur 90 m, me gjerësi 2.70 m, që përshkohej pothuaj në qendër nga një hyrje 1.60 m të gjërë. Ruhet në lartësi 1.10 m por sipas materialit të shembur nuk ka pasur kaluar 1.50 m (fig. 11). Linja e tij është gjarpëruese, gurët e përdorur janë në mesatarë e të vegjël, pa mbushje të fugave. Në kreshtën më të lartë ka qenë krijuar një «akropol» me planimetri eliptike 65 x 50 m. Muri mjaft i rrënuar, ka po ato veçori me linjën e pasigurtë dhe gurët e palatuar[48]. Sipërfaqia e përfshirë brenda mureve nuk ka shenja banimi përveçse në «akropol», ku gjendet keramika prehistorike. Në këtë ndarje të hapësirës së banuar brenda asaj të fortifikuar Marshej dëshmon se kjo skemë e zbatuar në vendbanimet me karakter kryesisht blegtoral u përhap gjerësisht në territorin ilir. Shoqërimi i saj me të njëjtat veçori të teknikës së ndërtimit të mureve rrethuese është një dëshmi se kjo skemë është tipike për fazën më të hershme të zhvillimit të fortifikimeve.

Po këtij grupi i takon fortifikimi i Gradecit, i krijuar me dy rradhë muresh prej gurësh të papunuar, i pari me diametër 31 m, i dyti 90 m,[49] që ndodhet në Zonën e Malit të Zi (tab. III, 3). Të dy sipërfaqet e fortifikuara nuk kanë pasur të njëjtin funksion, siç e tregon trajtimin me një mur më të fortë prej 2,6 ha gjerësi, i asaj të brendshme, ndaj 1 m gjerësi që ishte i së jashtmes. Kjo mund të shprehte dallimin midis zonës së banuar dhe asaj të siguruar për qëndrimin e bagëtive.

Të njëjtës periudhë i takon dhe fortifikimi i Gradovës që ka formë gjysëm eliptike, të krijuar nga vendosja në një lartësi që pritet pjerrtas në njërën anë (tab. III, 4). Sipërfaqja është këtu rreth dy herë më e madhe se e Gradecit, por me gjetje të rralla qeramike.[50] Në pjesën më të lartë të sipërfaqes së fortifikuar ngrihet një tumulë mbrojtëse që me largësinë e madhe nga muret kishte kryesisht funksion vrojtimi dhe kulti.

Në grupin e fortifikimeve më të hershme në Malin e Zi bën pjesë edhe Rzhishka, ku krahas unazës qendrore të fortifikimit, me një mur 2 m të gjerë, kishte edhe një tarracë të jashtme[51]. Me interes është fakti se pranë një fortifikimi tjetër, Kulina e Zaverhut, pranë Nikshiqit, janë gjetur sopata të tipit shqiptaro-dalmat,[52] tipike për kohën e vonë të bronxit.[53]

Në luginën e Neretvës, fortifikimet që mund të vendosen në periudhën e vonë të bronxit dhe ata të hershme të hekurit janë Kiçin, Vrsnik, Orloc, Bjeljan etj. Kiçin është fortifikimi tipik me rrathë murresh me një perimetër të jashtëm rreth 400 m. Një pjesë e sipërfaqes së fortifikuar ka qenë shfrytëzuar për banim dhe banesat me planimetri rrethore të ndërtuara me mure guri shtrihen edhe jashtë fortifikimit. Gjetjet arkeologjike e datojnë atë në periudhën e vonë të bronxit ose në fillimin e epokës së hekurit[54]. Tipit

47) L. Gjipali, **Vendbanime dhe materiale të reja prehistorike** «Iliria», 1, 1981, 240-241. fig. 1.

48) Shih. Gj. Karaiskaj, **Fortifikimi prehistorik i Marshejt.** «Iliria» VII-VIII, 1977-78, f. 263-267, i cili e quan «akropolin» më të hershëm dhe e cilëson në paralelizëm me Symizën si një ledh pa faqe. Në fakt fortifikimi nuk mund të funksiononte pa të dy elementet që e përbëjnë dhe që janë padyshim të njëkohshëm.

49) P. Mijoviç, M. Kovaçeviç, **Gradovi i utverdenja Cernoj Gori,** Beograd, 1975, fq. 8-9.

50) **Po aty,** f. 9

51) **Po aty,** f. 10

52) **Po aty,** f. 11

53) F. Prendi, **Epoka e bronxit,** f. 15.

54) Z. Maric, **Prahistorijska i protohistorijska utverdenja na podrucju daorsa,** «UIN, f. 108.

me rrethim muresh koncentrike i takon Orloci, si dhe Vrsniku. Ky i fundit, megjithëse ka një sipërfaqe të madhe prej rreth 8 ha nuk ka qenë i banuar.

Nga një rradhë fortifikimesh të tjera nuk kemi të dhëna të plota që do të ndihmonin grupimin e tyre në bazë të tipologjisë. Ka mundësi që një pjesë, me planimetri rrethore ose eliptike si Donji Poboj, Gercki Grad, Sluzhanjska Gomila[55] t'i takojnë gjithashtu periudhës së hershme. Nuk është i qartë edhe karakteri i «kullave» të vendosura në pikat më të mundshme të sulmit.[56] Një kombinim i tyre me planimetri me kënde të drejtë do të fliste për fortifikime të një periudhe më të vonë protourbane apo qytetare.

III. FORTIFIKIMET PREHISTORIKE NË TREVAT VERIORE ILIRE

Në studimin e fortifikimeve si treva veriore ilire do të grupojmë ato mbi lumin Narenta (Neretva) deri në gadishullin e Istrës, ku tipi zotërues është quajtur në përgjithësi gradina. Me këtë është patur parasysh një fortifikim i vogël, kryesisht me ledhe dheu, ku ende nuk është shfaqur punimi i gurëve dhe përforcimi me kulla. Megjithatë një analizë më e vëmëndshme e gjendjes së fortifikimeve tregon se në këto treva të gjëra nuk kemi një tip të vetëm fortifikimesh prehistorike, gjë që jep edhe një kohë të gjatë në krijimin e tyre. Në thellimin e kësaj analize pengon gjendja e pasigurtë e studimeve që karakterizohen nga të dhëna të përcipta të planimetrisë dhe teknikës së ndërtimit. Aq më pak lidhen ato me të dhëna stratigrafike dhe nuk kemi në këtë zonë asnjë tip të caktuar planimetrik që të jetë datuar me saktësi nga gërmimet arkeologjike. Nuk janë bërë ende përpjekje për të krijuar një tablo të përgjithshme të zhvillimit të fortifikimeve dhe aq më tepër për t'i parë ato në kuadrin e urbanizimit të trevave veriore ilire. Ato që kemi në këtë fushë janë një numër të dhënash të shkëputura për fortifikime të veçanta apo grupe fortifikimesh dhe disa artikuj që bëjnë përgjithësime në zona të veçanta si ajo e daorsve, dalmatëve, liburnëve, japodëve etj. Një përpjekje e A. Faberit për të vendosur kronologjinë e fortifikimeve të zonës bregdetare ka sjellë më shumë konfuzion se sa e ka sqaruar problemin. Autorja veçon tre faza ku mer për bazë kriterin e përdorimit të veglave të punës në përgatitjen e gurëve për ndërtimin e murit. Periudha e parë që nga koha e bronxit e deri në shek. V–VI p.e. sonë, karakterizohet nga fortifikimet me mure gurësh krejt të papunuar[57]. Periudha e dytë (shek. IV–III) p.e.sonë, është ajo e qendrave protourbane, ku përdorimi i veglave të hekurit dhe perfeksionimi i mënyrave të luftimit solli ndryshime në teknikën e ndërtimit dhe planimetrinë e fortifikimeve. Si shembuj tipikë sillen për këtë fortifikimet e Skripit në Braç, Osorit, Kerkës dhe Varvaries liburne, që krahasohen me Gajtanin, Marshejn, Dorzin, Rosujen, Kalivonë etj. Periudhën e tretë e përfaqësojnë sipas autores fortifikimet me mure prej blloqesh të punuar në Osor, Kerk, Varvarie, Rab, Aserje, Oshanic, Medun etj, që datohen në shek. III–II p.e.s.[58]. Në qoftë se ky grupim qëndron përsa i përket kronologjisë relative, datimi absolut është mjaft arbitrar. Po kështu krahasimi i grupit të dytë bëhet me fortifikime të kohëve krejt të ndryshme, ku Marsheji është i epokës së bronxit, Gajtani i Hekurit të Hershëm, Kalivoja protourbane, ndërsa Rosuja e periudhës qytetare.

Në gjendjen e sotshme të të dhënave është e vështirë të krijohet një vështrim i përmbledhur i fortifikimeve të zonave veriore ilire, për më tepër sepse ato nuk formonin një unitet gjeografik. Mund të vëçohet aty zona e dalmatëve në Bosnje-Hercegovinë, e liburnëve dhe istërve në bregdetin kroat dhe e japodëve në Slloveni. Megjithatë mund të dallojmë në këto grupime linja të përbashkëta që shkojnë sipas vendosjes së tyre ndaj bregdetit. Për zonat bregdetare është tipik zotërimi i fortifikimeve të ndrëtuara me mure të thatë gurësh, ndërsa në zonat më në brendësi, kryesisht tek dalmatët dhe japodët janë më të përhapura fortifikimet me ledhe dheu e gurë. Nga ana tjetër, në të dy teknikat zbatohen forma të njëjta ose të përafërta planimetrike, gjë që dëshmon se nuk kemi të bëjmë me zona të ndryshme nga pikëpamje kulturore. Dallimi kryesor është në fakt se në zonën bregdetare ndeshim më shumë tipe fortifikimesh dhe ato zhvillohen në një mënyrë më të plotë në rrugën e urbanizimit për të dhënë si rezultat qytetet ilire si Olkini, Rizoni, Daorsi, Varvaria etj.

55) **Po aty,** f. 105.

56) f. 105. Autori nuk e sqaron se me cilat tipe fortifikimesh lidhet ky element dhe ëse kemi të bëjmë me tumula mbrojtëse apo me kulla të fortifikmieve të periudhës qyetare, ku një planimetri e përparuar, me kulla dhe hyrje tërthore, si e Ogracit, realiohet ende me një teknikë me gurë të punuar trashë.

57) A. Faber, **Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, «Jadranska obala protohistoriji»,** Zagreb 1976, f. 230-231.

58) Po aty, resp. f. 231-235. dhe 235-236.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

a. **Fortifikimet në trevën e dalmatëve**

Pjesa më e madhe e fortifikimeve në trevat e dalmatëve lidhet me epokën e bronxit dhe me hekurin e hershëm.

Periudha e parë e fortifikimeve atje është lidhur me kalimin nga neoliti në epokën e bronxit. Si më të hershme quhen fortifikimet e Koshuticës dhe Kushaçes, në zonën e Glasinacit[59], të ngjashme me ato të trevës e Liburnëve si Spasi, Razvershja, Jesenice dhe Omishenjak. Tipike për këto fortifikime është forma e rregullt gjeometrike dhe sipërfaqja tepër e kufizuar. Nga këto Kushaçja (tab. III, 5) ka formë rrethore me një ledh dheu e gurë me diametër rreth 100 m, me një hyrje të vetme dhe me një sipërfaqe të dytë të tarracuar nga një ledh në anën e kundërt të hyrjes[60]. Koshutica (tab. III, 6) është edhe më e vogël, në formë të një trapezi me bazë 50 m, me hyrjen e vetme të vendosur në njërin kënd dhe të flankuar nga një ledh,[61] ashtu si në Karos apo Lleshan. Mbrojtja me mur e hyrjes na del edhe në fortifikimin e Osovës (tab. III, 7), ku ai përshkohet nga një hyrje e veçantë, njëlloj si në Karos. Pothuaj të njëjtën formë ka edhe një fortifikim tjetër i zonës së Glasinacit, në Strane (tab III, 8), por ai ka një sipërfaqe rreth 230 m^2. Të gjitha këto fortifikime janë ndërtuar me ledhe gurësh me gjerësi rreth 2.5 m.

Format e rregullta planimetrike dhe gjerësia e vogël e ledheve të bëjnë të mendosh më tepër për substraksione që mbanin ndërtime të drunjta. Gjithashtu sipërfaqet e vogla flasin për mundësi të kufizuara banimi, gjë që dëshmohet dhe nga rrallësia e gjetjeve. Duhet menduar më tepër për vendstrehime të bagëtive, që përsëritnin një formë të ndërtimeve të drunjta, të staneve për bagëtitë. Në Kushaçe kemi ndoshta përpjekjen për ta lidhur këtë ndërtim me një tarracë të banuar, pjesërisht të mbrojtur, e cila gjendet në anën e kundërt të hyrjes, si në banesat e Badhrës.

Në këtë grup fortifikimesh mund të bëjnë pjesë edhe të tjerë, veçanërisht ata të bazuar në format rrethore, por me që kjo formë mbetet edhe për periudhat e tjera, diferencimi i mëtejshëm mund të bëhet vetëm në bazë të të dhënave stratigrafike. Lidhja midis stratigrafisë dhe murit rrethues ende nuk është e sigurtë, edhe për Kushaçën dhe Koshuticën, ku shtresat kulturore vazhdojnë edhe në bronxin e vonë dhe hekurin e hershëm[62]. Për këtë arsye ne jemi më tepër të prirur që pjesën kryesore të fortifikimeve t'i datojmë në këtë periudhë. Si tipare më karakteristike të fortifikimeve. të kësaj kohe do të quajmë planimetritë me disa ndarje të hapsirës së fortifikuar, ose me formë të rregulltë gjeometrike, me sipërfaqe të kufizuar; vendosjen e një muri-pritë përpara hyrjes dhe ngritjen e tumulave mbrojtëse në pika të veçanta të fortifikimit. Këto fortifikime janë të realizuara në mur guri të thatë, të ulët ose ledhe dheu e gurësh. Në përgjithësi ato kanë gjurmë të pakta banimi.

Për trevën e Dalmacisë, ku zonat kryesore të fortifikimeve janë pllajat e Duvnos, Livnos dhe veçanërisht e Glasinacit është karakteristike fortifikimi me ledhe gurësh apo dheu të përzier me gurë. Kjo teknikë i përgjigjet formave më të hershme planimetrike ku janë gjetur edhe shtresat kulturore të epokës së bronxit apo hekurit të hershëm si Kushaçe, Koshutica dhe Osovo. Në këtë grup do të shtonim edhe fortifikimet me planimetri eliptike me dy ledhe si Puhovaci (tab. IV, 1) apo gjysëm rrethore si Bijelo Voda (tab. IV, 2)[63]. Nga pikëpamja e planimetrisë duhet t'i përkasi kësaj periudhe edhe Kulla në pllajën e Glasinacit (tab. IV, 3) si dhe Buhovo në të Duvnos, fortifikime të vogla me forma të përafërta katërkëndëshe. I pari ka brinjë rreth 50m, me një hyrje të vetme, flankuar me një ledh, ndërsa jashtë fortifikimit ka dy taraca,[64] me sa duket për vendosje banesash, karakteristike këto të fortifikimeve të hershme. Buhovo ka një pritë të ulët përpara hyrjes, e cila nuk shërbente për mbrojtje, por kishte me sa duket karakter orientues për bagëtinë. Ky element tipik për fortifikimet e hershme ndeshet edhe në fortifikime të tjera të Dalmacisë si Velika Gradina, Stipanic, dhe Prevalla. Në këto nuk mungon edhe elementi tjetër tipik, tumula mbrojtëse, e vendosur brenda ose në anën e jashtme të murit, si në Lleshan. Këtë e ndeshim edhe në fortifikimet e tjera dalmate si Selimovica, Podgaj, ku ka funksione mbrojtëse, apo në Mandina e Cervenice, me funksione kulti.[65]. Fortifi

59) B. Covic, **Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glasinacen Gebietes** «UIN» f. 94.
60) **Po aty,** f. 95. tab. I, 1.
60) **Po aty,** f. 97. tab. II, 1.
62) B. Covic, **art. cit,** f. 94.
63) B. Covic, **art. cit,** f. 97, Tab. I, 2 dhe **4.**
64) **Po aty,** f. 97, tab. II, 3.
65) A. Benac, **Quelques caractéristiques des agglomerations fortifiées dans la région des delmates,** «UIN» f. 86.

kime të tjera në Dalmacinë e veriut si Podgradina në Jaruv, Kurela Velika dhe Mailat në Dragan kanë gjithashtu tumula mbrojtëse në fortifikimet e tyre. Në tumulën e gërmuar të Jaruvit janë gjetur edhe enë, por jo eshtra njerëzish, gjë që dëshmon për një karakter kulti.[66]

b. Fortifikimet në trevën e liburnëve

Trevat e liburnëve ka dhënë një numër të madh fortifikimesh që i takojnë periudhave të ndryshme. Në studimet e deritanishme është bërë vetëm diferencimi i fortifikimeve prehistorike me gurë të papunuar nga ato antike, i Aseria, Varvaria, Nedinum, Apsorus, etj, duke vendosur si kufi kronologjik shek. III p.e.sonë[67]. Për grupin e parë ende nuk është bërë një ndarje sipas karakterit dhe kohës. Duke konsideruar si më të hershme fortifikimet e Spasit në Knin, të Razvershnjes në Jesenicë dhe Omishenjakut në Dugi Otok, që datohen si të epokës së eneolitit dhe bronxit të tjerat vendosen në përgjithësi në kohën e hekurit[68].

Me përjashtim të dy rasteve në Venac të Ljubacit dhe Sibaniçka Glavica, të ndërtuara me ledhe dheu, të gjithë fortifikimet e tjera liburne janë ndërtuar me mure guri. Megjithatë, përderisa mungojnë të dhëna të plota mbi këto fortifikime nuk mund t'i veçojmë ato kronologjikisht, kur dijmë që në rajonin fqinjë të dalmatëve të dy teknikat përdoren krahas njëra-tjetrës edhe në epokën e hekurit.

Në bazë të tipologjisë, duke u mbështetur kryesisht tek planimetrija dhe elemente të teknikës së ndërtimit mund të dallojmë edhe në fortifikimet liburne tre faza, që i korrespondojnë epokës së bronxit, hekurit të hershëm dhe fazës protourbane.

Si fortifikime të epokës së bronxit me një shtrirje edhe në hekurin e hershëm do të konsiderojmë, në ngjashmëri me fortifikimet fqinjë dalmate, ato me planimetri rrethore, me ndarje të brendshme të hapësirës.

Këto kanë një trajtim koncentrik të mureve si Porati në Krk, (tab. VI, 4) ku gjejmë edhe tumulën mbrojtëse në qendër[69], Knezhala në Molat i realizuar me teknikën tipike për epokën e bronxit. Verçevo në Gorica me tre mure koncentrike. Sv. Juraj në Vir, Oshtro në Peshnan[70] etj. Në një variant të këtij tipi sipërfaqja e dytë i bashkangjitet së parës si në Kalm, (tab. IV, 5) dhe në Pukonjine të Kresit (tab. IV, 6) në Oton, Sushar dhe ndoshta në Zelica dhe Budin. Në këta të fundit sipërfaqja e banuar shtrihet vetëm brenda rrethimit të sipërm, duke lënë si një vendstrehim për bagëtinë të poshtmin.[71]

Për nga elementet e tjera të planimetrisë mund të rrjeshtohen në fortifikimet e hershme edhe Zagroviçi (tab. IV, 7) dhe Graçishta në Iz Mali, ku hyrja flankohet me një mur harkor, të përforcuar nga një tumul mbrojtëse.[72] Po këtë funksion kishte edhe muri tërthor në hyrjen e Çeljakut në Ugljanë, (tab. IV, 8) ku ka edhe një sipërfaqe të dytë të banuar, gjysëm të mbrojtur nga një mur që shkëputet prej rrethimit unazor.[73] Një zgjidhje të veçantë për sipërfaqen e dytë përbën Gornji Gradaç në Pag, ku ajo është vendosur në anën e prapme të fortifikimit, me një hyrje të veçantë.[74]

Në fortifikimet e hershme do të rreshtoheshin edhe ato me tumula mbrojtëse që ndeshen në 13 raste si Porati, Strazhishçe e Kornatit, Graçinça e Sestrunjës etj.[75] Mbetet një problem në se mund të futen në këtë grup edhe fortifikimet e pabanuara si Graçina e Strazha në Molat, Shah në Uglianë.[76] Një problem tjetër përbëjnë fortifikimet me forma të rregullta gjeometrike, ndër të cilët Razvershnja ka dhënë një datim për në epokën e eneolitit dhe të bronxit. Të tilla ndeshen në terrene të sheshta në Gradnje të Paluvit, Zelica të Zegarit, ose në lartësi, si vetë Razvershnja ose Terbnjina. Teknika e ndërtimit me linjë mjaft të valëzuar në Razvershje[77] i afron këto me fortifikimet e trevave jugore (Lleshani, Trajani, Badhra). Gjithashtu zgjatja e një muri për të flankuar hyrjen ose për të krijuar një tarracë të

66) S. Botovic, **Prapovijesni ostaci na zadarskom otocju,** «Diadora» 6. 1973, f. 92.
67) S. Batovic, **art.cit,** f. 216.
68) **Po aty,** f. 223.
69) **Po aty,** fig. 2, 18.
70) **Po aty,** shih resp. fig. 2, 11, 12, 15 dhe 21.
71) **Po aty,** shih. fig. 3, 14, fig. 4, 21 dhe fig. 214.
72) **Po aty,** fig. 2, 5 dhe po ai **Prapovvjesni ostavi na** «Diodora» fig. 14.
73) **Po aty,** fig. 219, 220, fig. 2, 13.
74) S. Batoviç, Prapovvjesni ostavi, fig. 7.
75) **Po aty,** f. 9. Autori e quan me të drejtë si një fenomen ilir dhe jep një numër paralelesh në Dalmaci...
76) **Po aty,** f. 71.
77) S. Botoviç, **Prapovjesni ostavi...,** fig. 14.

POHOTOPY

banuar në fortifikimin e Graçishces në Iz Mali[78] përfaqëson një kombinim elementesh të hershëm.

Pa të dhëna stratigrafike nuk mund të përcaktohet ende vendi i një rradhe fortifikimesh liburne, planimetria e të cilave mbështetet në format e harkuara dhe në shfrytëzimin e rënieve shkëmbore si Oçestovo, Lukan, Vir, Vlashiç, Gjuriç i Pllavnos, Zman, Smokviç në Pag etj.

c. Fortifikimet në trevën e istërve dhe japodëve.

Për gadishullin e Istrës që përbën një trevë tjetër të përqëndrimit të fortifikuar prehistorik mungon gjithashtu një përpjekje për të dalluar faza të ndryshme në zhvillimin e tyre.[79] Të dhëna më të plota kemi edhe për fortifikimet që ndodhen në ishujt Kres dhe Loshinj,[80] që i takojnë të njëjtës zonë. Tipike është për trevën e istërve ndërtimi vetëm me mure guri dhe trajtimi i ndërlikuar i hapësirës së fortifikuar dhe hyrjeve.

Në bazë të fortifikimeve të istërve qëndron përgjithësisht sipërfaqja rrethore. Formë të rregullt gjeometrike ka Laçe, (tab. V, 1), që është trajtuar si një gjashtëkëndësh me diagonale rreth 65 m, me një hyrje të mbrojtur prej një muri. Me përmasat e vogla dhe vendosjen në lartësi ajo mund të lidhet me fortifikimet stane të tipit dalmat-liburn. Një kohë tjetër, ndoshta protourbane, duhet t'i takojë Holmac, i trajtuar si një katërkëndësh me sipërfaqe rreth 1 ha, me një mur të punuar me kujdes.[81]

Në grupin me shumë rradhë muresh nuk ndeshim tipin e mirëfilltë ndërtimit me rrathë koncentrikë, por kemi më tepër një kombinim të unazës qendrore të fortifikimit me një rradhë taracimesh brenda ose jashtë tij. Në Bulbin ndarjes qendrore i bashkangjitet një sipërfaqe e dytë e mbrojtur, që duket se përbën një ndërtim të njëkohshëm. Jasht tyre janë vendosur një rradhë taracash me funksion banimi.[82]. E njëjta skemë funksionale përsëritet në Llovica dhe Holm, por të dy sipërfaqet janë vendosur veçmas dhe qarkohen nga një rrathë tarracash. Qenia në Holm e një tumule mbrojtëse në qendër të fortifikimit e lidh me fazën më të hershme.

Grupimi tjetër i madh i fortifikimeve veriore ilire përkon me territorin e japodëve, në Sllovenine e sotme. Ato janë vendosur në zonat karstike rreth fushave të Gackës (14 fortifikime) Kerbanës (16), Likës (26) etj.[83] Në raport me terrenin ku janë ngritur ka dhe një ndryshim në teknikën e ndërtimit e cila në zonat karstike është me mure guri ndërsa në zonën e Dolenjsko, ku guri është i rrallë ndërtohej me ledhe dheu ose dhe gurësh.[84]

Disa gradina vendosen në trevën japode që në bronxin e hershëm dhe të mesëm,[85], por pjesa më e madhe datohen në bronxin e vonë ose hekurin e hershëm.[86], Duke e parë krijimin e këtyre fortifikimeve të shkëputur nga zhvillimi ekonomik e shoqëror, ngritja e tyre është spjeguar me një dyndje ilire drejt veriut.[87]

Edhe për fortifikimet japode mungon një klasifikim për karakterin dhe datimin. Nuk kemi të dhëna të sakta për fortifikimet e Vatinovacit, Liçki, Osikut dhe Novoselijes, që datohen në bronxin e hershëm dhe të mesëm.[88] Në përgjithësi fortifikimet e tjera vendosen pa dallime që nga Halshtati deri në kohën e pushtimit romak.

Edhe në fortifikimet japode zenë vend të gjërë fortifikimet me ndarje të brendshme të hapësirës së mbrojtur. Ndeshim tipin me rrathë koncentrikë të cilëve u shtohen edhe taraca për banim si Çreshnjevec (tab. V, 2), dhe Rep ose tipin me formën gjeometrike katërkëndëshe dhe me sipërfaqe të vogël.[89]

---

79) Studimi më i plotë mbetet ai i Marchesetti, **Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia,** Trieste 1903.

80) V. Mirosavljeviç, **Gradine i gradinski sistem u prethistorijsko i protohistorijsko doba,** «Arheoloski radovi i rasprave» VII, 1974, Për hyrjet shih A. Bačic, **Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istru,** në «Adriatica Praehistorica et Antiqua» Zagreb 1970.

81) V. Mirosavljevic, **art. cit,** f. 277, fig. 4b, dhe 9b.

82) **Po aty,** fig. 10 a.

83) R. Drechsler – Bizic, **Caracteristiques des agglomerations fortifiées dans la region centrale des japodes** «UIN», f. 73.

84) M. Gustin, **Gradisca zelezne dobe u Sloveniji,** «Arheoloski Vestnik» XXIX, 1978,

85) R. Dechsler-Bizic, **art. cit,** f. 72.

86) **Po aty,** dhe S. Gabrovec, **Uberblick über eisenzeitlichen Befestigungen in Slovenien,** «UIN», f. 70, si dhe M. Gustin **art. cit,** f. 121.

87) S. Gabrovec, **art. cit,** f. 70.

88) Shih. R. Drechsler – Bizic **art. cit,** f. 72. Një datim për kohën e bronxit jepet nga M. Gustin, **art. cit,** f. 121 edhe për fortifikimin e Ormoznit.

89) S. Ciglenecki, *K,* **Problemu kulturne i casovne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov Sloveniji,** «Arheoloski Vestnik» 29, 1978, fig. 1, 7 dhe fig. 9.

DO NOT COPY

Në fortifikimin e Vahtësit (tab. V,3) dhe të S. Martinit (tab. V, 4)[90] të dy rrathët takohen si në fortifikimet liburne të Kalmit dhe Pukonjinës[91]. Ndarjen e hapësirave e ndeshim edhe në Poshtela Knezhak në Kerin (së bashku me tumën mbrojtëse në S. Mihael dhe në Volçje)[92] Mund t'i takojë kësaj faze të hershme edhe fortifikimi i Çepnës (tab. V, 5) me një tumul mbrojtëse që kontrollon hapësirën e hyrjes midis saj dhe rënies shkëmbore.[93]

II. FORTIFIKIMET E PERIUDHËS SË HERSHME TË HEKURIT

a) Fortifikimet në Ilirinë e Jugut dhe Epir.

Ndryshimet ekonomiko-shoqërore që pasuan zbatimin e hekurit për përgatitjen e veglave të punës u pasqyruan edhe në arkitekturën e fortifikimeve. Mundësitë për një bujqësi më intensive dhe ushtrimi i zejeve brenda kuadrit të bashkësisë krijuan kushte për vendbanime të qëndrueshme. Gjithashtu përdorimi i veglave prej hekuri u ndje me ngritjen e cilësisë së fortifikimeve. Këto na dëshmohen arkeologjikisht në dy qendra të gërmuara sistematikisht siç janë Gajtani në rrethin e Shkodrës dhe fortifikimi i vogël i Trenit, në bregun e Liqenit të Prespës së Vogël.

Fortifikimi i Gajtanit (193 m mbi nivelin e detit) përfaqëson një prirje të re për zgjedhjen e vendit rreth 100 m mbi fushën pjellore të Gurit të Zi dhe pranë rrugës natyrore për në luginën e Lumit Drin (fig. 12), Sipërfaqja prej 5 ha është mjaft e mbrojtur nga rrëzimet shkëmbore dhe ka disa brezare si dhe një lug të përshtatshëm për banim, Gjurmët më intensive të banimit ndeshen në pjesën më të lartë, ku gjendet edhe hyrja e vetme e ruajtur, si dhe në pjesët e lugut që zbresin në formë brezaresh. Muri rrethues mbyll vetëm pjesët e pambrojtura nga natyra[94]. Traseja e tij ndjek në përgjithësi vija të drejta dhe është trajtuar me siguri (tab. V, 7). Teknika e ndërtimit paraqitet më e përparuar. Muri me gjerësi 3.50 ha ka një ndarje të qartë me dy parete dhe ka mbushjen midis tyre me një përpjekje për t'i lidhur në një tërësi me anë të disa blloqeve të vendosura tërthorazi. Blloqe me përmasa të mëdha e mesatare janë vendosur përgjithësisht me faqen më të gjerë nga fasada për të siguruar një lartësi më të madhe të murit. Gurët vetëm sa janë thyer me çekan për të hequr pjesët që pengonin qëndrimin mbi mur, por nuk ka shenja latimi me daltë. Fugat dhe disnivelet midis gurëve janë mbushur me kujdes me gurë të vegjël, duke siguruar një sipërfaqe relativisht të rrafshët të fasadës (fig. 13). Gjatë pastrimit të faqes së jashtme të murit u gjet një shtresë çakulli e depozituar gjatë përpunimit me çekan të blloqeve para vendosjes së tyre në mur. Lartësia e ruajtur deri në 2.40 m dëshmon për një rritje të ndjeshme të lartësisë origjinale të murit si rrjedhim i qëndrueshmërisë më të madhe të tij. Hyrja me gjërësi 1.80 m është ballore, dhe me vendosjen në një terren relativisht të sheshtë ka qenë llogaritur më shumë për komunikim sesa për mbrojtjen. Anët e saj janë trajtuar më me kujdes se pjesa tjetër e murit.

Muri rrethues i Gajtanit lidhet me shtresën e dytë kulturore të vendbanimit, që është mjaft intensive. Ajo i mbështetet murit në pjesën më të poshtme të lugut, duke formuar një brezare prej rreth 1000 m^2. Kjo pjesë, që ishte më afër rrugës që të çonte brenda në fortifikim, ishte e lirë nga banesat dhe zihej në njerin krah nga furrat për prodhimin e keramikës, ndërsa në krahun tjetër nga një shesh për qëllime kulti. Për herë të parë ndeshim kështu lënien e një hapësire të veçantë për qëllime prodhimi dhe kulti brenda territorit të fortifikuar. (fig. 14).

Shtresa e dytë e Gajtanit, si rrjedhim edhe muri rrethues, kanë qenë datuar përgjithësisht në periudhën e I të Hekurit në shek. XI-V p.e.sonë.[95] Krahasimi me shtresat më të datuara të Belshit e përcakton kohën e krijimit të fortifikimit të Gajtanit në shek. XI-X p.e.sonë[96]. Ai ka vazhduar të përdoret pa ndryshuar sistemin e fortifikimit deri rreth mesit të shek. VI p.e.sonë, duke ruajtur edhe funksionin relegjioz të brezares së poshtme.

Që Gajtani përfaqëson një rast tipik të vendbanimit të fortifikuar të Hekurit të Hershëm e provon ngjashmëria me fortifikimin e së njëjtës periudhë në Tren të Korçës. Njëlloj si Gajtani, edhe ai është vendosur në lidhje të drejtpërdrejtë me fushën dhe me një rrugë të rëndësishme natyrore që kalonte nëpër grykën e Ventrokut dhe buzë liqenit të Prespës drejt Lynkestidës. Sipërfaqja e përfshirë brenda një harku muresh që kapet në dy anët e një rrëzimi shkëmbor është vetëm 0.44 ha, por mjaft e përshtatshme për

90) M. Gustin, **art. cit,** fig. 5, 3, 4.
91) S. Batovic, Caracteristiques, fig. 3; 11, 12.
92) M. Gustin, **art. cit,** fig. 5, 2, 7, 5 dhe fig. 9.
93) **Po aty,** fig. 5; 8.
94) S. Islami, H. Ceka, **Të dhëna të reja ...**
95) S. Islami, H. Ceka, **Po aty,** f. 450-451.
96) Shih. N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare tek ilirët e jugut,** «Iliria» 2, 1983, f. 151, shën. 66.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

banim. (tab. V, 8). Muri rrethues ka një trase të rregullt me gjerësi 3.50 m, që ndjek linja të drejta.

Ndërtimi është bërë me dy parete të dalluara qartë dhe mbushjen prej gurësh të vegjël[97]. Fasada e jashtme është punuar me kujdes, me gurë të mëdhenj e mesatarë të vendosur me faqen më të gjerë e të sheshtë nga jashtë, për të fituar sa më shumë lartësi. Fugat janë plotësuar kudo me gurë të vegjël. Kjo prirje për të krijuar një faqe të jashtme sa më të rrafshtë e pa boshllëqe të murit bashkon Trenin me Gajtanin dhe e veçon nga teknika më e hershme, ku hapësira midis blloqeve janë të pambushura dhe faqet e jashtme të patrajtuara.

Muri rrethues në Tren lidhet me një shtresë kulturore që datohet në Hekurin e Hershëm, me kufi të fundit kronologjik mesin e shek. VIII p.e.sonë[98]. Ai i takon kështu të njëjtës kohë si Gajtani. Dendësia e shtresës kulturore dhe gjetjet e copave të furrave të qeramikës tregojnë se edhe nga funksionet e tij Treni ishte një vendbanim i qëndrueshëm, i lidhur me bujqësinë e peshkimin, por edhe me prodhimin e qeramikës.

Duke pasur si mbështetje këto dy pika të sigurta për dallimin e një tipit të veçantë fortifikimesh gjatë periudhës së hershme të Hekurit, mund të grupojmë rreth tyre edhe fortifikime të tjera në bazë të tipologjisë.

Në fushën e Korçës qëndron më afër Trenit, nga teknika e punimit, kalaja e Dishnicës. Ajo ka një sipërfaqe 3 ha, të rrethuar me një mur prej blloqesh të mëdhenj me fugat midis tyre të mbushura me kujdes. Gjithashtu faqja e jashtme e blloqeve është trajtuar njëlloj si Treni dhe Gajtani.[99]

Në pllajën e Kolonjës të dhënat stratigrafike datojnë si të hekurit të hershëm fortifikimin e Hollmit. Një fortifikim me formë eliptike përfshin këtu dy maja të një kodre dhe lumin midis tyre, si në Gajtan pa pasur ndarje të brendshme. Muri rrethues është ndërtuar me gurë të mëdhenj, të palatuar dhe lidhet me shtresën e parë kulturore e cila përmban materiale të ngjashme me shtresën e hekurit të Hershëm në Tren.[100]

Nga fortifikimet e njohura prehistorike mund të futen, në grupin Gajtan-Tren kalaja e Dragostunjës në luginën e mesme të Shkumbinit, me teknikën tipike të murit rrethues me gurë të mëdhenj, të thyer, me faqen më të gjërë nga jashtë.[101] Një teknikë të ngjashme ka edhe Qyteza e Bërzeshtës[102] dhe qyteti i Shpellave.[103] në luginën e sipërme të Shkumbinit. Edhe këtu muret janë ndërtuar me blloqe të mëdhenj, të thyer, me faqen e jashtme të gjërë e të rrafshtë.

Në luginën e mesme të Shkumbinit i takojnë këtij grupi fortifikimet binjake në Majën e Shën Mërisë dhe në Qytetin e Bixellenjës[104], si dhe Kalaja e Valshit[105], të gjitha me planimetri të thjeshtë prej një harku muresh të kapur në buzët e rënimeve shkëmbore, me përshtatje të trasesë së murit ndaj formës së terrenit duke ndjekur sa më gjatë vija të drejta, por pa kthesa këndore.

Në fushën e Shkodrës ku kemi një zonë tjetër të përqendruar të fortifikimeve prehistorike, nuk njohim një fortifikim tjetër kaq të plotë sa Gajtani. Megjithatë në bazë të teknikës së ndërtimit mund të rreshtohet krahas tij fortifikimi i Ganjollës. Ai ka formë eliptike dhe përfshin një sipërfaqe të vogël me një mur 10 m të gjatë. Në një periudhë të dytë në pjesën më të lartë të kodrës të murit rrethues të punuar me një teknikë si të Gajtanit i është shtuar një kullë me gurë të papunuar në forma këtërkëndëshe. Kjo tregon se fortifikimi me gurë të papunuar vazhdoi të përdorej nga një periudhë më e hershme deri në fund të shek. IV, kur përdoret në zonën e Shkodrës teknika me gurë të punuar.

Nga dy rrethime me gurë të papunuar gjurmët e të cilëve ruhen në kalanë e Drishtit, më i sipërmi paraqitet më primitiv dhe lidhet me fortifikimet e

97) M. Korkuti, **Vendbanimi prehistorik i Trenit,** «Iliria», 1, 1971, fq. 38-39, Gj. Karaiskaj, N. Lera. **Fortifikimet,** f. 265, japin si veçori linjën e çrregullt të paretit të brendshëm të murit, por në fakt kemi të bëjmë me rreshtin e fundit të ruajtur dobët, që ka shërbyer si themel.

98) M. Korkuti, **Po aty,** f. 38-41. N. Ceka; **Lindja e jetës urbane,** f.

99) Zh. Andrea. **Rezultatet...** fq. 127.

100) S. Aliu, **Një qytezë e re ilire në Shqipërinë Juglindore,** «Konferenca e II e Studimeve Albanologjike» II, Tiranë 1968, f. 353-354.

101 A. Koka. **vep. cit,** fq. 248.

102) **Po aty,** f. 246. Në sipërfaqen rreth 1.5 ha të Qytezës janë gjetur fragmente keramike të Hekurit të Hershëm.

103) N. Ceka; A. Baçe, **Vrojtime** f. 207, fig. 3.

104) **Po aty,** f. 209-210.

105) N. Ceka; **Gjurmime arkeologjike,** f. . Planimetria përsëritet nga fortifikimi i antikitetit të vonë që e përdor murin ilir si substruksion. N. Ceka; **Fortifikimet e antikitetit të vonë pranë rrugës Egnatia,** «Monumentet», 7-8, 1974, fig. 10.

DOKUMENT

i përdorur si substruksioni i murit mesjetar, ka blloqe të mëdhenj me faqe të rrafshtë, me fuga të mbushura, gjë që e afron me Gajtanin. Po të njëjtin teknikë ka edhe muri rrethues ilir në kalanë e Danjës[107], që karakterizohet nga ndjekja e linjave të drejta dhe përdorimi i blloqeve të mëdhenj me faqe të jashtme të rrafshtë. Keramika e gjetur në sipërfaqe është e ngjashme me atë të shtresës II të Gajtanit.

Nga trevat epirote kemi ende pak të dhëna për zhvillimin e fortifikimeve në fazat e hershme të epokës së hekurit. Në zonën e bregdetit pas një periudhe të ndërtimit të dendur të fortifikimeve të bronxit të vonë, nuk kemi të dhëna për vazhdimësinë e tyre në epokën e hekurit dhe më pak mbi fortifikimet e ndërtuara rishtas. Në zonat e tjera epirote përshkrimet e fortifikimeve të çojnë më tepër në periudhën e vonë të bronxit.[108] Një grup tjetër me gurë të punuar mund të renditen paraprakisht në fortifikimet e tipit protourban. Së fundi teknika me gurë të thyer, të papunuar ose të latuar trashë ndeshet në trevat epirote në një sërë fortifikimesh që i takojnë antikitetit. Ato dallohen nga përdorimi i bastioneve e kullave, që është një element i sigurtë i planimetrisë së qendrave të periudhës qytetare, duke filluar nga fundi i shek. V p.e.s. Të tillë janë fortifikimi i Dhrovjanit dhe Kodra e Kuqe në Navaricë, Pepeli, në luginën e Drinosit, Kastriotica, në zonën e Artës, Siruno në zonën e Janinës, Velaola etj.[109] Diferencimi më i qartë i këtyre fortifikimeve mund të bëhet mbi bazën e një dokumentacioni të plotë që duhet të përmbajë përshkrimin e fortifikimeve, planimetritë dhe të dhëna mbi stratigrafinë ose gjetjet brenda fortifikimeve.

b) Fortifikimet në Ilirinë e Veriut

Në fortifikimet e Glasinacit është e mundur të ndiqet edhe faza e dytë e zhvillimit të fortifikimeve prehistorike, që do t'i korrespondonte tipit Gajtan. Kryesore është Iljaku, (tab. IV, 9), që është datuar nga gjetjet arkeologjike në hekurin e hershëm[110]. Ai ka një sipërfaqe rreth 1.5 ha dhe karakterizohet njëlloj si Gajtani nga një planimetri që i përshtatet terrenit, duke përdorur linja të gjata e të drejta të trasesë dhe kthesa harkore[111]. Kësaj i korrespondon një mundësi e kufizuar komunikimi përmes një hyrje të vetme ballore dhe për më tepër një teknikë ende primitive me ledh prej dheu, gurësh dhe çakulli.

Një fazë më të zhvilluar të fortifikimeve paraqet Komina (tab. IV, 12), me sipërfaqe rreth 3 ha, të rrethuar me një mur prej gurësh të papunuar[112] Gjithashtu një tip të diskutueshëm përbën fortifikimi i Bjellosavljevcit që duke u bazuar në trajtimin e një portë dyfishe dhe në vendosjen e dy kullave dhe në murzturën prej gurësh.[113] mund të jetë edhe i periudhës qytetare, nëse nuk kemi një tip të hershëm gjeometrik me karakter stani të përforcuar me tumula mbrojtëse.

Fazës Gajtan nuk i korrespondojnë në mënyrë të qartë fortifikime të njohura liburne. Nga gjetjet e qeramikës gjeometrike apule do të rrjeshtohej këtu fortifikimi i Murterit[114], që nuk e njohin si planimetri. Nga teknika e ndërtimit me gurë të mëdhenj të thyer, të plotësuar me gurë të vegjël me fuga mund të klasifikohet në tipin Gajtan edhe fortifikimi i Berguljes në Molat, me formë gjysëm eliptike të mbështetur në një rënie shkëmbore.

Fortifikimi i Razvershjes në trevën liburne ka formë katërkëndëshe me disa kthesa të murit që do t'i përshtaten fare mirë një qendre protourbane në trevat jugore. Ai ka qenë realizuar me muraturë guri me lidhje të thatë.[115]

Një grup fortifikimesh istre dëshmojnë për evolucionin e mëtejshëm. Taracimet mbeten elementi më tipik në trajtimin e hapësirës së banuar, por në fazën e dytë që do t'i korrespondonte asaj Gajtan,

106) Gj. Karaiskaj, **Gjurmë fortifikimesh ilire në disa kështjella të rrethit të Shkodrës,** «Buletin Arkeologjik», 4, 1974, f. 150 nuk shprehet për datimin e mureve prehistorike të Drishtit. **Gjetja e një sopate bronxi dalmato-shqiptare të botuar nga Th. Ippen. Denkbaler verschiedener Al terstufen in Albanien,** Wien 1909 f. 4 e mbështet njëdatim në kohën e bronxit.

107) Gj. Karaiskaj, **Gjurmë...**, f. 151.

108) Fortimikim i tillë është ai i Vagalatit, mbi grykën e Bogazit, N. Ceka; **Fortifikimi antik i Butrintit dhe i territorit të Prasaibëve** «Monumentet», 12, 1976, f. 37. Po kështu i takojnë kësaj periudhe edhe Kalaja e Dukës (Zminec) e datuar pa të dhëna të sigurta në shek. III-II p.e.s. (N. Gjini, **Zbulime të reja në zonën «Partizani»,** «Saranda» – Almanak 2, fq. 94. Vulgarelion në Sarandapros dhe Poliçani, me dy rradhë muresh N. Hamond, Epirus, resp. f. 152-214).

109) Shih. tek H. Hammond, **vep. cit,** resp. f. 120, 206, 149, 177, 254., 1973 f. 92.

110) A. Benac, **art. cit,** f. 94.

111) **Po aty,** tab. II, 2.

112) **Po aty,** f. 97. Tab. I, 3.

113) **Po aty,** f. 97, 99.

114) S. Botoviç, **Prapovijesni ostaci,** f. 160. Na jep vetëm sipërfaqen prej 2 ha.

115) S. Batoviç, **Caracteristiques...**

ato trajtohen kryesisht brenda vendbanimit. Maslovnik, që ka dy taraca të mëdha brenda rrethimit kryesor, karakterizohet nga një ndërtim me gurë të mëdhenj i murit rrethues, me lartësi që i kalonte 3 m[116]. Në këtë grup mund të futen nga elementet më të përparuara të planimetrisë dhe teknikës së ndërtimit edhe Vela Strazha, dhe Stivani. Një nga fortifikimet më të rëndësishme, Vela Strazha, është datuar që nga koha e hershme e hekurit me vazhdimësi për në periudhën e dytë të tij.[117] Ndarja në dy pjesë e sipërfaqes së tij duket se është rrjedhim i zgjerimit të fortifikimit nga një unazë fillestare. Kjo duket edhe nga ndryshimet e planimetrive midis dy pjesëve dhe veçanërisht të hyrjes, që tek qëndrorja është ballore e thjeshtë, ndërsa tek shtesa me një korridor të jashtëm, tipik, për fazën e dytë të zhvillimit të fortifikimeve të Istrës.[118]

E njëjta rrugë zhvillimi duket edhe në fortifikimin e Pukovinjës, ku unazës qëndrore i janë shtuar dy sipërfaqe të fortifikuara, njëra prej të cilave ka hyrjen tipike me korridor të jashtëm.[119]. Fortifikimi i Stivenit[120] përbën një ndërtim të mirëfiltlë me hyrje me korridor të jashtëm, ku taracat janë vendosur jashtë tij për shkak të vendit të copëzuar.

Disa fortifikime japode përmbajnë elemente të evolucionit të mëtejshëm të fortifikimeve që shprehet në zhvillimin e hapësirës dhe zbatimin e elementeve mbrojtëse. Më tipike është Stiçna, me një sipërfaqe 20 ha (tab. IV, 10) i banuar dendur që nga periudha e hekurit të hershëm në atë të vonë. Ndarjet e brendshme në fakt kanë të bëjnë me periudhën e dytë të banimit dhe fortifikimi i mirëfilltë i Halshtatit C_1 (shek. VII-VI) përfaqësohet vetëm nga muri i jashtëm rrethues.[121] 2m i trashë i ndërtuar me gurë të mëdhenj. Planimetria e tij i përshtatet terrenit, duke ruajtur linja të gjata me pak lakime të trasesë së murit. Vendbanimi ka vetëm dy hyrje, një ballore dhe një në këndin e takimit të dy krahëve të murit[122]. Nga trajtimi i planimetrisë duket se i takon kësaj faze edhe fortifikimi i Cvingerit[123] me një sipërfaqe rreth 4 ha dhe Doberniç,

Analiza e mësipërme e fortifikimeve prehistorike u përqendrua në klasifikimin dhe në përcaktimin e tipologjisë së tyre, në mbështetje edhe të të dhënave ende të pakta stratigrafike. Ky studim do të plotësohet me trajtimin e zhvillimit të fortifikimeve në fazën protourbane dhe me një vështrim përmbledhës mbi aspekte të veçanta të tyre siç janë zgjidhja e vendit, trajtimi i hapësirës së fortifikuar dhe elementeve mbrojtëse.

DO NOT COPY

116) V. Mirosavljevic, **art. cit.,** f. 274, fig. 8a.
117) **Po aty,** f. 272-273. fig. 10b.
118) Këtë element të hyrjes e gjejmë si një shtesë më të vonë në Makadanj të Rovijes, B. Basic, **art.cit,** f. 218, 222, fig. 1, 2.
119) V. Mirosavljevic, **art. cit,** fig. 56.
120) **Po aty,** fig. 76.
121) S. Gabrovec, **art. cit,** f. 64, 68, fig. 2. Gj. Karaiskaj, **5000 vjet fortifikime,** e merr Stiçnen si një fortifikim të tipit Trajan më shumë ndarje.
122) M. Gustin, **art. cit,** fig. 1.
123) **Po aty,** fig. 8.
124) S. Gabrovec. **art. cit.** fig. 1.

DO NOT COPY

Tab. I

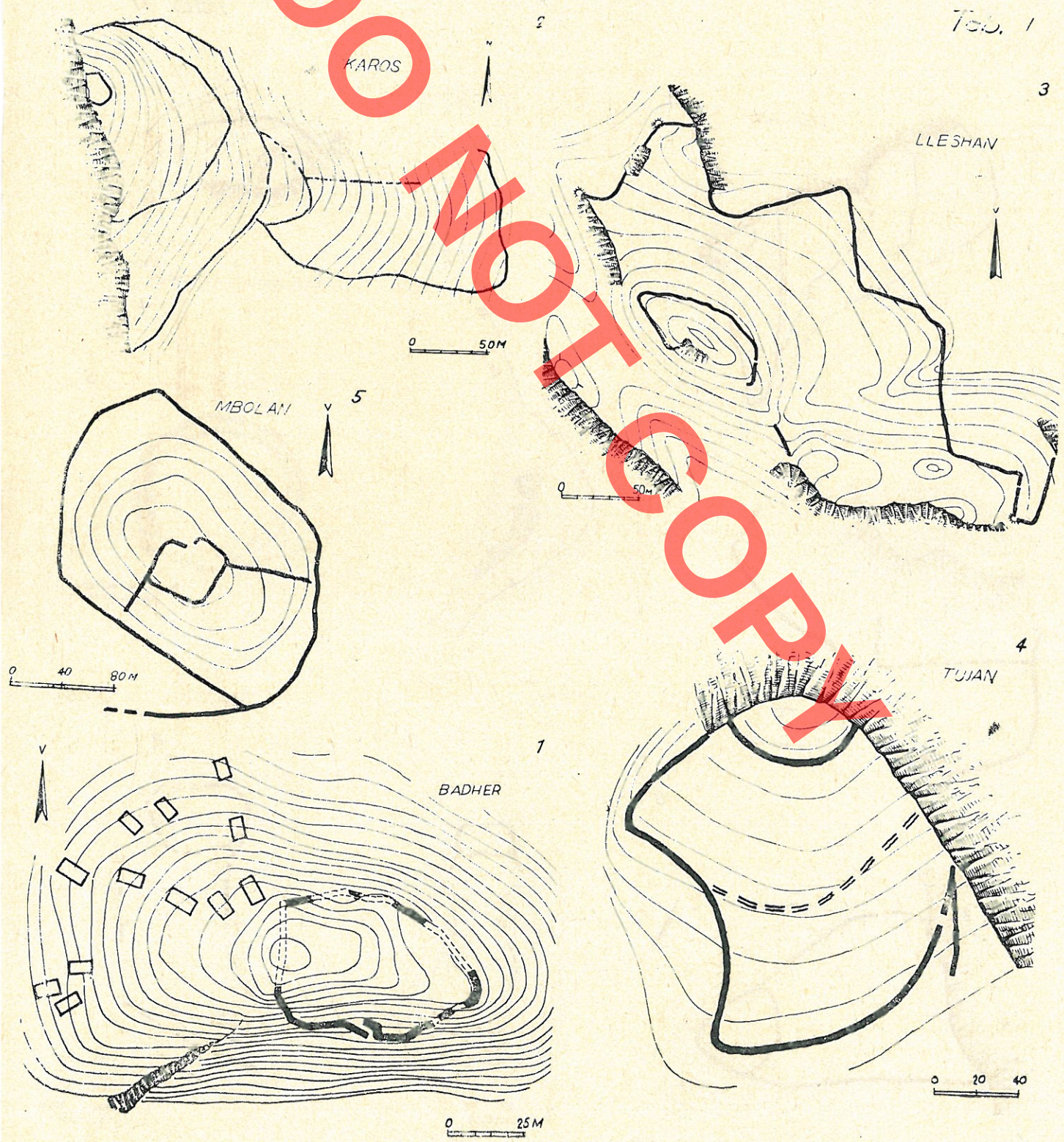

DO NOT COPY

Tab. II

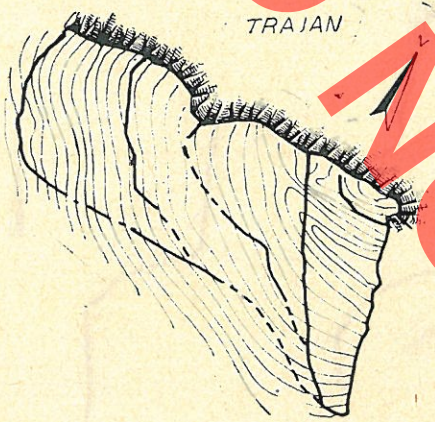

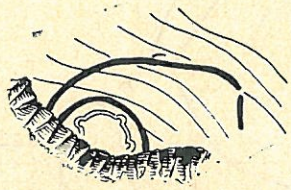

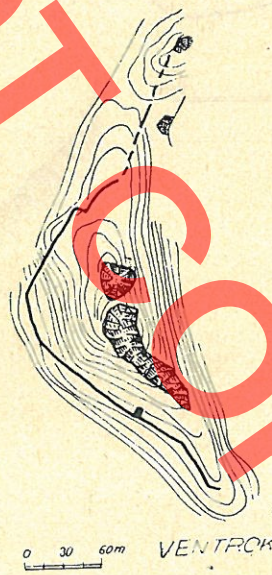

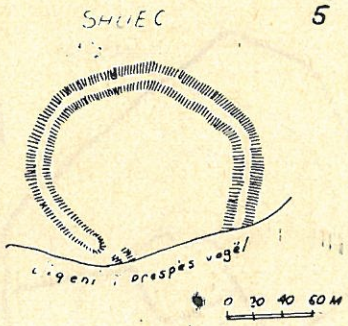

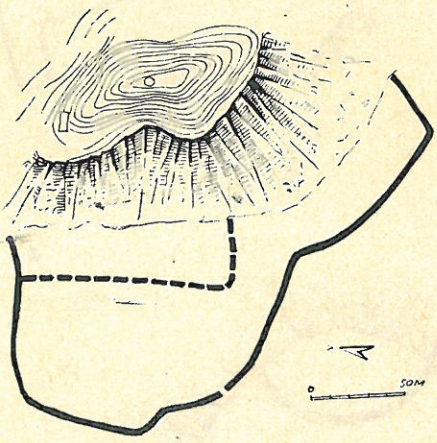

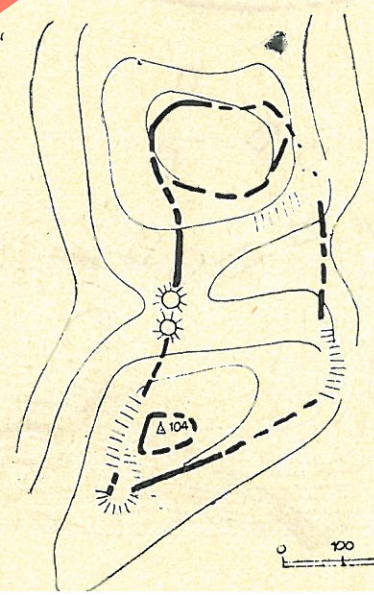

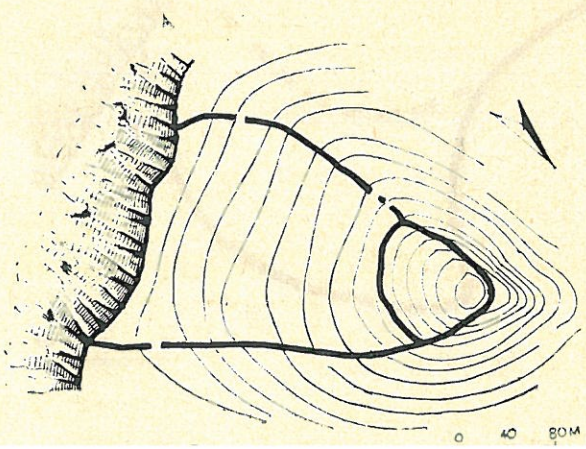

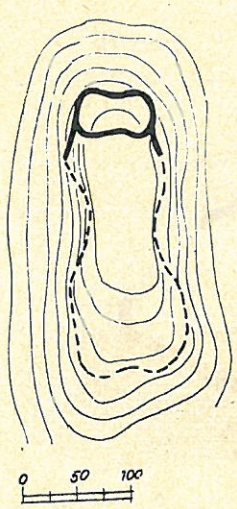

DO NOT COPY

Tab III

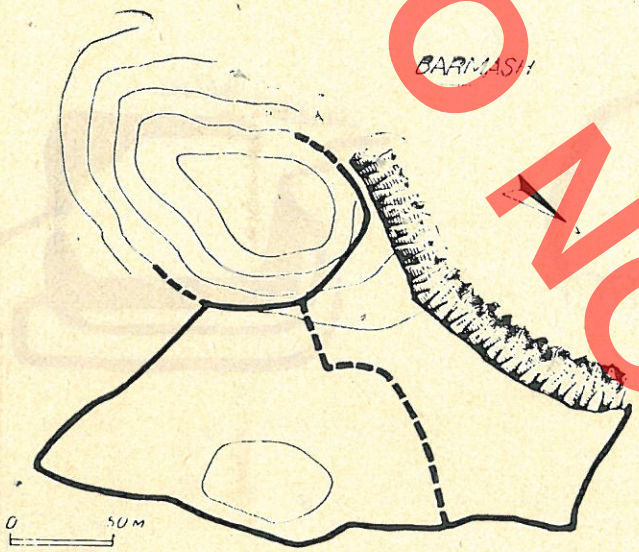

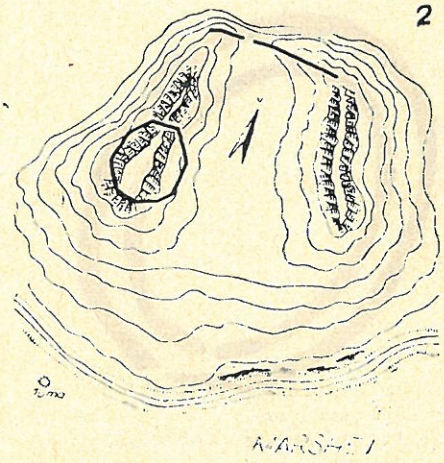

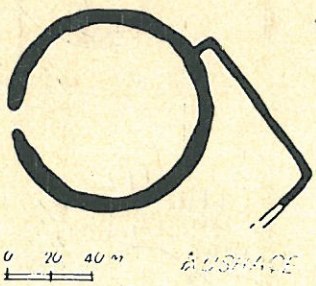

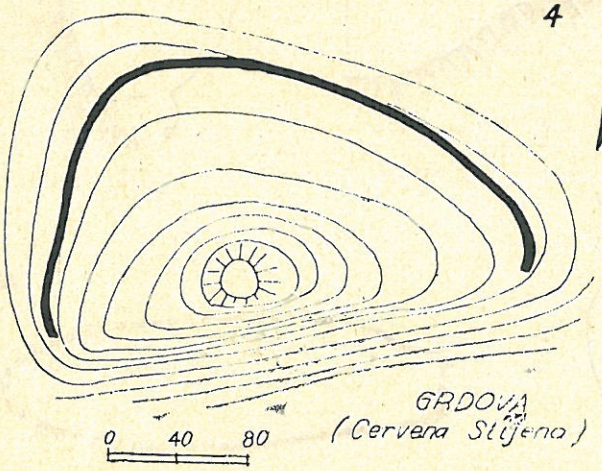

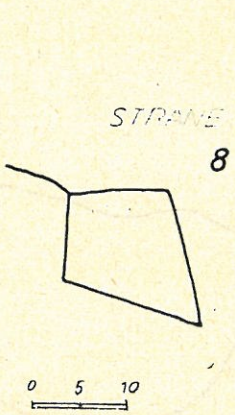

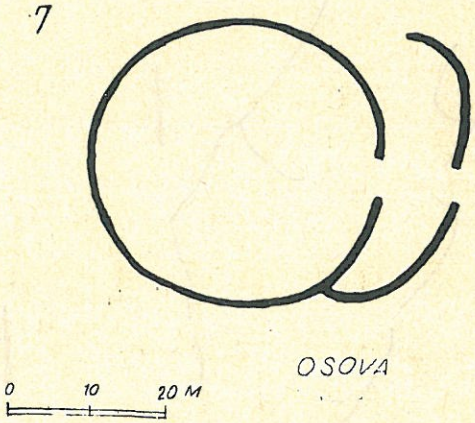

DO NOT COPY

Tab. IV

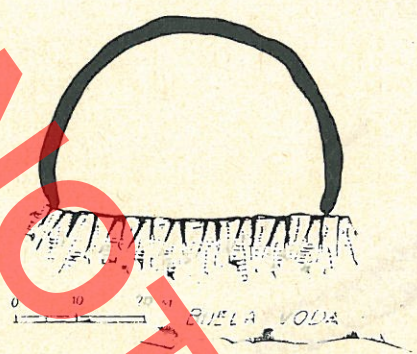

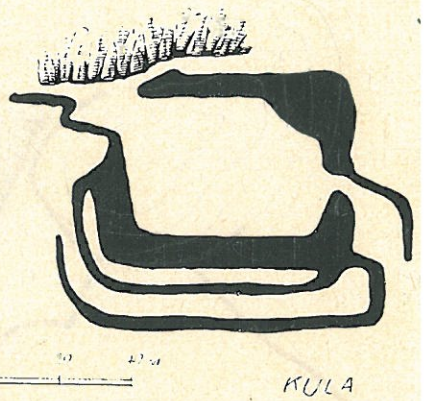

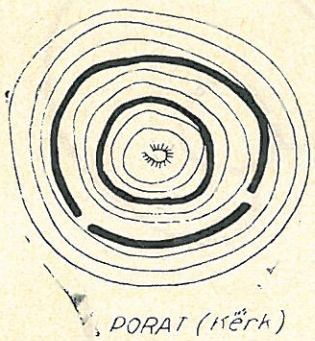

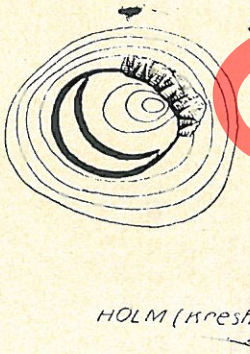

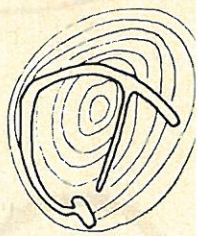

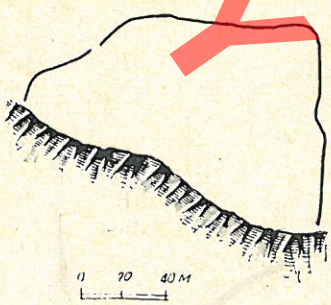

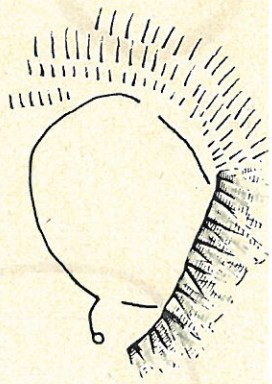

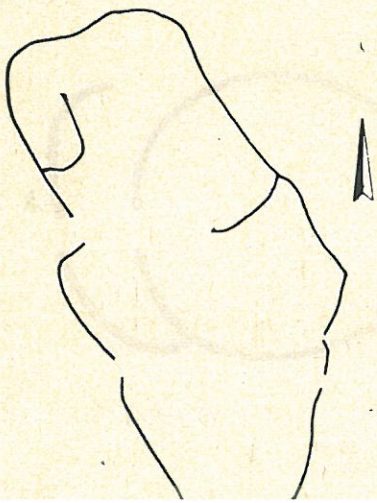

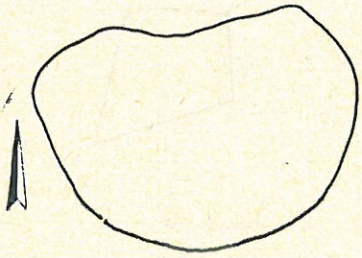

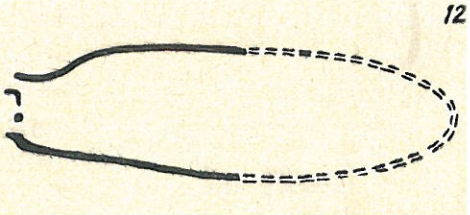

Tab. V

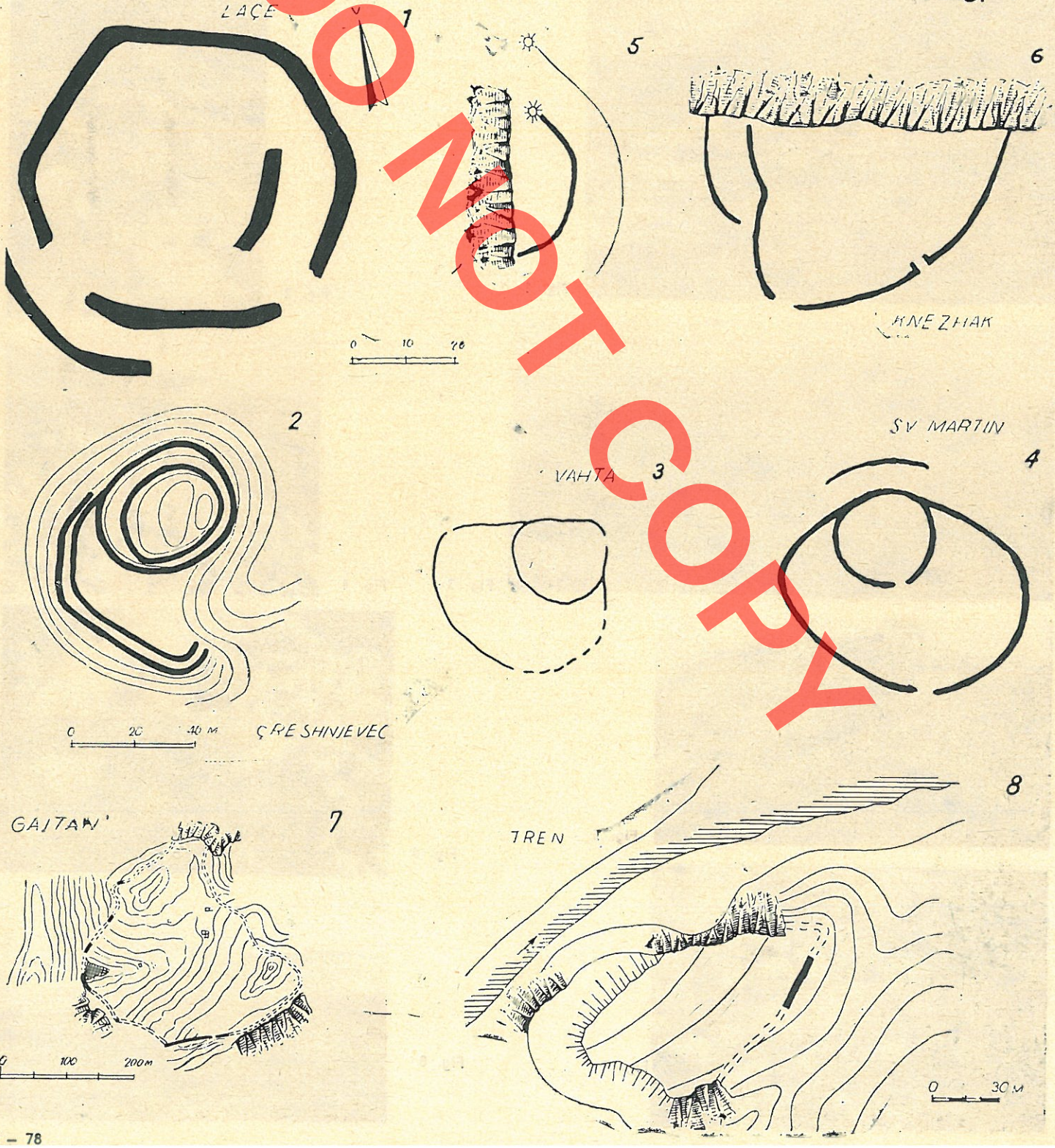

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

DO NOT COPY

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

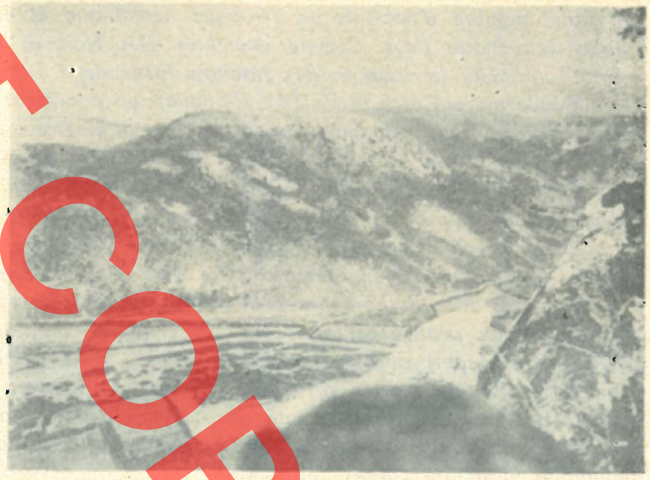

Fig. 12

Fig. 13

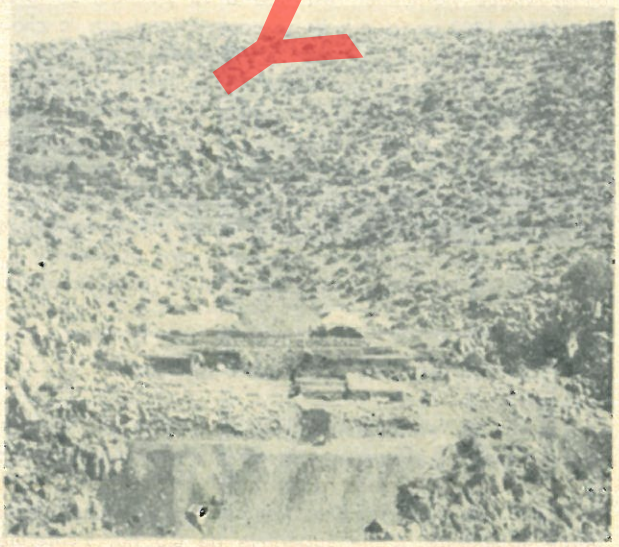

Fig. 14

Neritan CEKA

DO NOT COPY

LES FORTIFICATIONS PREHISTORIQUES ILLYRIENNES:

Les anciennes fortifications (l'époque néolithique, énéolitique et celle du bronze).

RESUME

Les précautions sur la défense caractérisent un grand nombre d'habitats de l'époque néolithique et énéolitique dans notre pays. Comme exemples plus typiques nous pouvons rappeler la création des habitats lacustres à Dunavec (Néolithique moyen) et à Maliq (Enéolithique) qui pouvaient être isolés facilement des dangers venant de la terre. Dans deux cas, dans la grotte de Nezir à Mat (Néolithique ancien) et dans celle de Bënjë à Përmet (Enéolithique) l'entrée était protégée par un mur étroit de pierres brutes. Un troisième type d'habitat protégé représente l'habitation de Kolsh près de Kukës (Néolithique ancien et moyen) sis dans un méandre de fleuve, séparé dans la partie la plus étroite par une palissade. Le type le plus avancé est représenté par l'habitat de Kamnik (Néolithique récent) dont la superficie habitée était protégée d'un bas talus de pierres au dessus duquel se trouvait une palissade. Ces constructions protégées faisaient preuve d'une instabilité continuelle qui inquiétait les conféderations tribales répandues dans de larges territoires.

La construction des habitats fortifiés autant que type architectonique particulier, est liée à la période du Bronze récent (1500-1200 av. n. e.). Ils se caractérisent par le choix d'une hauteur qui domine les plaines, les vallées, les routes, par le terrain convenable à l'habitation et en même temps difficile à être accessible, au moins de quelques côtés. Un obstacle naturel, un talus ou un mur entourait la superficie nécessaire à la conféderation, une telle superficie qu'elle pouvait en même temps défendre en cas d'attaque.

Il faut noter aussi que les fortifications de l'époque de Bronze et celles de Fer ancien nous sont présentées groupées en zones géographiques avec des confins plus ou moins nets.

a) La côte Ionienne et la vallée de Vjosa

Parmi les fortifications fouillées, Badhra sur la côte de la mer Ionienne et Margëlliç près de Fier ont donné des couches de la période du Bronze récent (1500-1200 av. n.e.). Badhra se situe sur l'une des collines à rochers d'origine calcaire. Sa partie supérieure, d'une superficie de 0,3 ha, s'enferme entièrement en un ellipse irrégulier de murs. Le mur dôté de deux chemises est rempli de cailloux. Pour la façade on à utilisé des pierres entièrement brutes de petites et de moyennes dimensions dont les jointures assez grandes sont complétées par des cailloux. La hauteur du mur ne dépassait pas les deux mètres. La ligne sinueuse crée l'image d'une construction intermittente. La supérficie à l'intérieur des murs est partiellement calcaire, sans traces d'habitations, mais à l'extérieur de ses murs on aperçoit les fondations d'environ 15 habitations. Les objets archéologiques mis à jour datent de l'époque du Bronze récent. Ces données nous donnent la physionomie d'un habitat tribal où l'unité patriacale avait choisi un terrain favorable à l'élevage. Les petites familles, dont il était composé habitaient de petites chaumières qui se trouvaient l'une près de l'autre. Tout près il y avait une superficie protégée de la nature qui était fortifiée d'un bas mur et qui servait à abriter l'élevage et à protéger l'habitat.

Le long de la côte il y avait un grand nombre de fortifications pareilles à celle de Badhra. Leur distribution uniforme s'accorde au partage des territoires d'élevage entre les conféderations patriacales, mais naturellement on ne peut pas exclure le cas où la confédération, utilisait plus d'une fortification. Dans la forteresse de Gjoshnjar deux arcs de murs concentriques enferment une superficie limitée des autres côtés par des déplacements rocheux où les sentiers sont barrés de fragments de mur. Ce schéma du partage de la superficie fortifiée est plus compliqué à Karos où le sommet de la colline coupé de côté par le déplacement rocheux, est entouiré de trois arcs de mur concentriques. Le terrain entre les murs est très convenable à l'habitation et les sondages ont mis à jour des tessons de céramique de l'époque du Bronze récent. L'entrée qui se trouve au milieu du grand arc est précédée de deux autres arcs dont l'un va très loin.

Il serait plus logique de donner une explication, qui se rapporte au caractère même de la fortification qui servait aussi à abriter le bétail, en cas de danger. Les murs qui précedent l'entrée orienteraient bien le troupeau en l'empêchant de se disperser le long du versant de la colline.

Badhra et Karos sont des fortifications de la même époque mais qui représentent de différentes étapes quant à la réalisation de la liaison entre le terrain fortifié et celui habité. Quant

à leur solution fonctionnelle elles sont adoptées aux besoins de l'économie de l'élevage. A ce point, Karos représente l'exemple le plus évolué renfermant les deux espaces entre le même système fortifié conservant toujours leur autonomie. Il est encore tôt, puisque nous n'avons pas d'autres données archéologiques, de parler des fonctions des divisions particulières de Karos. Tout de même les deux premiers arcs créeaient la profondeur de la défense ainsi qu'une espace derrière laquelle pouvaient s'abriter le bétail et les gens qui ne prenaient pas part à la défense. En tout cas c'était un système plus élaboré, lequel en temps de paix était plus sûr pour garder le bétail si l'on le mettait au delà du deuxième arc, tandis que en cas de guerre, assurait une plus grande résistance et une plus grande concentration de défenseurs. En comparaison avec Badhra et les autres petites fortifications de la côte, elle nous est présentée comme un principal centre occupant une position centrale envers eux, ce qui présuppose un échelonnement des rapports entre les confédérations patriarcales répandues dans les microzones de la côte. Le schéma de Karos se renouvelle à la forteresse de Dedejan, dans la vallée supérieure de Vjosa.

b) Les fortifications de la contrée des Taulantes

La contrée des Taulantes, qui occupe la zone littorale entre Mat et le golfe de Vlora, et qui s'étend à l'Est jusqu'aux montagnes de Polis et de Kamje, nous donne quelques fortifications typiques de l'époque du Bronze récent. Parmi elles, la forteresse de Margëlliç est datée d'après les couches culturelles. Le tracé du mur d'une largeur de 2 m formait une ligne sinueuse continuelle qui faisait preuve d'une construction intermittente, sans avoir désigné tout d'abord une ligne droite. Les pierres étaient de petites et moyennes dimensions entièrement brutes, placées sur les deux parois qui étaient remplis de cailloux. La superficie fortifiée était de 4 ha, sur un terrain plat, très convenable à l'habitation.

La fortification de Lleshan, près d'Elbasan, occupe une superficie de 8 ha, pas très convenable à l'habitation. Elle est composée d'une deuxième division dans la plus haute partie de la colline, laquelle est transformée en acropole avec une superficie de 0,2 ha. Bien que le traitement de l'entrée soit pareil à celui de Karos, l'entrée de Lleshan se présente plus évolué puisque près d'elle se trouve un amas de pierres formé par l'écroulement d'une construction circulaire en forme d'une tour. Une construction pareille se trouve aussi à l'autre extrémité du mur d'enceinte, là où le versant de la colline favorisait l'attaque. La technique de construction aussi est pareille à celle de la fortification de Karos. La superficie à l'intérieur des murs est principalement habitée dans la partie d'acropole. Lleshan représente une nette orientation vers la fortification de l'habitat, joignant l'élément de la défense à l'entrée et aux points favorables à l'attaque. La fonction de défense y est plus accentuée que celle de l'urbanisme pour créer une superficie convenable à l'habitation.

La forteresse de Bodin, sur l'un des cols qui relient la vallée de Shkumbin à celle d'Erzen, représente aussi une fortification de l'époque du Bronze récent. Elle est d'une superficie de 10 ha protégée d'un arc de mur entre deux versants abrupts de la colline où les traces de vie sont peu nombreuses.

Un autre exemple de la fortification à plusieurs divisions en Albanie centrale, est aussi la forteresse de Tujon, près de Tirana. La colline rocheuse sur laquelle elle se situe domine un terrain favorable à l'élevage. La partie la plus élévée est protégée d'un bas arc de petites pierres brutes qui parait-il, à une distance de 50 m était précédé d'un deuxième arc. Environ 1.20 m loin du premier arc on suit les traces certaines de l'arc extérieur de la fortification préhistorique d'une largeur de 3 m, construit avec de grosses pierres brutes et des espaces vides.

Au sud-ouest de la fortification se trouve l'espace de l'entrée entouré d'un autre arc qui passait au bord de l'escarpement. Dans la superficie à l'intérieur de la fortification on ne remarque pas d'objets de céromique préhistorique. Parmi les plus anciennes fortifications de la contrée des taulantes on doit mentionner aussi la forteresse de Mbolan, d'une superficie de 2,7 ha qui dans la plus haute partie est divisée en deux, formant un acropole de 0,25 ha. Des deux côtés de l'acropole s'attachent deux murs qui desdendent perpendiculairement au mur principal d'enceinte. La planimétrie a la tendance de passer de la forme circulaire à celle quadrangulaire. Le mur d'une largeur de 1,40 m est réalisé par des pierres de petites ou moyennes dimensions, disposées de longueur à l'intérieur du mur. La façade extérieure du mur est traitée en pente. Le côté nord de la fortification semble être réalisé par une technique plus évoluée, avec de gros blocs de pierres à une tendance d'alignement. Les cloisons de l'intérieur sont de la même technique de construction que le mur d'enceinte extérieur, mais d'une largeur de 2,30 m.

Quant à la conception de l'espace fortifié, la forteresse de Mbolan se rapproche aux fortifications anciennes, mais son traitement est réalisé par une association des divisions concentriques à celle perpendiculaire, qu'on rencontre aussi dans la forteresse de Bermash à Kolonjë.

c) Les fortifications dans la contrée des enkéleyes

L'ancienne contrée des enkéleyes qui occuppait la plaine de Korça, le plateau de Kolonjë et les régions de Pogradec, nous a donné les plus grands nombres et exemples des fortifications préhistoriques.

Même dans la plaine de Korça on rencontre le type de la fortification à plusieurs division dont le plus net exemple est celui de la forteresse de Trojan, près du lac «Prespa e vogël». La superficie de 23 ha est divisée en quatre par des murs qui d'un côté se joignent, de l'autre terminent au bord d'un rocher abrupt. En fait, seulement les murs supérieur et intérieur forment des enceintes complètes, les deux autres restent ouverts à l'in-

DO NOT COPY

DO NOT COPY

térieur de la principale superficie fortifiée. Cela témoigne d'une différenciation des divisions selon la fonction utilitaire et défensive, mettant en vue une autre différence entre la partie résidentielle et celle destinée à l'habitation temporaire.

La technique de construction est caractérisée par des murs bas avec des lignes sinueuses et des jointures incomplètes. La fortification a été habitée même pendant la première période de l'époque de Fer.

De l'autre côté du «Col de Ujku», là où passait l'une des principales routes qui reliait la plaine de Korça à la contrée des Lynkestides, se situe la fortification de Ventrok, environ 50 m au dessus du niveau de la plaine. Un seul mur limite une superficie de 0,6 ha qui s'allonge en forme d'une terrasse étroite. Sur deux ponts où l'attaque serait plus probable, on a mis deux tumulus séparés du mur. La seule entrée se situe du côte de la plaine. La technique de construction, similaire à celle de Trojan, parait plus solide à cause d'une meilleure liaison des pierres. La fortificiaton de Ventrok a été largement habitée à l'intérieur des murs ainsi qu'au versant qui descend vers la plaine. La céramique date de l'époque du Bronze récent et de la première et deuxième phase de l'époque de Fer.

D'après la technique de construction et des éléments de la planimètrie la fortification de Ventrok se range dans le groupe des fortifications typiques de l'époque du Bronze récent. D'autre part, par sa petite superficie et par la pasition près de de la plaine, elle représente un type différent du point de vue fonctionel parce qu'elle constitue un habitat stable, destiné essentiellement aux habitants. La liaison directe avec la plaine et le lac montre que Ventrok est un habitat de laboureurs et de pêcheurs, à la différence de Trojan où les gens s'occupaient d'élevage. Au type de Trojan correspond la fortification de Lumalas, dont la superficie est divisée en deux par deux arcs de murs en pierres de la même technique. Le même schéma se répète à la fortification de Bellovode, d'une superficie de 2,5 ha.

Dans le groupe des plus anciennes fortifications de la plaine de Korça, on range aussi la forteresse de Gjenomadh. une fortification montagneuse d'une superficie d'environ 1,3 ha. Sa planimétrie qui se compose d'un seul mur, s'adapte à la forme de la crête rocheuse, au dessus de laquelle elle s'élève, sans avoir besoin de murs aux côtés protégés par la nature.

A ce groupe peut appartenir aussi la fortification de Bilisht, d'une superficie de 0,7 ha, entourée de murs en pierres brutes en forme d'ellipse.

Au groupe des plus anciennes fortifications doivent appartenir aussi quelques fortifications dont la position chronologique n'est pas encore éclairée faute de fouilles archéologiques et à cause de quelques particularités dans la planimétrie et la technique de construction. Dans ce groupe font partie aussi Shneci et Bllaca.

Shneci, jusqu'à l'heure actuelle est la seule fortification en talus dans toute l'Illyrie du Sud et cette mode de construction est typique pour les contrées de l'Illyrie du Nord. La fortification sise sur un terrain rocheux en forme d'un presqu'île sur le lac de «Prespa e Vogël» occupe une superficie d'environ 1,5 ha à l'intérieur d'un cercle fermé de talus A la largeur de 11 m créée par l'écroulement du talus, correspond une hauteur de 2 m, ce qui témoigne que n'ayant pas de faces régulières, il servait à la construction d'une palissade en dessus. L'entrée d'une largeur de 2,5 m se trouve au bord de l'escarpement rocheux.

La forteresse de Bllaca occuppe une superficie de 15 ha composée de deux crêtes rocheuses et d'une auge entre elles A part cela les deux crêtes sont entourées par d'autres enceintes particulières à l'intérieur de l'enceinte principale. A l'ouest, à la sortie de l'auge, se conservent les traces de l'entrée renforcée, à ce qu'il parait, de tumulus. Les murs sinueux sont bas et construits avec des pierres brutes.

Les plus anciennes fortifications du plateau de Kolonja se trouvent à son Ouest, à l'endroit où la rivière d'Osum et ses affluants ouvrent les voies naturelles vers la plaine maritime. Elles se situent généralement loin de la plaine, sur un terrain élevé, favorable à l'élevage.

Dans la forteresse de Luaras, munie d'une seule entrée, la superficie de 1,5 ha est divisée en deux par un mur intérieur. Le mur extérieur, d'une largeur de 2,5 m est construit avec de pierres entièrement brutes. Les sondages effectués sur la superficie fortifiée ont mis à jour des tessons de céramique de l'époque Néolithique et de l'époque de Bronze.

Un type plus évolué de la fortification préhistorique est représenté par la forteresse de Bejkovë, à planimétrie triangulaire, d'une superficie de 2 ha, sise sur le versant d'une colline. La partie occuppant le sommet de la colline se trouve à l'écart comme un acropole à une superficie environ 92 ha. La largeur du mur était de 2.40 à 2,8 m. Les pierres sont entièrement brutes. On a trouvé des traces d'habitation à l'intérieur et à l'extérieur de l'enceinte. La céramique appartient à la période du Bronze récent.

Le type de fortification en pierres brutes et en murs étroits se rencontre même à Gradishtë de Barmash, dans le sud du plateau de Kolonja. Dans sa superficie de 2 ha se trouve l'acropole et une division verticale dans la partie inférieure. Ces éléments de la planimétrie et de la technique de construction nous aident à ranger cette fortification dans le groupe des forifications de l'époque du Bronze récent.

De même, le critère typologique constitue la seule base pour distinguer les anciennes fortifications de la partie supérieure de la vallée de Shkumbin, qui fait partie dans la contrée des enkéleyes.

d) Les fortifications dans les contrées des labiates et dokleates

Une autre zone typique au regroupement des fortifications préhistoriques est aussi la plaine de Shkodra et de Mali i Zi, les contrées antiques des labiates et dokleates. La forteresse de Marshejt y représente le plus ancien type de fortification. L'auge en forme d'une bergerie est fermé d'un mur d'une largeur de 2,70 m, qui serpente et presqu'a

centre est percé d'une entrée. A la plus haute crête était un acropole d'une planimétrie elliptique où l'on trouve la céramique préhistorique.

C'est à ce groupe qu'appartient la fortification de Gradec avec deux rangées de murs en pierres brutes, qui se situe dans la région de Mali i Zi. Les deux superficies fortifiées n'ont pas eu la même fonction, comme le démontre le traitement des murs, celui intérieur est plus fort et d'une largeur de 2,6 m tandis que celui extérieur, d'une largeur de 1 m. Cela peut aider à distinguer la zone habitée à celle où l'on gardait le bétail.

A la même période appartient aussi la fortification de Gradove, d'une forme elliptique à cause de sa position sur une hauteur qui descend d'un côté en pente. Elle est d'une superficie de deux fois plus grande par rapport à celle de Gradec avec des objets en céramique assez rares. Sur la plus haute partie de la superficie fortifiée s'élève un tumulus de défense, lequel étant beaucoup plus haut que les murs avait essentiellement une fonction d'observation et de culte.

Au groupe des plus anciennes fortifications de Mali i Zi, fait partie aussi Rzhishka, où de pair à la partie circulaire centrale de la fortification avec un mur d'une largeur de 2 m, il y avait une terrasse extérieure. Près de l'autre fortification, Kulina de Zaverhut, à Nikshiq, on a trouvé des haches du type albanais-dalmat, typiques à l'époque du Bronze récent.

Dans la vallée de Neretve, Kiçin est la fortification typique avec des cercles de murs. Une partie de la superficie fortifiée était utilisée pour l'habitation qui s'étendait même à l'extérieur de la fortification. D'après les objets archéologiques trouvés cette fortification date de la période du Bronze récent ou du début de l'époque de Fer. Les fortifications d'Orloc et Vërsnik appartiennent au type avec des murs d'enceinte concentriques. Celle dernière, malgré la grande superficie de 8 ha, n'a pas été habitée.

Il est possible qu'une série d'autres fortifications à planimétrie circulaire ou elliptique telles celles de Donji Poboj, Gerocki Grad, Sluzzhnjska Gomila, appartiennent aussi à l'ancienne époque.

III. Les fortifications préhistoriques dans les contrées nords de l'Illyrie

A l'état actuel des données, il est difficile d'établir un bref aperçu sur les fortifications des régions du nord de l'Illyrie parce qu'elles ne formaient pas une unité géographique. On peut en détacher la zone des dalmates, en Bosnje-Hercegovine, celle des liburns et des isters à la côte croate et celle des japodes en Sllovenie. Quand même on peut distinguer dans ces groupements des lignes communes qui suivent leur position le long de la côte. Dans les zones côtières les fortifications sont construites avec des pierres à sec tandis que dans les zones plus à l'intérieur, surtout chez les dalmates, et les japodes les fortifications à talus et à pierres sont plus répandues. D'autre part pour les deux techniques, sont appliquées les mêmes schémas planimétriques, ce qui démontre que du point de vue culturel on n'a pas à faire à des zones différentes. Ce qui diffère s'est le fait que dans les zones côtières on rencontre un plus grand nombre de types de fortifications qui évoluent vers l'urbanisation donnant plus tard les villes illyriennes d'Olkin, Rizon, Daorsi, Varvaria etc.

a) Les fortifications dans la contrée des dalmates

La plus grande partie des fortifications des contrées des dalmates remontent à l'époque du Bronze et à l'ancienne époque de Fer.

La première période des fortifications est liée au passage de l'époque Néolithique à l'époque de Bronze. Il est fort possible que les fortifications de Koshutice et Kuxhaçe dans la zone de Glasinac, pareilles à celles des contrées des liburnes comme Spasi, Rozvershnje, Ksenice et Omishenjak, appartiennent à cette époque. Ce qui est typique dans ces fortifications c'est la forme géométrique régulière et la superficie assez limitée. La fortification de Kushaçja occupe une superficie circulaire entourée d'un talus en terre et en pierre d'un diamètre de 100 m, munie d'une seule entrée et d'une deuxième superficie terrassée d'un talus au côté opposé à l'entrée. La fortification de Koshutica est encore plus petite, en forme de trapèze à grande base 50 m, à une seule entrée flanquée d'un talus, située à l'un des angles comme dans les fortifications de Karos ou Lleshan. Dans la fortification d'Osovë l'entrée est précedée d'un mur percé d'une entrée particulière comme dans le cas de Karos. Presque de la même forme est composée aussi une autre petite fortification de la zone de Glasinac à Strane. Toutes ces fortifications sont construites avec des talus de pierres d'une largeur de 2,5 ha.

Les formes régulières de planimetrie et l'étroitesse des talus nous amènent à des soubassements qui portaient des constructions en bois. De même, d'après les petites superficies et les trouvailles assez rares, l'habitation a été assez limitée,

Dans ce groupe font partie aussi d'autres fortifications, surtout celles basées sur les formes circulaires, mais puisque cette forme demeure dans les autres périodes, la différentation ultérieure serait faite seulement sur la base des données stratigraphiques. Nous allons appeler traits caractéristiques des fortifications de cette époque la planimétrie à quelques divisions de l'espace fortifié ou à forme géométrique régulière, le devancement de l'entrée par un mur de défense et l'élévation des tumulus défensifs en différents points de la fortification. Ces fortifications sont réalisées par de bas murs secs ou aes talus en terre et en pierre. En général, il n'y a que peu de traces d'habitation.

Dans la contrée de Dalmatie, où les principales zones des fortification sont les plateaux de Duvnos, Livnos et surtout Glasinac, se distinguent les fortifications à talus de pierres ou à

DO NOT COPY

talus de terre et de pierres. Cette technique répond aux plus anciennes formes de planimétrie où l'on a trouvé des couches culturelles de l'époque de Bronze ou de l'ancienne époque de Fer, comme Kushaqe, Koshutica et Osovo. Dans ce groupe on pouvait ranger aussi les fortifications à planimétrie elliptique avec deux talus telle celle de Pukovoç et la fortification de Bijelo Voda à planimétrie demi-circulaire. Même la Tour du plateau de Glasinac ainsi que Buhovo à Duvnos, de petites fortifications à schéma quadrangulaire, doivent appartenir à cette époque du point de vue de la planimétrie. La côte du premier est de 50 m, percée d'une seule entrée flanquée d'un talus, tandis que en dehors de la fortification il y a deux terrasses sur lesquelles parait-il, s'élevaient des habitations, ce qui est caractéristique pour les anciennes fortifications. L'entrée de la fortification de Buhovo était précédée d'un petit barrage qui ne servait pas à la défense mais à l'orientation du bétail. Cet élément typique pour les anciennes fortifications se rencontre même dans d'autres fortifications de Dalmatie telles celles de Velika, Gradina, Sipanic et Prevalla. Dans ces fortifications on trouve aussi l'autre élément typique, le tumulus défensif, situé à l'intérieur ou à l'extérieur du mur, comme à Lleshan. On le rencontre aussi dans les autres fortifications de Dalmatie comme p. ex. à Selimovicë et Podgaj avec des fonctions défensives ou à Mandina et Cervenice, avec des fonctions de culte. D'autres fortifications de Dalmatie du Nord comme Podgradina à Jaruv, Kurela Velika et Molla à Dragan, sont flanquées de tumulus de défense.

Dans le tumulus fouillé de Joruv on a trouvé des recipients, mais pas d'ossements, ce qui montre leur caractère de culte.

Les fortifications dans la contrée des liburnes

A part les deux cas à Venac de Ljubas et Sibaniçka Glavica, construits avec des talus en terre, toutes les autres fortifications liburnes sont construites avec des murs en pierres. Quand même, puisqu'on ne possède pas toutes les données nécessaires sur ces fortifications, on ne peut pas les évidenter chronologiquement, puisque nous savons déjà que dans la région voisine des dalmates les deux techniques s'utilisent de pair même à l'époque de Fer.

Comme fortifications de l'époque de Bronze à une étendue même à l'ancienne époque de Fer, nous allons considérer celles à planimétrie circulaire avec une division intérieure de l'espace, comme les fortifications voisines des dalmates. Elles ont un traitement concentrique des murs comme la fortification de Porat à Krk où l'on trouve aussi le tumulus défensif au centre, celle de Knezhala à Molat réalisée par la technique typique de l'époque de Bronze, celle de Verçevo à Gorica à trois murs concentriques, etc. Dans une variante de ce type la deuxième superficie se rattache à la première comme à Kalm, à Pukanjinë de Kres, à Otan, à Sushar et peut-être à Zelica et Budine. Dans celles dernières, la surface habitée s'étend seulement à l'intérieur de l'enceinte supérieure l'enceinte inférieure servant à abriter le bétail.

D'après les autres éléments de planimétrie un peut ranger parmi les fortifications anciennes celles de Zagraviç et Graçishte à Iz Mali, dont l'entrée est flanquée d'un arc de mur renforcée d'un tumulus défensif. Même le mur construit de travers à l'entrée de Çeljak à Uljanë, où il y a une deuxième superficie habitée à moitié protégée par un mur qui se détache de l'enceinte en anneau, joue la même fonction.

Parmi les fortifications anciennes on peut ranger aussi celles à tumulus défensifs qui se rencontrent dans 13 exemples comme à Porat, Stazhishçe de Kornat, Graçinça de Sestrunjë, etc. Il reste à décider si l'on doit inclure dans ce groupe les fortifications inhabitées telles celles de Graçina et Strazha à Molat, celle de Shah à Ugljan. Un autre problème se pose sur les fortifications à forme géométrique régulière parmi lesquelles Razvershnja date de l'époque Enéolithique et celle de Bronze. On rencontre de tels exemples sur des terrains plats à Gradnje et Poljuv, Zeliça de Zegar et sur des terrains élevés à Razvershnjan ou Terbinjine. La technique de construction des murs à une ligne assez sinueuse à Razvershnjan les approche aux fortifications des contrées de Sud (Lleshan, Trojan, Badhra). De même l'allongement d'un mur pour flanquer une entrée ou pour créer une terrasse habitée dans la fortification de Graçishçe à Iz Mali, représente une combinaison d'éléments anciens.

c) Les fortifications dans la contrée des isters et des japodes

Ce qui est typique pour la contrée des isters c'est la construction seulement avec des murs de pierres et le traitement compliqué de l'espace fortifiée et des entrées.

En général, à la base des forifications des isters reste la superfisie circulaire. La fortification de Lace représente une forme géométrique régulière traitée en forme d'un hexagone tandis que celle de Kolme est traitée en forme d'un quadrangulaire d'une superficie d'environ 1 ha avec un mur travaillé soigneusement.

Dans le groupe à plusieurs rangées de murs on ne rencontre pas le propre type de la construction à cercles concentriques mais plutôt une combinaison de l'anneau central de la fortification avec une rangée de terrassement à son extérieur ou intérieur. Dans la fortification de Bulbin, à la division centrale se rattache une deuxième superficie protégée. Le même schéma fonctionnel se répète à Llovica et Holm. La présence à Holm d'un tumulus défensif au centre de la fortification, la remonte à la plus ancienne phase.

L'autre grand groupement des fortifications illyriennes du Nord, appartient au territoire des japodes à la Sllovenie actuelle. Elles se situent dans les zones karstiques aux alentours des plaines de Gacka (14 fortifications) de Kerbana (16 fortifications) de Like (26 fortifications) etc. Par rapport au terrain où elles s'élèvent il y a une différence dans la techni-

DO NOT COPY

DOKTORAT

que de construction parce que dans les zones karstiques les murs sont en pierres tandis que dans la zone de Dolenjsko où les pierres sont assez rares le mur était en talus de terre et de pierres.

Même dans les fortifications japodes, les fortifications à divisions intérieures de l'espace protégé occupent une grande place. On rencontre le type à cercles concentriques auxquels on ajoute des terrasses pour l'habitation comme à Çreshnjevec et Rep ou le type à forme géométrique quandrangulaire d'une petite superficie. Dans les forifications de Vahtës et de Martin les deux cercles se joignent comme dans les fortifications liburnes de Kalm et Pukonjine. La division des espaces se rencontre même à Poshtela, (avec la tumulus défensif à S. Mihall et à Volçje).

II. LES FORTIFICATIONS DE L'ANCIENNE PERIODE DE FER

a) Les fortifications à l'Illyrie du Sud et à Epire

Les changements économiques et sociaux qui ont suivi l'application du fer à la préparation des outils de travail sont reflétés même à l'architecture des fortifications. Les conditions favorables pour une agriculture plus intensive et l'exercice des métiers dans le cadre de la confédération ont créé la possibilité de construire des habitats stables. De même, l'utilisation des outils en fer est reflétée à la qualité des fortifications.

La fortification de Gajtan représente une nouvelle tendence dans le choix du terrain environ 100 m au dessus de la plaine fertile du Guri i Zi et tout près de la voie naturelle qui amène dans la vallée du fleuve Drin. La superficie de 5 ha est assez protégée par les rochers abrupts ayant aussi quelques terrassements ainsi qu'un auge favorable à l'habitation. Le mur d'enceinte barre les endroits qui ne sont pas protégés par la nature. Son tracé suit généralement des lignes droites. La technique de construction se présente plus avancée. Le mur d'une largeur de 3,50 ha se distinque d'une nette division en deux cloisons remplie de blocs de pierres mis de travers dans le but de créer une unité. Les pierres sont cassées par un marteau afin d'enlever les morceaux qui empêchaient le bon emplacement sur le mur, mais il n'ya pas de traces de ciselage. Les jointures sont remplies attentivement par de petites pierres assurant une surface relativement plate de la façade. Pendant le nettoyage du paroi extérieur du mur, on a trouvé une couche de pierres détriques déposée le long du traitement en mortier des blocs avant de les fixer dans le mur.

Le mur d'enceinte de Gajtan se rapporte à la deuxième couche culturelle de l'habitat, qui est assez intensive. Elle s'appuie au mur dans la partie inférieure de l'auge créant une terrasse d'environ 1000 m^2. Cette terrasse qui se trouvait près de la route qui menait à la fortification, était occupée d'un côté par les fours où l'on préparait les objets de céramique et de l'autre côté par un endroit plat à des fins de culte. Pour la première fois on rencontre ici une espace particulière à des besoins de production et de culte à l'intérieur du territoire fortifié.

La fortification de Gajtan appartient aux XI-Xe sc. av. n.e. Elle a été utilisée sans changer de système des fortification jusqu'au milieu du VIe sc. av. n. e.

La fortification de Treni à Korça est liée directement à la plaine et à une voie naturelle importante qui passait par le col de Ventrok et au bord du lac de Prespe vers Lynkeslide. La superficie à l'intérieur d'un arc de murs dont les deux extrémités joignent un rocher abrupt, est de 0,44 ha, mais très favorable à l'habitation. Le mur d'enceinte, muni d'une tracé régulière d'une largeur de 3,5 m suit des lignes droites. La construction a été réalisée par deux cloisons qui se distinguent nettement remplis de cailloux comme à Gajtan.

Le mur d'enceinte de Tren appartient à une couche culturelle du milieu du VIIIe siècles, donc il est de la même époque que Gajtan. La fortification de Tren est un habitat stable, lié à l'agriculture, à la pêche et à la production des objets en céramique.

Dans la plaine de Korça, la forteresse de Dishnica, d'une superficie de 3 ha, s'approche de la fortification de Tren du point de vue de la technique de construction.

Dans le plateau de Kolonja, les données stratigraphiques dâtent les fortifications de Hollm de l'ancienne époque de Fer. Une fortification en forme elliptique avec des divisions intérieures occupe ici deux sommets d'une colline et l'auge entre eux.

Parmi les fortifications connues préhistoriques on peut ranger dans le groupe Gajtan Tren la forteresse de Drogoshtunjë la ville de Bërzeshtë et Qyteti i Shpellave, les fortifications jumelles au sommet de Saint Marie et à la ville de Bixellenjë ainsi que la forteresse de Valsh, toutes à simple planimétrie en arc de murs qui joignent les rochers abrupts, toujours en adoptant le tracé du mur à la forme du terrain, suivant le plus possible des lignes droites sans tournants en angles.

Des deux murs d'enceinte avec des pierres brutes, dont les traces se conservent dans la forteresse de Drishti, celui supérieur se présente plus primitif et se rapporte aux anciennes fortifications de l'époque de Bronze. Le mur inférieur, utilisé comme soubassement du mur médiéval, est composé de grands blocs à paroi plat avec des jointures remplies, ce qui l'approche de Gajtan. De la même technique est construit aussi le mur d'enceinte de la forteresse de Danjë.

Des contrées d'Epire nous avons encore très peu de données sur les fortifications des anciennes phases de l'époque de Fer.

b) Les fortifications de l'Illyrie du Nord

La principale fortification est celle d'Iljak datée de l'ancienne époque de Fer par les trouvailles archéologiques. Elle est d'une superficie de 1.5 ha et comme celle de Gajtan,

est composée d'une planimétrie qui s'adopte au terrain, suivant des tournants courbes et avec une technique encore primitive avec des talus en terre et en pierres.

La fortification de Kamina, d'une superficie de 3 ha, entourée d'un mur de pierres brutes, représente une phase plus avancée des fortifications.

D'après la technique de construction avec de grandes pierres cassées, complétées par des cailloux et des jointures on peut classifier dans le type de Gajtan les fortifications de Bergulje à Molos, en forme demi-elliptique appuyées sur un rocher abrupt.

Un groupe de fortifications des istres témoignent d'une évolution ultérieure. Le terrassement reste l'élément typique du traitement de l'espace habité, mais à la deuxième phase, laquelle devait correspondre à celle de Gajtan, ils sont traités à l'intérieur du lieu de l'habitation. Maslovnik, composé de deux grands terrassements à l'intérieur de l'enceinte principale, est caractérisé par un mur d'enceinte construit avec de grandes pierres d'une hauteur qui dépassait les 3 m. Parmi les éléments plus évolués de la planimétrie et la technique de construction, on peut ranger dans ce groupe les fortifications de Vela Strazha, Pukovinja et Stivani.

Le même chemin d'évolution apparait aussi dans la fortification de Pukovinjë, où l'on a ajouté à l'anneau principal deux superficies fortifiées.

Quelques fortifications japodes constituent des éléments de l'évolution ultérieure des fortifications qui s'exprime par l'évolution de l'espace et l'application des éléments défensifs. La plus typique est la fortification de Stiçna, d'une superficie de 20 ha. Par le traitement de la planimétrie, il parait qu'à cette phase appartiennent aussi la fortification de Cvinger d'une superficie de 4 ha et celle de Doberniç, d'environ 3 ha. L'analyse des fortifications préhistoriques est concentrée sur le classement et la définition de leur typologie se basant sur les données statigraphiques encore peu nombreuses. Cet étude sera complètée par le traitement de l'évolution des fortifications dans la phase protourbaine et d'un aperçu concis sur leurs traits particuliers tels le choix du terrain, le traitement de l'espace fortifié et des éléments défensifs.

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

Gjerak KARAISKAJ

DO NOT COPY

FURNIZIMI ME UJË I KALASË SË SHKODRËS NË MESJETË

Kalaja e Shkodrës në mesjetë plotësonte shumë nga kushtet për të qenë e papushtueshme. Ajo ngrihej mbi një kodër shkëmbore të thepisur thuajse nga të gjitha anët. Përveç kësaj nga ana jugore dhe perëndimore qarkohej nga lumenj (Kiri dhe Buna). Ndërtimet mbrojtëse, mure e kulla të fuqishme plotësonin më së miri mbrojtjen natyrore, ashtu siç e cilëson Barleti në shek. XV kur thotë se Shkodra «është një qytet i fortë prej natyre, por i fortë edhe prej dorës së njeriut»[1]. Por që të plotësonte të gjitha kushtet e një kështjelle mesjetare duhet të kishte dhe ujë të bollshëm për të përmbushur nevojat e banorëve e të garnizonit dhe veçanërisht për të përballuar rrethimet e gjata.

Të pakta ishin këto kështjella mesjetare, që kishin brenda rrethimit të tyre burime natyrore uji të rrjedhshëm si Kruja, e cila nuk vuajti asnjëherë nga mungesa e ujit të pijshëm. Rasti më i mirë ishte kur rrëzë kështjellës kalonte një lumë ku mund të mirej uji i nevojshëm, por për t'i përballuar rrethimeve të gjata dilte nevoja e ndërtimit të sterave në të cilat grumbullohej dhe rezervohej ujët e shiut. Në kalanë e Shkodrës janë ruajtur deri në ditët tona 6 stera të vjetra prej të cilave, katër ndodhen në oborrin e dytë dhe dy në oborrin e tretë. Shpërndarja e tyre në pjesën jugperëndimore të kalasë përcakton zonën kryesore administrative ushtarake të qytetit të sipërm për periudha të ndryshme historike dhe thekson nga ana tjetër karakterin publik të tyre (Fig. 1). Në të vërtetë në afërsi të sterave ruhen ndërtesat më të rëndësishme e më solide të kalasë së Shkodrës, rrënojat e të cilave kanë arritur deri në ditët tona. Tre prej sterave ndodhen pranë katedrales së Shën Stefanit e cila në periudhën e pushtimit turk u kthye në xhami duke ruajtur kështu të njëjtin pozicion kundrejt qytetit. Para saj shtrihej dikur sheshi kryesor. Njera nga sterat duke qenë njëkohësisht pranë tre të tjerave ndodhet bri rrugës që të çonte nga hyrja kryesore e kalasë në oborrin e tretë. Në përgjithësi të katër sterat e përmendura janë rreshtuar në të dy anët e kësaj rruge. Dy sterat e tjera që ndodhen në oborrin e tretë të kalasë, i cili i rrethuar me mure e kulla formonte një kështjellë më vehte, i përkasin qendrës së mirfilltë ushtarake.

Duke u vlerësuar si objekte të rëndësishme të karakterit shoqëror, sterat u ndërtuan të grupuara në qendrën e qytetit jo vetëm për të gjallëruar këtë të fundit por edhe për t'i pasur në mbikqyrje të rreptë, qoftë për shpërndarjen racionale të ujit në raste rrethimesh ashtu edhe për të evituar mundësitë e ndonjë sabotimi. Në kushte të tilla, siç tregojnë dhe gjurmët e ruajtura në vend, furnizimi me ujë i sterave realizohej nga një rrjet i dendur tubacionesh që vinin dhe nga ndërtesa të largëta. Këto stera të ndërtuara në periudha të ndryshme tregojnë gjithashtu se kjo pjesë e kalasë luajti të njëjtin rol për një periudhë të gjatë kohe d.m.th. që nga shek. XIV deri në shek. XIX. Sterat janë të madhësive të ndryshme por të gjitha kanë planimetri drejtëkëndëshe dhe mbulohen me qemere cilindrikë. Nga mënyra e ndërtimit ato mund ti ndajmë në stera të ndërtuara krejtësisht nën tokë (stera 5) gjysmë nëntoksore (sterat 1, 2, 3, 4) dhe mbitoksore (stera 6).

Ato kanë nga një deri në tre vende për marrjen e ujit dhe në përgjithësi kanë qenë të rrethuara me mure e të mbuluara me çati. Kishin nga një ose dy porta të cilat mbylleshin gjatë natës.

Gjurmë të sigurta të rrethimit të tyre me mure si dhe hapësirat e portave janë konstatuar në sterat 1 dhe 3 por nuk përjashtohet mundësia që edhe sterat e tjera të jenë ndërtuar në të njëjtën mënyrë. Deri sot nuk kemi hasur stera shtëpijake (vetiake) pjesë përbërëse të një ndërtese megjithatë nuk përjashtohet mundësia e ekzistencës së tyre.

1) M. Barleti, Rrethimi i Shkodrës, (botim i III), Tiranë 1982, fq. 40.

DO NOT COPY

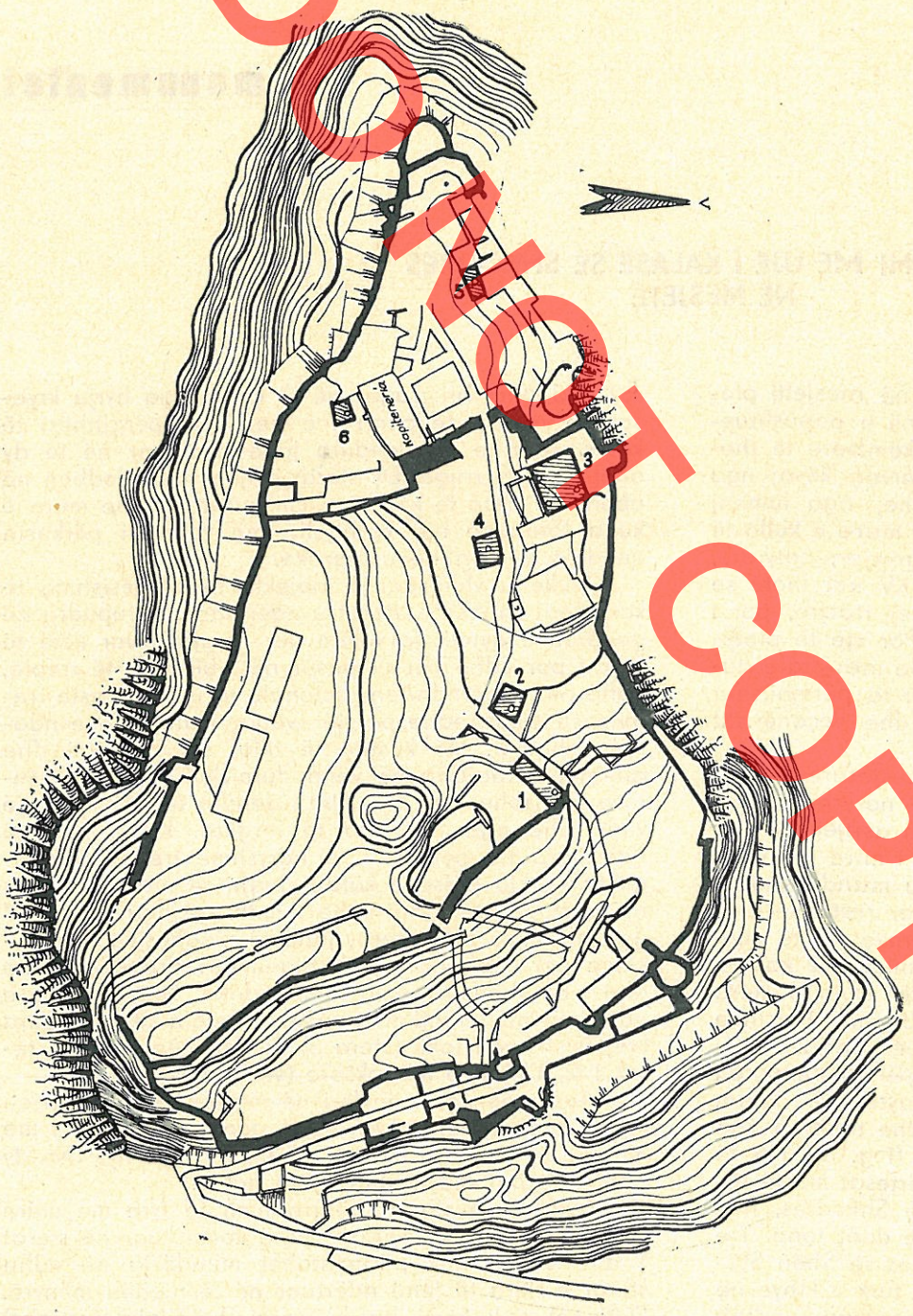

Fig. 1

Nga ana tjetër stera 1 duhet të ketë pasur një funksion të dyfishtë pasi ajo ka dy hyrje që me sa duket njëra lidhej me një banesë dhe tjetra ishte për shërbim publik.

Stera 1 ndodhet në hyrje të oborrit të dytë në të majtë të rrugës që të çon në të nga hyrja kryesore. (Tab. I). Stera ka paralel me rrugën një nga brinjët e saj gjatsore. Ajo ka formë drejtëkëndëshe me përmasa të brendëshme 17 x 5,65 m me mure që ngrihen pjesërisht mbi nivelin e pjerrët të terrenit. Në anën veriore muri i sterës ngrihet në lartësi 2 m ndërsa nga jugu vetëm 1 m, trashësia e këtij muri është 0,60 m. Pra kemi një sterë të tipit të ndërtuar pjesërisht nën tokë e kushtëzuar më tepër nga pjerrësia e terrenit. Stera mbulohet me një qemer cilindrik, gjatësor dhe ka një lartësi rreth 5 m. Muret nga brenda janë veshur me një shtresë llaçi të përzierë me pluhur tjegullash me trashësi 1 cm.

Në kyçin e qemerit është lënë një hapësirë drejtëkëndëshe 1 x 1 m për marrjen e ujit, e ndërtuar me blloqe gurësh monolitë. Dy pllaka guri e ngushtojnë hapësirën drejtkëndëshe për të mundësuar ndërtimin, me mur guri, të një gryke pusi të rrumbullakët. Kjo e fundit është rrethuar nga një kalldrëm i pjerrët me gjërësi 1 m për kullimin e ujrave të derdhur nga kovat. Sipërfaqia që mbetet mbi qemerin e sterës është shtruar me tulla me përmasa 27 x 12 cm dhe trashësi 3.5-4 cm. Në shtresën e tullave shihen mbeturina llaçi. Nga sa kuptohet nga gjurmët e ruajtura stera duhet të ketë qenë rrethuar me mure të

lartë dhe ka qenë mbuluar me çati. Këtë ta sugjeron ruajtja e murit lindor deri në lartësinë 1.5 m si dhe gjurmët e dy hyrjeve. Njëra prej tyre ruhet në mesin e murit jugor ndërsa tjetra në murin lindor. Kjo e fundit për shkak të rrënimit të banesave në këtë anë dhe të mbushjes së terrenit deri në lartësinë 1,5 m është mbyllur më vonë me mur. Ndërsa nga hyrja që ndodhej në murin jugor zbritej në dyshemenë e mbisterës me disa këmbë shkallë të cilat nuk ruhen por dyshemeja i hyjres qëndron në një lartësi prej 0,5 m nga dyshemeja. Furnizimi i sterës kryhej nëpërmjet tre kanaleve të pjerrët të hapura në anën lindore të qemerit. Uji kalonte nëpërmjet tubash të formuara nga bashkimi i dy tjegullave të cilat kanë një gjatësi prej 52 cm gjërësi mesatare, 19 cm dhe 2 cm trashësi. Vendet e furnizimit me ujë janë ndërtuar me mure guri dhe dalin në formë pilastrash nga muri lindor. Më e ruajtura prej tyre ajo e qoshes jug-lindore arrin lartësinë 1.5 m. Për të krijuar një hidroizolim më të mirë tjegullat janë lidhur me murin me llaç të përzier me pluhur tjegullash. Për shkarkimin e ujrave të tepërta në murin perëndimor të sterës është hapur një vrimë prej të cilës ujrat shkarkoheshin nëpërmjet një lugu të punuar, në një gur monolit me prerje drejtëkëndëshe të ngrënë në pjesën e brendëshme në formë gjysmë cilindri. Stera ka një kapacitet ujëmbajtës prej 333.000 litra. Është vështirë të përcaktosh me saktësi raportin kohor të sterës me murin ndarës së oborrit të dytë. Midis murit mbrojtës dhe sterës krijohet një hapësirë me gjërësi 70 cm. Në një fazë të dytë kjo hapësirë është mbyllur me mur në të dy anët e murit tërthor të sterës. Më e mundëshme është që stera të ketë egzistuar para ndërtimit të mu-

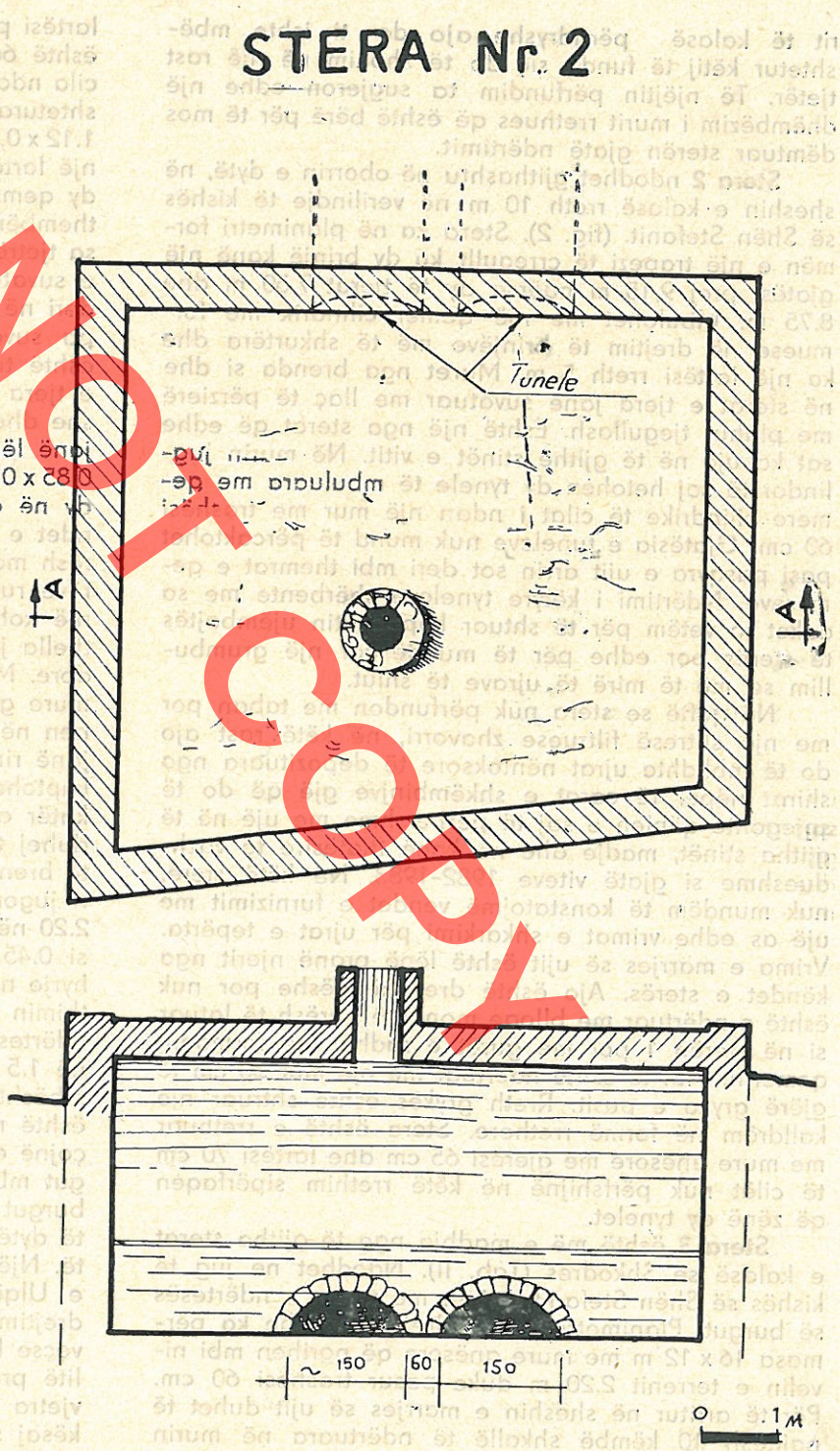

Fig. 2

DO NOT COPY

rit të kalasë përndryshe ajo do ti ishte mbështetur këtij të fundit siç do të shohim në një rast tjetër. Të njëjtin përfundim ta sugjeron edhe një dhëmbëzim i murit rrethues që është bërë për të mos dëmtuar sterën gjatë ndërtimit.

Stera 2 ndodhet gjithashtu në oborrin e dytë, në sheshin e kalasë rreth 10 m në verilindje të kishës së Shën Stefanit. (fig. 2). Stera ka në planimetri formën e një trapezi të çrregullt ku dy brinjë kanë një gjatësi prej 9,15 m ndërsa dy të tjerat 7.50 m dhe 8.75 m. Mbulohet me një qemer cilindrik me formuese në drejtim të brinjëve më të shkurtëra dhe ka një lartësi rreth 5 m. Muret nga brenda si dhe në sterat e tjera janë suvatuar me llaç të përzierë me pluhur tjegullash. Është një nga sterat që edhe sat ka ujë në të gjithë stinët e vitit. Në murin juglindor të saj hetohen dy tynele të mbuluara me qemere cilindrike të cilat i ndan një mur me trashësi 60 cm. Gjatësia e tuneleve nuk mund të përcaktohet pasi pasqyra e ujit arrin sot deri mbi themrat e qemereve. Ndërtimi i këtyre tyneleve shërbente me sa duket jo vetëm për të shtuar kapacitetin ujëmbajtës të sterës por edhe për të mundësuar një grumbullim sa më të mirë të ujrave të shiut.

Në qoftë se stera nuk përfundon me taban por me një shtresë filtruese zhavorri, në këtë rast ajo do të mblidhte ujrat nëntoksore të depozituara nga shirat nëpër të çarat e shkëmbinjve gjë që do të spjegonte qënien e saj të përhershme me ujë në të gjitha stinët, madje dhe në kohë thatësire të vazhdueshme si gjatë viteve 1982-1983. Në këtë sterë, nuk mundëm të konstatojmë vendet e furnizimit me ujë as edhe vrimat e shkarkimi për ujrat e tepërta. Vrima e marrjes së ujit është lënë pranë njerit nga këndet e sterës. Ajo është drejtëkëndëshe por nuk është e ndërtuar me blloqe monolitë gurësh të latuar si në sterën 1 por me gurët e radhës që formonin qemerin. Mbi të është ndërtuar me një mur 30 cm të gjërë gryka e pusit. Rreth grykës është shtruar një kalldrëm në formë rrethore. Stera është e rrethuar me mure anësore me gjërësi 65 cm dhe lartësi 70 cm të cilët nuk përfshijnë në këtë rrethim sipërfaqen që zënë dy tynelet.

Stera 3 është më e madhja nga të gjitha sterat e kalasë së Shkodrës (Tab. II). Ndodhet në jug të kishës së Shën Stefanit ngjitur me murin e ndërtesës së burgut. Planimetria e saj drejtëkëndëshe ka përmasa 16 x 12 m me mure anësore që ngrihen mbi nivelin e terrenit 2.20 m duke pasur trashësi 60 cm. Për të arritur në sheshin e marrjes së ujit duhet të ngjitësh 10 këmbë shkallë të ndërtuara në murin verilindor të sterës. Shkallët kanë një gjërësi prej 2.70 m dhe janë paisur me parapete muri në të dy anët. Një palë shkallë të tjera me gjerësi 2.55 m të zbritnin nga kati i II i burgut mbi sterë. Stera ka një lartësi prej rreth 7.40 m. Kapaciteti i saj ujë mbajtës është 665.000 litra. Ajo formohet nga një kthinë e cila ndahet në mes nga një sistem arkadash të mbështetura mbi pilastra drejtëkëndëshe me përmasa 1.12 x 0.90 m. Mbi harqet vazhdon muri i plotë me një lartësi prej 0,50 m. Krejt hapësira mbulohet nga dy qemere cilindrike paralelë midis tyre të cilët një themër e mbështesin mbi murin me harkadat ndërsa tjetrën mbi murin perimetral të sterës. Stera është e suvatuar me llaç të përzierë me pluhur tjegullash deri në gjysmën e lartësisë së qemerit. Nga pjesa e pa suvatuar kuptohet se për ndërtimin e mureve është treguar kujdes i veçantë. Ndryshe nga sterat e tjera gurët janë skuadruar në forma drejtëkëndëshe dhe puthiten mirë midis tyre. Për marrjen e ujit janë lënë tre hapësira drejtëkëndëshe, me përmasa 0,85 x 0.85 m të vendosura pranë këndeve të sterës dy në anën verilindore dhe njera në juglindje. Vendet e marrjes së ujit janë ndërtuar me blloqe gurësh monolitë të latuar me kujdes. Në këndet e gurëve ruhen gjurmët e thellimeve nga përdorimi për një kohë të gjatë i litarit që ngrinte kovat. Më të thella janë këto gjurmë në dy puset e anës verilindore. Mbi hapësirat katërkëndëshe janë ndërtuar me mure guri grykat e rrumbullakta të puseve që ngrihen në një lartësi prej 0.75 m të cilat me sa duket janë rindërtuar periodikisht. Nga gjurmët e ruajtura kuptohet se stera ka qenë e rrethuar me mure në të katër anët dhe ka qenë e mbuluar me çati, e cila duhej të mbështetej edhe mbi një rradhë kollonash të brendëshme druri. Këtë ta sugjeron më tepër muri jugor i cili në disa pjesë ruhet në një lartësi prej 2.20 në të cilin ndodhet edhe një dritare, me gjërësi 0.45 m dhe lartësi 0.40 m si dhe gjurmët e një hyrje në skajin jugperëndimor të këtij muri. Për rrethimin e sterës nga ana veriore shërbente muri i ndërtesës së burgut i cili ngrihet në disa vende deri në 1.5 mbi nivelin e katit të parë. Muret e sterës i mbështeten atij të bugurt gjë që tregon se stera është ndërtuar më vonë. Në të njëjtin përfundim të çojnë edhe shkallët që zbresin nga kati i dytë i burgut mbi sterë, të cilat ndahen me fugë nga muri i burgut gjë që tregon se u ndërtuan në një periudhë të dytë pasi qe ndërtuar stera apo në një kohë me të. Një sterë e ngjashme mesjetare ruhet në kalanë e Ulqinit, megjithëse më e vogël ajo ndahet në drejtimin gjatësor nga katër kollona me arkitrarë, veçse këtu kollonat me seksionin rrethor janë monolitë prej guri dhe janë marrë nga ndërtime më të vjetra të periudhës së hershme bizantine. Muret e kësaj stere janë veshur nga brenda me një shtresë të trashë llaçi me tjegulla të shtypura.[2)]

Stera 4 ndodhet pothuajse përballë sterës 3 në anën tjetër të rrugës që të çon në oborrin e tretë të kalasë. (Tab. III). Stera ka një planimetri drejtëkë-

DO NOT COPY

ndëshe me përmasa të brendshme 3.85 x 5 m. Mbulohet me qemer cilindrik me formuese nga brinjët më të gjata dhe ka një lartësi prej 4 m. Kapaciteti i saj është 52.000 litra. Muratura e brendëshme e sterës nuk është punuar me atë kujdes si në sterën 3. Gurët janë të papunuar, fugat të çrregullta dhe është dashur shumë llaç për të rrafshuar sipërfaqen e mureve. Mbi shtresën e parë të llaçit të përzjerë me pluhur tjegullash është vendosur një shtresë tjetër më e hollë 0,8–1 cm e së njëjtës përbërje, por ku përqindja e gëlqeres është mjaftë e lartë, që kuptohet nga ngjyra e tij e kuqe e çelët. Trashësia e qemerit të sterës është 0.30 m. Ai ngrihet mbi nivelin e rrugës 1.75 m kështu që stera gati në gjysmën e lartësisë së saj ndodhet mbi sipërfaqen e tokës. Për marrjen e ujit janë lënë dy hapësira drejtëkëndëshe të vendosura rrafsh me muret anësore, në dy anët më të ngushta, afërsisht në mesin e tyre. Stera është e rrethuar me mure deri në lartësinë e kyçit të qemerit. Për të krijuar vend të mjaftueshëm në rrafshin e marrjes së ujit është ndërtuar që në fillim një mur i harkuar në anën veriore dhe lindore të sterës, nëpërmjet të cilit është zgjeruar platforma mbi të. Muret mbi sipërfaqe nuk janë të tërë vazhdim i murit të sterës siç ndodh me sterën 1 dhe 2 por vetëm muri jugor. I njëjti fenomen ndodh edhe me një nga muret e sterës 3.

Stera 5 ndodhet në oborrin e tretë pranë murit perëndimor dhe shtrihet paralel me të. (Tab. IV). Ajo është ndërtuar krejtësisht nën tokë, ka një planimetri drejtëkëndëshe me përmasa 9 x 5.70 m lartësi rreth 5 m. dhe kapacitet ujë mbajtës prej 190.000 litra. Stera mbulohet me qemer cilindrik me formuese në drejtim të brinjëve më të shkurtëra. Qemeri mbështet në muret gjatsore duke lënë një dhëmbëzim me thellësi 6 cm. Muret anësore dhe gjysma e lartësisë së qemerit janë suvatuar. Muret e sterës nuk janë ndërtuar me kujdesin e treguar në sterën 3. Gurët janë të papunuar të lidhur me fuga të çrregullta. Për hidrolizimin e sterës nga brenda është përdorur një shtresë llaçi me përzierje pluhur tjegullash i cili nivelonte sipërfaqen e ashpër të mureve dhe për këtë arsye llaçi nuk ka një trashësi konstante, mbi të është vendosur një shtresë tjetër me trashësi 4 mm e cila ka në përbërje më pak pluhur tjegullash dhe më shumë gëlqere se e para. Për mbushjen e sterës me ujë janë lënë dy vrima drejtëkëndëshe me përmasa 25 x 30 cm, me prag të pjerrët të cilat ndodhen mbi thembrën e qemerit nga ana lindore, ndërsa për marrjen e ujit janë lënë dy hapësira drejtëkëndëshe me përmasa 0.75 x 0.75 m të dyja mbi kyçin e qemerit. Hapësira e parë është mjaft e dëmtuar, mbi të nuk ruhet gryka e pusit. Ajo është punuar pa ndonjë kujdes të veçantë dhe përfundon në të katër anët me gurët e rradhës që formon qemerin. Hapësira e dytë për marrjen e ujit ndryshon krejtësisht nga e para. Anët e saj përfundojnë me blloqe gurësh monolitë të përpunuar me kujdes. Mbi të qëndron një bllok guri i rrumbullakët me trashësi 20 cm dhe diametër 1.33 m të cilit i është hapur një vrimë rrethore me diametër 0.45 m. Mbi të është vendosur gryka e pusit e cila ndryshon nga ato të sterave të tjera. Gryka është punuar në një bllok guri monolit duke i dhënë nga jashtë formën e një kapiteli, ndërsa nga brenda është hapur një vrimë rrethore pak më e madhe se ajo e bazamentit të rrumbullakët. Në grykën e pusit vërehen thellime të shumta të shkaktuara nga fërkimi i litarit të kovës. Ajo është dekoruar në të katër anët me basoreliefe të punuara me shije të hollë (Fig. 3. Tab. IV). Në vend të volutave janë gdhendur lule në trajtën e rozetave, ndërsa trupi i grykës nga të katër anët është dekoruar me një basoreliev që paraqet një vazo nga e cila dalin lule zambaku. Ky dekoracion i stilit ba-

Fig. 3

2) D. Boskoviç, P. Mijoviç, M. Kovacevic, **Ulcini I.** Beograd 1981, fq. 18.

DOKUMENTI ORIGJINAL

DO NOT COPY

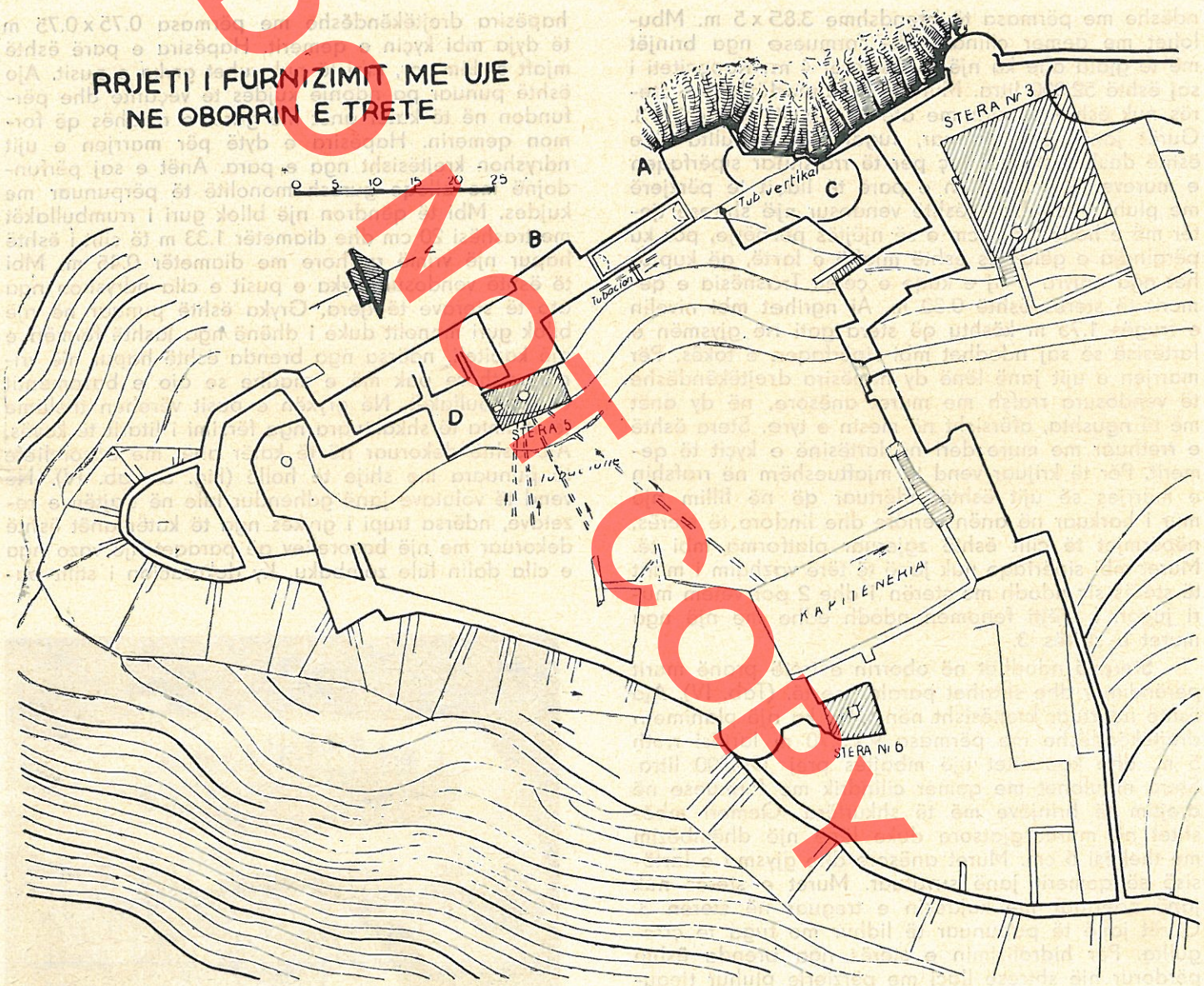

Fig. 4

rok është tipik për shek. XVIII në Shkodër. Gryka të ngjashme pusesh me motive të tjera zbukurimore që i përkasin këtij shekulli, takohen në oborret e banesave të qytetit. Bashkë me arkat dhe tavanet e gdhendura ato dëshmojnë për një lulzim të artit plastik në qytetin e Shkodrës, gjatë shek. XVIII.

Stera mblidhte ujrat e shirave të pothuaj gjithë ndërtesave që ndodheshin në oborrin e tretë. Këtë e dëshmon një rrjetë mjaft i dendur tubacionesh qeramike që përshkojnë këtë oborr. (fig. 4).

Dy vrimat e hapura në qendrën e sterës furnizoheshin nga dy rradhë tubacionesh qeramike, njëri prej të cilëve është ndjekur në një largësi prej 20 m. Pasi ky furnizim ishte menduar si i pamjaftueshëm rreth grykës së pusit që përshkruam më lartë ishin vendosur një sërë tubacionesh që shpërndaheshin

DO NOT COPY

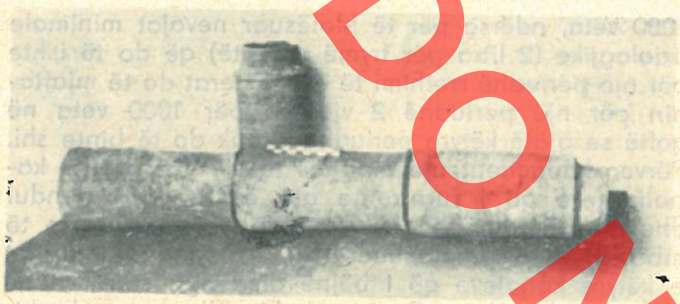

Fig. 5

Fig. 6

në formë rrezesh në krejt pjesën lindore të oborrit. Tubat e qeramikës të punuara me një cilësi të lartë ishin 24-28 cm të gjatë me diametër të brendëshëm prej 8 cm dhe trashësi paretesh 1-1.5 cm (Tab. III, fig. 5). Në pjesën e përparme ato ngushtoheshin në formën e grykës së një shisheje për tu lidhur midis tyre.

Për të siguruar mosdëmtimin e këtij rrjeti tubacionesh ato ishin vendosur në kanal të veshur e të mbuluar nga sipër me pllaka guri. Gjurmët e shumta të rrjetit të tubacioneve, si dhe përmasat dhe format e ndryshme të tubave prej qeramike tregojnë se ky rrjet është ripërtëritur dhe plotësuar në periudha të ndryshme. Çdo ndërtesë e re që ngrihej në oborrin e tretë paisej me një sistem tubash qeramike që zakonisht inkastroheshin brenda trashësive të mureve qoftë vertikalisht për të mbledhur ujrat nga çatitë ashtu edhe horizontalisht për ti grumbulluar këto në sterë. Në një ambient të mbuluar me qemer të mbështetur në anën e brendshme të kullës 2 ruhen gjurmët e një tubacioni qeramik që përshkon pingul murin jugor të këtij ambienti. Tipi i tubave është i njëjtë me ato që kemi përshkruar më sipër. Midis kullës A dhe B më pranë kësaj të fundit ruhen gjurmët e një tubacioni që përshkon tërthor një mur guri (fig. 4, 6), ruhen katër tuba qeramike të futura në njëra tjetrën të një modeli të ndryshëm nga ato që kemi përshkruar. Gjatësija e tyre ishte rreth 28 cm diametri mbrapëm 17 cm ndërsa ai përparshëm 10.5 cm. Tubacioni e çonte ujin në drejtim të kundërt me sterën gjë që tregon se duhet të ketë pasur një sterë tjetër diku aty afër. Me diametër të gjërë ishin gjithashtu tubat që çonin për në sterë ujin e mbledhur nga çatija e kapitenerisë. Flegra perëndimore e mbulesës së kapitenerisë e mblidhte ujin në një ulluk guri të latuar në skajin jugor të të cilit është gdhendur në pjesën e poshtme një vrimë e rrumbullakët. Prej saj nëpërmjet një tubi qeramik ose plumbi uji zbriste në tubacionin prej qeramike që e dërgonte në sterë. Fillimi i këtij të fundit ndodhet në një thellësi rreth 80 cm. nga niveli i terrenit ndryshe nga rrjeti tjetër që ndodhet më cekët. Ai është krijuar si duket me ndërtimet e kapitenerisë, në një kohë kur stera ka egzistuar, kështu ajo nuk duhet të jetë më e vonë se fundi i shek. XV.

Stera 6 (Tab. V) ndryshon si tip nga gjithë sterat e përshkruara deri tani. Ajo është e ndërtuar krejtësisht mbi sipërfaqen e tokës dhe ndodhet në ambientet mbrapa kapitenerisë në vazhdim të kthinave që lidhen me kullën e rrumbullakët. Duke qenë se terreni në drejtim të sterës bie me pjerrësi dhe se ajo ndodhet në kuotën më të ulët të tij, mundësohet grumbullimi i ujrave dhe pse stera në vetvete përfaqson një ndërtesë të ngritur krejtësisht mbi tokë. Stera formohet nga një kthinë drejtëkëndëshe me përmasa 5 x 4 m dhe lartësi 4.07 m e trashësi muresh 82 cm. Nga sipër mbulohet me një qemer cilindrik. Me kalimin e kohës stera e ka humbur funksionin e saj të parë dhe në murin lindor është hapur një derë për ta shfrytëzuar këtë ambient për qëllime të tjera, ndoshta si depo, ndërsa i kohës së përdorimit të saj është një mur shtesë i cili i mbështetet nga jashtë krejt murit lindor të sterës për të siguruar një qëndrueshmëri më të madhe të këtij të fundit, kundrejt presionit të ujrave.

Në pjesën e poshtme të këtij muri nga ana lindore është ndërtuar një nike e mbuluar me hark rrethor me thellësi 60 cm që shkon deri në murin origjinal të sterës për të lënë të lirë një tub qeramike me diametër 5 cm që përshkon murin e saj në pjesën e poshtme, vetëm 5 cm mbi tabanin e sterës. Një tub tjetër i së njëjtën madhësi ndodhet në murin lindor

pranë hyrjes së hapur më vonë. Këta dy tuba shërbenin për marrjen e ujit. Uji merrej nga stera edhe nëpërmjet një gryke pusi me prerje drejtëkëndëshe që ndodhet mbi kyçin e qemerit. Një hapësirë tjetër për marrjen e ujit ndodhet në këndin veriperëndimor të sterës. Të dyja këto hapje shfrytëzoheshin nga ambiente që kanë qenë ndërtuar mbi qemerin e saj.

Furnizimi me ujë kryhej nëpërmjet një tubi qeramike që përshkon qemerin në mesin e lartësisë së tij. Një tub tjetër furnizimi përshkon tërthor murin verior të sterës pak mbi thembrën e qemerit. Ky i fundit formohet nga gjysma blloqesh guri gëlqeror me gjatësi 1 m, të ngrënë në pjesën e brendshme në trajtë gjysmë cilindrike ndërsa nga jashtë drejtëkëndëshe të cilat duke u vendosur pranë njeri tjetrit formojnë një tub me prerje rrethore në pjesën e brendshme dhe drejtëkëndëshe nga jashtë. Tubacioni është inkastriar në mur dhe ndjek faqen e jashtme të ambienteve pranë sterës deri tek kulla e rrumbullakët. Ky tub duhet të furnizohej me ujë nëpërmjet një tubi tjetër vertikal të murosur, në të cilin grumbulloheshin ujrat e shiut nga çatitë e ambienteve mbi kullë. Por gjurmët e këtij tubi ne nuk mundëm ti konstatojmë. Ndërsa tubacionet që ndiqnin faqen e jashtme të murit verior të ambienteve pranë sterës, dolën në dukje si pasojë e tërmetit të 14 Prillit 1979 si rezultat i të cilit u rrëzua një pjesë e qemerit që mbështetej mbi këtë mur dhe që mbulonte një ambient midis tij dhe kapitenerisë. Ndërsa vetë muri formoi bark në pjesën më të dobët, atje ku kalonin tubacionet. Stera, nga brenda është suvatuar me një shtresë shumë të fortë llaçi 4-5 cm të trashë të përzierë me pluhur tjegullash. Në krahasim me sterat e tjera përqindja e pluhurit të tjegullave është më e madhe, gjithashtu ai është bluar më trashë.

*
* *

Një numër i tillë sterash të përdorimit publik që u përshkruan më lart dhe për më tepër me një kapacitet të konsiderueshëm për mbajtjen e ujit të shiut do të mjaftonin jo vetëm për të siguruar kalanë me ujë gjatë një rrethimi të gjatë, kur dihet se uji përdorej me kursim, por edhe për të plotësuar nevojat e popullsisë në ditët e zakonshme pa qenë nevoja të merrej uji në burim tjetër. Duke llogaritur një harxhim prej 10 l për frymë ato do të mjaftonin për një periudhë prej 156 ditësh për 1000 veta, ndërsa për të plotësuar nevojat minimale fiziologjike (2 litra për frymë në ditë) që do të ishte për një periudhë rrethimi të egër, sterat do të mjaftonin për një periudhë 2 vjeçare për 1000 veta në qoftë se gjatë këtyre periudhave nuk do të binte shi. Përveç kapacitetit ujë mbajtës të sterave rrjeti i kanalizimeve që i furnizonte ato është aq i dendur dhe i shpërndarë sa që asnjë pikë shiu nuk do të mbeste pa u grumbulluar (fig. 4). Janë mbeturinat e këtyre kanaleve që i bëjnë disa nga sterat edhe sot të pashtershme. Por siç shohim dhe nga ndryshimet në teknikën e ndërtimit në cilësinë dhe përbërjen e llaçit hidroizolues, në mënyrën e ndërtimit etj; këto stera nuk janë ndërtuar në një periudhë të vetme; po të kihet parasysh edhe fakti se ndërtimi i një stere të tillë kërkonte shpenzime të mëdha si dhe mjeshtra të përgatitur në punime të tilla. Në radhë të parë duhet të dimë se si janë plotësuar nevojat për ujë të qytetit në periudha të ndryshme historike, për të arritur në përfundimin se në ç'kohë janë ndërtuar këto stera.

Megjithëse faqja juglindore e kodrës së kalasë bije me pjerrësi të madhe dhe është krejt shkëmbore qyteti u shtri që në kohë të lashta në këtë drejtim, buzë lumit të Drinasës. Pjesës së poshtme të qytetit «thotë Barleti», i binte përmes lumi i Drinit»[3]. Rrënoja të shekujve të parë të e.sonë dhe të antikitetit të vonë janë zbuluar në rripin e ngushtë që krijohet midis lumit dhe rëzës shkëmbore të kodrës së kështjellës si dhe një mur mbrojtës që ndiqte bregun e djathtë të lumit. Ashtu si dhe në Berat lumi ishte furnizuesi kryesor i qytetit me ujë. Në kështjellën mesjetare një hyrje nga ana jugore në të cilën të çon një rrugë e rregullt e paisur me mure mbajtës i shërbente gjithashtu këtij qëllimi. Këtë rrugë e përmend Barleti në Rrethimin e Shkodrës, kur thotë «se gjatë gjithë asaj kohe gjithnjë ziente nga turmat e mëdha të barbarëve rruga pranë lumit, e cila shpie në qytet. . .»[4]

Në këtë mënyrë sigurohej uji dhe pasi Shkodra ra në duart të Venecianëve në vitin 1396. Në vitin 1397 venecianët ndërtojnë një sterë në kala «për ta përdorur në raste nevoje»[5]. Shprehja e mësipërme d.m.th. se kjo sterë do të ndërtohej më tepër për ta përdorur në raste rrethimesh, ndërsa përgjithësisht sigurimi i ujit do të bëhej si më parë. Për ndërtimin e kësaj stere u thirr një mjeshtër murator nga qyteti i Durrësit.[6]. Senati i Venedikut porosit që stera të ndërtohet me shpenzime sa më të vogla nga të ardhurat

3) M. Barleti – Rrethimi i Shkodrës, Tiranë, 1982, fq. 40.
4) M. Barleti – **Vep. cit,** fq. 49.
5) A. Talloty – Jiricek – Sufllay, A. Dipllomata. . . , II; 595.
6) **Po aty,** Dok. 595.

DOKTORATURE

e krahinës së Shkodrës. Njëkohësisht delte nevoja për meremetimin e shtëpive që do të furnizonin këtë sterë, që duhet të kuptohet, çatitë, ulluqet dhe sistemi i kanaleve apo tubacioneve gjë që cilësohet si një shpenzim i madh, gjithashtu duhet të meremetoheshin shtëpitë e tjera të fortesës që ishin në rrezik shembje. Të gjitha këto punime e të tjera që mund të bëheshin në kështjellë nuk duhet të kalonin shumën e 150 dukatëve. Njëkohësisht jepet urdhër për meremetimin e sterës së Drishtit me të ardhurat e atij qyteti dhe në se ato nuk do të mjaftonin të ndërtohej nga konti, kapedan i Shkodrës[7]. Me sa duket stera nuk i zgjidhi problemet e furnizimit me ujë të kështjellës edhe për raste nevoje. Kjo gjendje vazhdoi të mbetet pak a shumë deri pas vitit 1474. Para rrethimit të parë të Shkodrës sundimtari i qytetit Andon Loredani dha urdhër «që me kafshë barrë të sillej ujë lumi brenda në qytet aq sa nevojitej për një rrethim mjaftë të gjatë»[8]. Por edhe kjo masë paraprake nuk e zgjidhte problemin e ujit. Të rrethuarit e ndjenë mungesën e tij. «Bile s'kaloi shumë kohë – shkruan Gjergj Marula – dhe mbetëm fare pa ujë ose me një sasi fare të vogël (sepse për 50 ditë rresht nuk ra asnjë pikë shi) dhe atëherë atyre që s'ishin të aftë për luftë s'u jepej asnjë pikë uji. . .»[9].

Në këtë mënyrë nga mungesa e ujit vdiqën sipas tij rreth 3000 vetë.[10] Gjergj Marula na informon se në qytet pinin ujë të mbledhur në ubla. Mungesën e ujit në kalanë e Shkodrës gjatë rrethimit të parë e ve në dukje edhe Marin Beçikemi në fjalimin e tij Panegjirik drejtuar Dogjës së Venedikut. Pa u larguar mirë armiku – shkruan ai – qytetarët të djegur për ujë, u lëshuan me vrap drejt lumit të Bunës, për të pirë asi uji, që e kishin dëshiruar për aqë ditë, dhe shumë veta nga populli e përpinë me aq ashk saqë, duke mos patur mundësi ta duronin, sepse nuk ishin mësuar ranë përdhe krejt të fikur.»[11]

Rrethimi i parë i Shkodrës zgjati 3 muaj dhe gjatë kësaj kohe duhet të plotësoheshin nevojat për ujë të 6000 banorëve, prej të cilëve 3000 vetë vdiqën nga etja.

Po të ekzistonin në atë kohë sterat që ruhen akoma sot në kalanë e Shkodrës problemi i ujit do të kishte qenë i zgjidhur. Prandaj duhen menduar se gjatë rrethimit të parë të Shkodrës ka qenë në përdorim vetëm stera e ndërtuar në vitin 1397 e cila ka qenë e vogël dhe me që Gj. Merula flet për to në shumës mund të ketë qenë ndërtuar dhe ndonjë sterë tjetër me përmasa modeste. Ndryshe ndodhi gjatë rrethimit të dytë të Shkodrës (1478–79), i cili zgjati 1 vit dhe mungesa e ujit nuk u ndje. Ndoshta për këtë arsye garnizoni ishte reduktuar në 1600 vetë. Kryesorja ishte të përballohej stina e verës se pas shirave të vjeshtës dhe të dimrit sterat do të mbusheshin përsëri me ujë. Për të parën herë kemi plotësimin e nevojave të qytetit vetëm me ujin e sterave pa qenë nevoja të përdorej për këtë qëllim uji i lumit. Kështu që përvoja e hidhur e luftës së parë do të ketë shtyrë qytetarët të ndërtojnë stera gjatë periudhës midis dy rrethimeve. Kjo del dhe nga fakti që turqit gjatë rrethimit të dytë përdorën artileri speciale për shkatërrimin e sterave megjithëse nuk patën rezultat.[12] «Këtë lloj topi, thotë Barleti, mund ta quajmë më tepër një farë murtaje, sepse është e gjërë dhe e shkurtër, me zgavër të thellë, me grykë të drejtuar lart dhe bisht të ngulur në dhe. . .». Kjo armë e fuqishme hidhte lart një gur të rrumbullakët me peshë 1200 librash i cili binte me fuqi të madhe.

Menjëherë pas pushtimit në muajt e parë të vitit 1479 u kryen punime të mëdha në kalanë e Shkodrës[13], me këtë rast mund të jetë ndërtuar edhe ndonjë sterë.

Siç kemi thënë edhe më lart është vështirë të vendosësh në një radhë të sigurtë kronologjike sterat e ruajtura në kalanë e Shkodrës ose të përcaktosh se cila nga ato është stera e ndërtuar në vitin 1397.

Nga sterat e kalasë së Shkodrës, Stera 2 paraqet tipare të veçanta arkitektonike, me dy degëzimet në formë tyneli që zgjaten nga ana jugore. Ajo ze një pozicion qendror në kala ku ka qenë dikur sheshi i saj dhe mblidhte ujë nëpërmjet kanaleve apo tubacioneve nga drejtime të ndryshme gjë që e bën atë edhe sot të pashterueshme.

Një nga sterat e vjetra duhet të jetë edhe Stera 1 në të cilën në vend të tubave të qeramikës janë përdorur tjegulla të mëdha mesjetare të bashkuara dhe të vendosura mbi njëra tjetrën. Stera 3 është më e vonë se burgu i cili nga disa tipare të teknikës së ndërtimit përkon me xhaminë e ndërtuar me një

7) A. Alb, dok. 595.
8) Gj. Merula – Lufta e Shkodrës (1474) tek M. Barleti – Rrethimi fq. 127.
9) Gj. Merula – **Po aty,** fq. 135.
10) Gj. Merula – **Po aty,** fq. 135. M. Barleti – Rrethimi. . . fq. 116.
11) M. Beçikemi – Fjalimi Panagjirik, tek M. Barleti, Rrethimi. . . , fq. 152.
12) M. Barleti – Rrethimi. . . , fq. 66.
13) I. Zamputi – Disa të dhëna për qytetin e Shkodrës në tridhjetë vjeçarin e parë të pushtimit otoman, Studime historike, 3/1966/ fq. 51.

PO NË SHQIP

herë pas pushtimit, pra duhet të jetë ndërtuar gjatë shek. XVI. Për sterën 5 kemi vënë në dukje se duhet të jetë ndërtuar njëkohësisht me kapitenerinë ose pak më parë, por sistemi i furnizimit të saj është rigjeneruar më vonë siç e tregon prania e grykës të pusit karakteristik për shek. XVIII, gjithashtu tubacionet e furnizimit me ujë të kësaj periudhe u gjetën shumë cekët në sipërfaqen e tokës. Stera 6 rezulton të jetë gjithashtu nga sterat që u ndërtuan të fundit, ajo ndahet me fugë nga ambientet përbri të cilat lidhen me kullën e rrumbullakët dhe është ndërtuar në një kohë kur kjo e fundit e kishte humbur funksionin e saj të parë mbasi mbi të qenë ndërtuar banesa. Pastrimi i sterave si dhe gjurmimi i mëtejshëm i rrjetit të furnizimit të tyre mund të japi në të ardhmen të dhëna më të plota edhe për datimin e tyre. Por sidoqoftë mund të arrijmë në përfundimin se sterat u ndërtuan në periudhën nga viti 1397 deri në fillim të shek. XVI dhe shumica prej tyre midis viteve 1474 – 1479. Në sterat e ndërtuara gjatë shek. XVI mund të përfshihen Stera 3 dhe 6. Pas kësaj kohe kështjella u kthye gradualisht vetëm në një qendër garnizoni. Në vitin 1670 sipas Çelebiut brenda saj kishte vetëm njëqind shtëpi ushtarësh, depo për ushqim dhe municion dhe shumë topa. Gjithashtu Çelebiu shkruan se ndodhen shtatë apo tetë stera të mbushura plot me ujë shiu[14]. Këto janë sterat e ndërtuara prej kohësh në kala dhe nuk dilte nevoja për ndërtime të tjera që të plotësonin nevojat e një garnizoni relativisht të vogël. Çelebiu përmend edhe një rrugë nëntokësore nga kalaja deri në liqen, të cilën e dinin vetëm njerzit e fortesës dhe shërbente për të mbushur ujë në kohë rrethimi.[15]

DO NOT COPY

14) S. Vuçiterni, **Shqipëria para dy shekujsh,** Tiranë 1930, fq. 156.
15) S. Vuçiterni, **Vep. cit,** fq. 156.

DO NOT COPY

STERA Nr 1 PLANIMETRIA

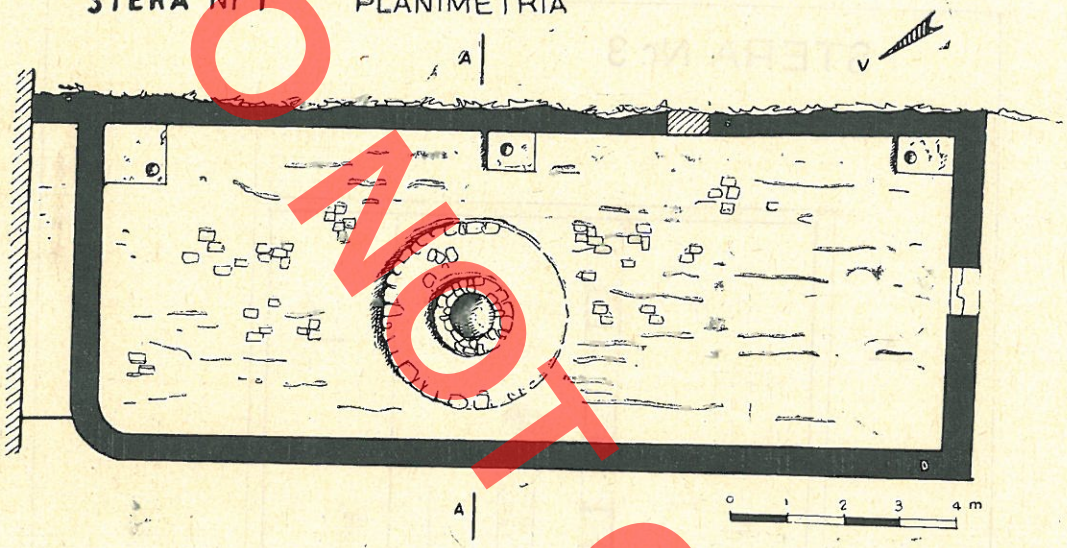

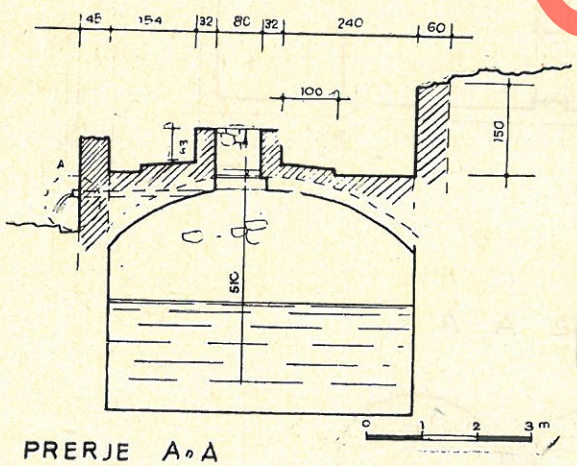

PRERJE A-A

DETAJ A

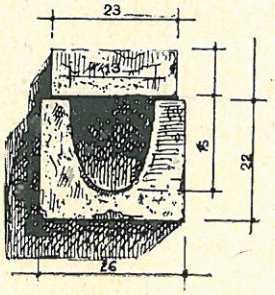

DO NOT COPY

STERA Nr. 3

PLANIMETRIA

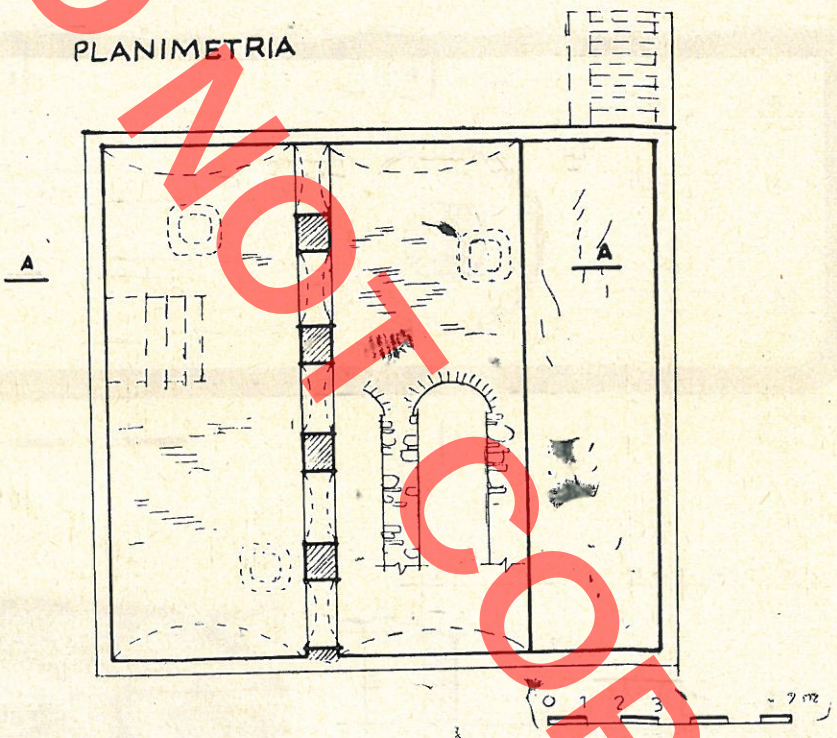

PRERJE A - A

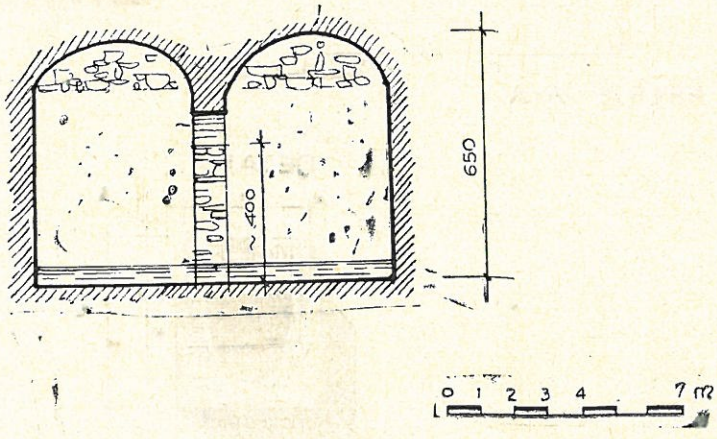

DO NOT COPY

STERA Nr 4

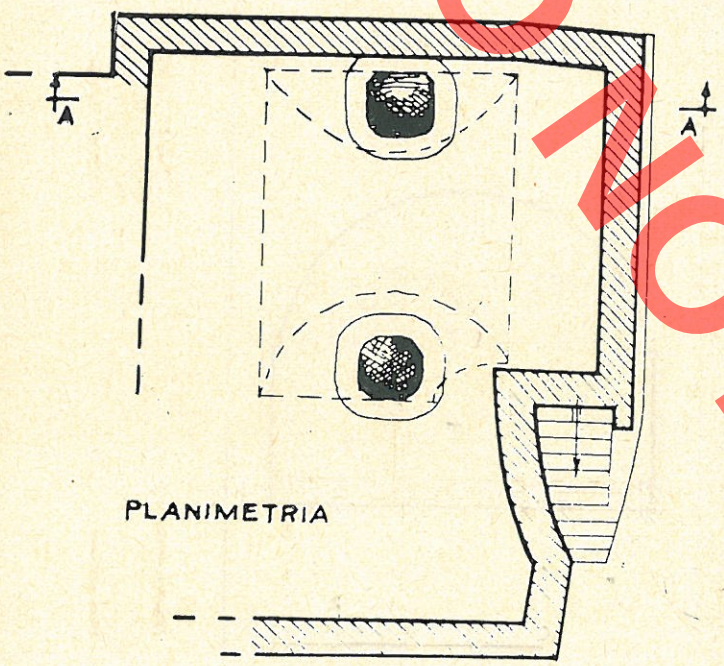

PLANIMETRIA

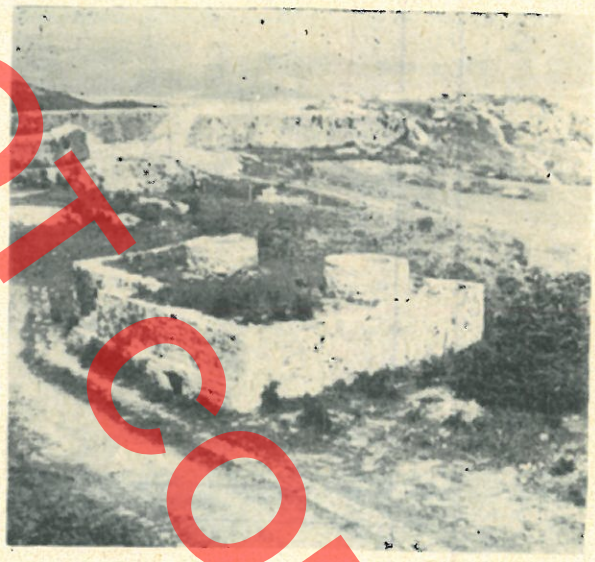

PRERJE A-A

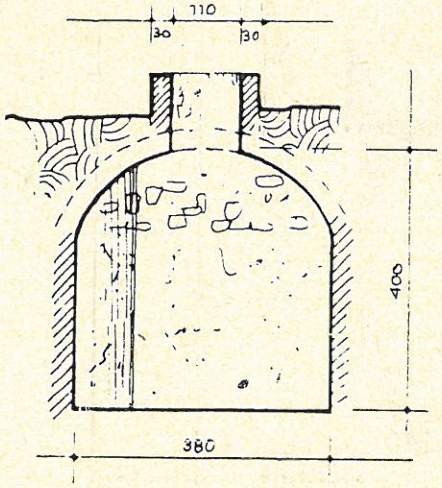

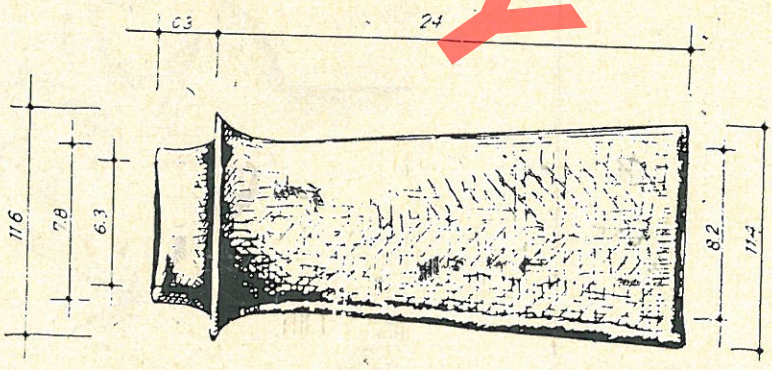

TUB QERAMIKE

DO NOT COPY

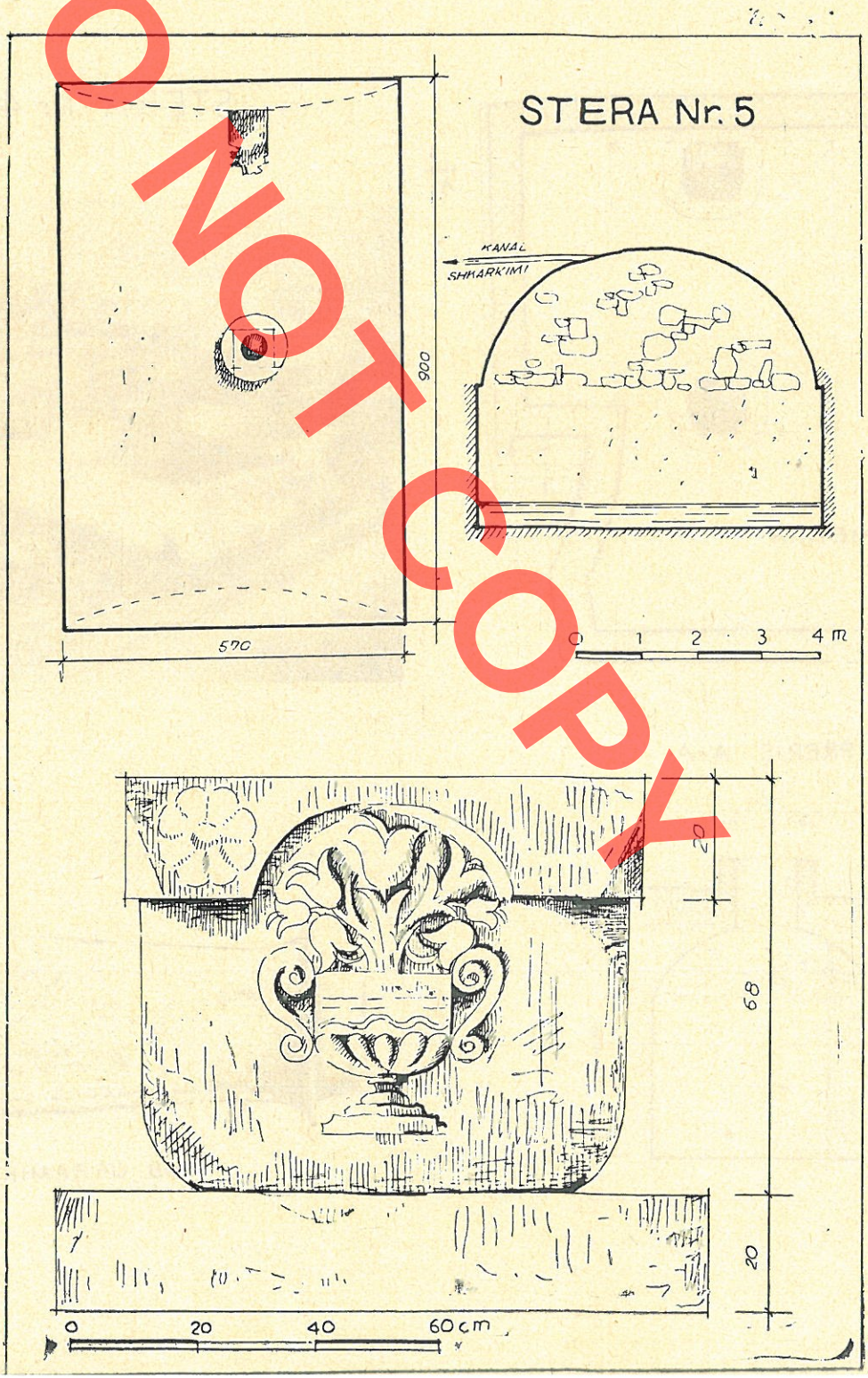

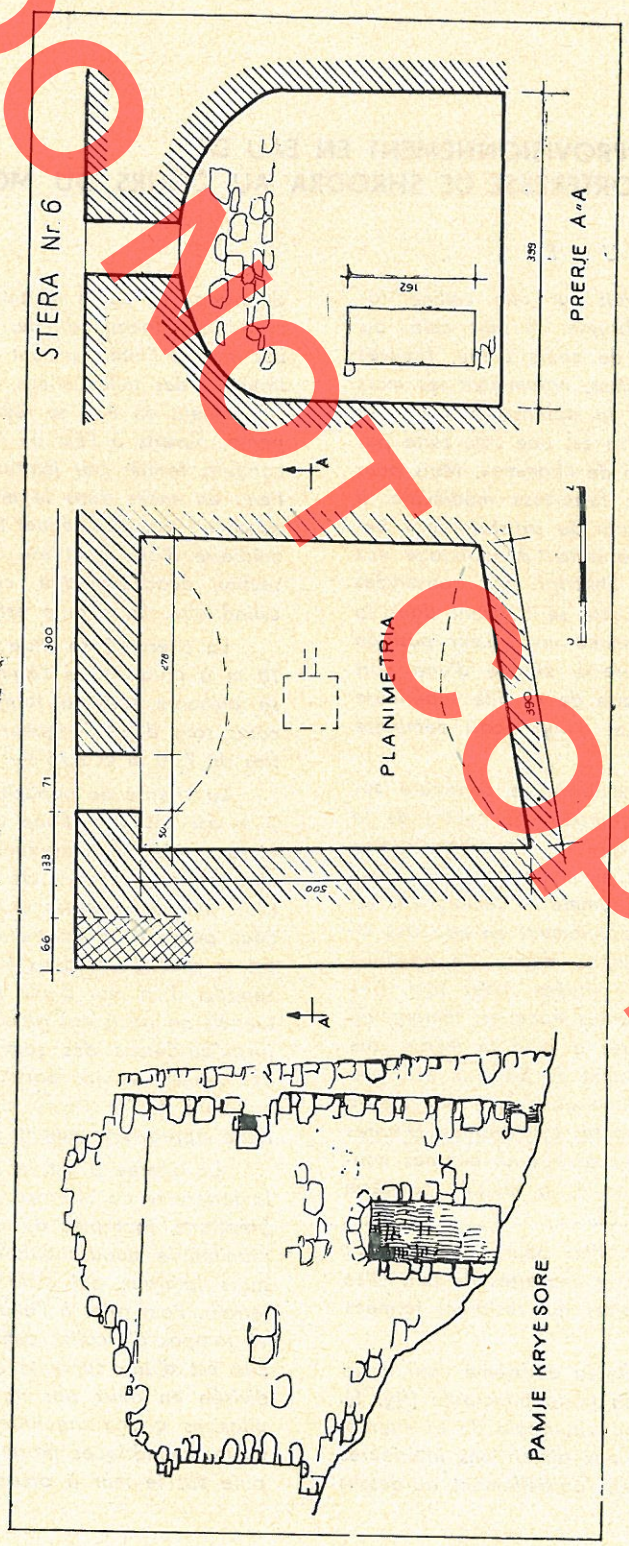
STERA Nr. 6
PRERJE A-A
PLANIMETRIA
PAMJE KRYESORE
A
A
B
B
162
339
300
278
71
133
66
50
500
390

DO NOT COPY

Gjerak KARAISKAJ

DO NOT COPY

L'APPROVISIONNEMENT EN EAU DE LA FORTERESSE DE SHKODRA AU COURS DU MOYEN AGE

RESUME

La forteresse s'élevait sur une colline rocheuse presque de tous les côtés abrupte. A part cela, au sud et à l'ouest elle était entourée de cours d'eau, (ficuves Kiri et Buna). Les constructions défensives, notamment les murs et les tours complétaient assez bien la défense naturelle et comme disait Barlet au XV sc. «Shkodra est une ville forte par la nature, mais forte aussi par la main de l'homme». Mais pour accomplir toutes les conditions d'une forteresse médiévale, il fallait avoir de l'eau en abondance afin de satisfaire aux besoins des habitants et de la garnison et surtout de faire face aux longs sièges. Dans la forteresse de Shkodra sont conservées jusqu'à nos jours six citernes dont quatre se trouvent dans la deuxième cour et deux dans la troisième cour. Leur position dans la partie sud-ouest de la forteresse définie d'une part la principale zone administrative militaire de la ville supérieure à de différentes périodes historiques et d'autre part démontre leur caractère public.

Apréciées comme des objets importants de caractère social, les citernes ont été construites groupées au centre de la ville, afin d'avoir sous un contrôle sévère la répartition rationnelle de l'eau en cas de siège, et d'éviter la possibilité d'un sabotage. Dans de telles conditions, comme le témoignent les traces conservées sur place, l'approvisionnement en eau des citernes se réalisait au moyen d'un dense réseau de conduits qui l'amenait depuis les constructions situées assez loin. Ces citernes construites, pendant de différentes époques, témoignent aussi que cette partie de la forteresse a joué le même rôle durant une longue période et précisément du XIVe au XIXe siècle. Ces citernes ont de différentes dimensions, une planimétrie quadrangulaire et sont couvertes de voûtes cylindriques. D'après leur mode de construction on peut les diviser en citernes construites entièrement sous terre (citerne 5) à moitié sous-terre (citernes 2, 3, 4) et sur terre (citerne 6).

Elles ont de un jusqu'aux trois orifics pour prendre l'eau et en général sont entourées de murs et couvertes de toit. Elles étaient munies d'une ou de deux portes qui restaient fermées la nuit.

La citrne 1 se situe à l'entrée de la deuxième cour, à la gauche de la rue qui commence à la porte principale (fig. 1). Parallèle à la rue se situe la côte longuitudinale de la citerne. Elle est d'une forme quadrangulaire, aux dimensions intérieures 17x5,65 m avec des murs qui s'élèvent partiellement au-dessus du niveau en pente du terrain. La citerne couverte d'une voûte cylindrique longuitudinale, est d'une hauteur de 5 m environ. Les murs à l'intérieur sont enduits d'une couche de mortier mélangé à des tuiles pilées, d'une épaisseur de 1 cm. L'approvisionnement en eau se réalisait au moyen de trois cannaux en pente, ouverts à l'Est de la voûte. L'eau passait à travers des conduits formés par jointure de deux tuiles. Afin de décharger l'eau en excès dans le mur occidental de la citerne on avait percé un trou par lequel les eaux se déchargeaient par l'intermédiaire d'une gouttière travaillée sur une pierre monolithe à section quadrangulaire, creusée à l'intérieur en forme demi-cylindrique. La citerne est d'une capacité de 330 hectolitres.

La citerne 2 se situe aussi dans la deuxième cour, environ 10 m à nord-est de l'église de Saint-Stéphane. La planimétrie se présente sous la forme d'un trapèze irrégulier dont deux côtes sont d'une longueur de 9,15 m tandis que les deux autres de 7,50 m et 8,75 m.

La citerne de capacité 240 hectolitres et d'une hauteur de 5 m est couverte d'une voûte cylindrique. A l'intérieur le mur et la moitié de la hauteur de la voûte, comme dans les autres citernes, sont enduits de mortier mélangé à des tuiles pilées. C'est une des citernes qui même à l'heure actuelle conserve de l'eau pendant les quatre saisons de l'année. Dans son mur sud-est se distinguent deux tunnels couverts de voûtes cylindriques, séparés d'un mur d'une épaisseur de 60 cm. La longueur des tunnels ne peut être précisée parce que l'eau arrive aujourd'hui jusqu'au-dessus des sommiers des voûtes. La construction de ces tunnels servait parait-il non seulement pour augmenter la capacité de la citerne mais également pour assurer une meilleure approvisionnement par les eaux des pluies.

La citerne 3 est la plus grande de toutes les citernes de la forteresse de Shkodra. Elle se trouve au sud de l'église Sain-Stéphane, tout près du mur de la prison. Cette citerne a une planimétrie quadrangulaire aux dimensions 16x12 m avec des murs latéraux qui s'élèvent 2,20 m au-dessus du niveau du terrain. Pour aller à l'endroit où l'on prend l'eau, il faut monter 10 rampes d'escalier construites au mur nord-est de la citerne. Elle est d'une capacité de 665 hectolitres, formée d'une pièce divisée en deux par un système d'arcades appuyées sur des pilastres quandrangulaires. Tout l'espace est couvert de deux voûtes cylindriques parallèles entre elles, dont un sommier s'appuie sur le mur à arcades et l'autre sur le mur de périmètre

de la citerne. La citerne est enduite en mortier mélangé à des tuiles pilées jusqu'à la mi-hauteur de la voûte. Pour prendre l'eau on a laissé trois orifices quadrangulaires aux dimensions 0,80 x 0,85 situées près des coins de la citerne deux au côté nord-est, l'autre au sud-est. D'après les traces conservées, la citerne a été entourée des quatre côtés de murs et couverte d'un toit qui s'appuyait ainsi sur une rangée de colonnes intérieures.

La citerne 4 se situe presqu'en face de la citerne 3, de l'autre côté de la rue qui amène à la troisième cour de la forteresse (fig. 2). Elle a une planimétrie quadrangulaire aux dimensions intérieures 3,85x5x4 m. Elle est d'une capacité de 52 hectolitres, couverte d'une voûte cylindrique. Pour prendre l'eau, on a laissé deux orifices quadrangulaires au ras des murs latéraux sur les deux côtés les plus étroits.

La citerne 5 se trouve dans la troisième cour, parallèlement au mur ouest, qui se trouve auprès d'elle. Elle est construite entièrement sous terre, avec une planimétrie quandrangulaire aux dimensions 3 x 5.70 x 5 m et d'une capacité de 190 hectolitres. Cette citerne est couverte d'une voûte cylindrique. Pour l'approvisionnement de la citerne on a laissé deux orifices quandrangulaires aux dimensions 20 x 30 m, au-dessus du sommier de la voûte à l'est, tandis que pour prendre l'eau il y a deux orifices quandrangulaires aux dimensions 0,75 x 0,75 m, toutes les deux au-dessus de la clef de la voûte. Le premier orifice est assez endommagé, travaillé sans soin particulier et sa margelle ne se conserve plus. Le deuxième orifice qui sert à prendre l'eau, diffère complètement du premier. Ses rebords se terminent par des blocs de pierres monolithes, travaillés soigneusement. Au-dessus se trouve un bloc de pierre rond d'un diamètre de 1,33 m, dans lequel on a creusé un trou circulaire. Au-dessus de lui se trouve la margelle du puits qui diffère de celles des autres citernes. La margelle est travaillée sur un bloc de pierre monolithe, ayant à l'extérieur la forme d'un chapiteau, décoré des quatre côtés par des bas reliefs travaillés d'un goût fin. (fig. 3). Au lieu des volutes on a sculpté des fleurs en forme de rosace tandis que la margelle est décorée des quatre côtés par un bas relief qui représente un vase avec des fleurs de lis. Cette décoration du style baroque est typique pour le XVIIIe siècle à Shkodra. Des margelles similaires à d'autres motifs décoratifs appartenant à ce siècle se rencontrent dans les cours des habitations de la ville. De pair aux coffres et aux plafonds, sculptés, elles témoignent d'un épanouissement de l'art plastique de la ville de Shkodra, au cours du XVIIIe siècle.

La citerne collectait les eaux des pluies de presque toutes les habitations sises dans la troisième cour. Cela est témoigné par un dense réseau de conduits de céramique qui traversent cette cour.

Les deux orifices du centre de la citerne collectaient l'eau par deux rangées de conduits en céramique, dont l'un est suivi jusqu'à 20 m. Puisque cet approvisionnement était insuffisant, autour de la margelle du puits décrit plus haut, étaient placés une série de conduits répartis en forme de rayons dans toute la partie orientale de la cour. Les conduits de céramique d'une longueur de 24-28 cm et d'un diamètre intérieur de 8 cm, étaient d'une haute qualité. Afin de les protéger, on les avait mis dans un cannal, entourés et couverts de dalles de pierres. La citerne, au moyen d'un conduit de céramique collectait les eaux du toit de la capitainerie, ce qui démontre qu'elle n'est pas plus récente que la fin du XVe siècle.

La citerne 6 diffère comme type de toutes les citernes déjà décrites. Elle est construite entièrement sur terre et se situe derrière la capitainerie, à la suite des constructions qui se relient à la tour ronde. Puisque le terrain tombe en pente vers la citerne, elle peut collecter l'eau, malgré sa position entièrement sur terre. La citerne, couverte d'une voûte cylindrique est formée d'une pièce quadrangulaire aux dimensions 5 x 4 x 4,07 m. Avec le temps, la citerne a perdu sa première fonction et dans le mur oriental on a percé une porte afin d'utiliser cette pièce à d'autres buts, comme dépôt p.ex. En comparaison avec les autres citernes, le pourcentage des tuiles pilées en une plus grosse granulométrie est plus élevé.

Un tel nombre de citernes d'utilisation publique avec une capacité considérable pour réserver l'eau de la pluie, serait suffisant non seulement pour assurer la vie dans la forteresse pendant un long siège, mais aussi pour assurer une vie normale pour toute la population sans avoir besoin de prendre de l'eau par une autre source. Si l'on calcule une dépense de 10 litres par personne, elles suffisaient pour 1000 habitants pendant une période de 156 jours, tandis que pour assurer les strictes besoins physiologiques (2 litres par habitant et par jour) en cas d'un siège, les citernes suffisaient, pour une population de 1000 habitants pour une période de 2 ans sans qu'il y ait eu des pluies. Outre la capacité des citernes le réseau des cannaux qui collectaient l'eau était assez dense et assez bien réparti pour que les eaux ne puissent pas s'echapper au collectage. Ce sont les restes de ces cannaux qui font que ces citernes soient même aujourd'hui intarissables. Mais d'après les différences dans la technique de construction, dans la qualité et le contenu du mortier de l'isolation hydraulique, dans la mode de construction, il résulte que ces citernes ne sont pas construites, pendant la même période de temps, si l'on tient compte aussi du fait que la construction d'une telle citerne exigeait de grandes dépenses ainsi que des constructeurs bien instruits en ce genre de travail. Pour mieux préciser l'époque de la construction de ces citernes, il faut tout d'abord savoir comment a-t-on satisfait les besoins en eau de la population de la ville pendant de différentes périodes historiques pour préciser la datation des citernes. Bien que le versant sud-est de la colline de la forteresse soit en grande pente et tout à fait rocheux, la ville s'est étendue depuis les anciens temps en cette direction, à la berge du fleuve Drinos. «Le fleuve Drin, – dit Barleti – traversait la partie inférieure de la ville. Des ruines des premiers siècles de notre ère

Poiot

DO NOT COPY

et de la Basse Antiquité ainsi qu'un mur de défense qui suivait la berge droite du fleuve sont découverts dans le ruban de terre créé entre le fleuve et le pied rocheux de la colline de la forteresse. Comme dans la ville de Berat le fleuve était le principal fournisseur de la ville en eau. A ce but servait aussi dans la forteresse médiévale, une entrée au côté sud qui menait à une route munie de murs de défense. Cette route est mentionnée aussi par Barlet dans «Le siège de Shkodra», quand il dit que pendant tout ce temps-là, les foules de barbares grouillaient dans la rue près du fleuve,...»

C'est de cette manière qu'on assurait l'eau même quand la ville est tombée dans les mains des vénéciens en 1396. En 1397 les vénéciens ont construit une autre citerne dans la forteresse, pour l'utiliser en cas de besoin, c'est à dire en cas de siège, tandis que l'approvisionnement en eau en temps de paix serait assuré comme auparavant. Pour la construction de cette citerne on a appelé un maitre maçon de la ville de Durrës. Le sénat de Venise conseillait que la citerne devait être construite avec de petites dépenses tirées par les revenus de la région de Shkodra. Entre temps il était nécessaire de réparer les maisons qui allaient fournir cette citerne, leurs toits, leurs gouttières, leur système de cannaux ou de conduits, les autres maisons de la forteresse qui risquaient de s'effondrer, ce qui exigeait de grosses dépenses. Toutes ces sortes de travaux et d'autres qu' on pourrait faire dans la forteresse, ne devaient pas dépasser la somme de 150 dukat. En même temps on a ordonné la réparation de la citerne de Drishti avec les revenus de la ville même et s'ils étaient insuffisants, ce serait le comte de Shkodra qui devait rembourser. Il parait que la citerne n'a pas pu résoudre le problème de l'approvisionnement en eau même en cas de besoin. Ce serait la même situation jusqu'après l'année 1474. Avant le premier siège de Shkodra, le maître de la ville, Andon Loredani, a ordonné d'apporter de l'eau du fleuve avec des bêtes de somme dans la ville en une quantité suffisante pour affronter un long siège. Mais, même cette précaution n'a pas pu résoudre le problème de l'éau. Les assiégés ont manqué d'eau. «Il ne s'est pas passé longtemps – écrit Gjergj Manula, et nous nous sommes trouvés sans eau, ou avec une très pétite quantité (parce que pendant 50 jours il n'a pas plu) et alors on ne donnait aucune goutte d'eau à ceux qui ne pouvaient pas lutter...»

Ainsi, d'après lui, faute d'eau il y a eu 3000 morts. Le manque d'eau le long du premier siège de la forteresse de Shkodra, a été mentionné aussi par Marin Barlet dans son panégyrique adressé au doge de Venise. «Sans que l'ennemi soit bien éloigné – écrit-il – les citoyens qui brûlaient de soif, ont accouru vers le fleuve de Buna, pour boire l'eau qu'ils avaient tant désiré pendant des jours, et plusieurs d'entre eux l'ont bu avec une telle avidité que étant déjà déshabitués n'ont pas pu résister».

Le premier siège de Shkodra a duré trois mois et pendant ce temps-là il fallait satisfaire les besoins en eau de 6000 habitant dont 3000 ont été morts privés de eau.

Si les citernes qui se conservent à l'heure actuelle dans la forteresse de Shkodra existaient à cette époque-là, le problème de l'eau serait résolu. Donc, il faut penser que lors du premier siège de Shkodra, fonctionnait seulement la petite citerne construite en 1397, mais puisque Gj. Merula en parle en pluriel peut être il y a eu une autre citerne de petites dimensions. Il s'est passé autrement lors du deuxième siège de Shkodra (1478-79) lequel a duré 1 an et on n'a pas manqué d'eau. Peut-être c'est pour cette raison que la garnison était réduite en 1600 personnes. Il fallait supporter l'été parce que après les pluies de l'automne et de l'hiver les citernes seraient encore remplies d'eau. C'était pour la première fois qu'on avait satisfait les besoins de la ville avec l'eau des citernes sans avoir besoin d'utiliser à cette fin l'eau du fleuve. Ainsi, le pénible sort de la première guerre a obligé les citoyens de construire d'autres citernes lors de la trève entre les deux sièges. Cela ressort aussi du fait que pendant le deuxième siège, bien que sans succès, les turcs ont utilisé une artillerie spéciale afin de détruire les citernes.

Tout de suite après l'occupation, dans les premiers mois de l'année 1479, on a entammé de grands travaux dans la forteresse de Shkodra et peut-être à cette occasion on a construit quelques citernes.

Comme nous l'avons déjà dit, il est difficile de mettre en un ordre chronologique exact les citernes conservées dans la forteresse de Shkodra, ou de préciser, laquelle a été construite en 1397.

De ces citernes, la deuxième citerne représente de particuliers traits architectoniques, avec les deux ramifications en forme de tunnel qui s'allongent au sud. Elle occupait une place centrale dans la forteresse et collectait l'eau à travers les cannaux ou les conduits de différentes directions, ce qui la fait même à l'heure actuelle intarissable.

Une des anciennes citernes doit être aussi la première citerne dans laquelle au lieu des conduits de céramique, on a utilisé de grandes tuiles médiévales jointes et placées l'une sùr l'autre. La troisième citerne est plus ancienne que la prison, laquelle d'après quelques traits de la technique de construction se concorde avec la mosquée construite tout de suite après l'occupation, donc elle a dû être construite pendant le XVIe siècle. Quant à la cinquième citerne, nous avons remarqué qu'elle a dû être construite en même temps ou un peu plus tôt que la capitainerie, mais son système d'approvisionnement a été régénéré plus tard comme le démontre l'existance de la margelle du puits caractéristique du XVIIIe siècle, ainsi que les conduits d'eau de cette période qui ont été trouvés à une petite profondeur de la surface de la terre. La sixième citerne résulte être des dernières construites, elle se sépare des constructions d'en face, lesquelles se relient à la tour ronde. Elle a été construite après que celle-ci avait perdu sa première fonction parce que au-dessus d'elle on avait construit des habitations. Le nettoyage des citernes ainsi que l'étude ultérieure de leur réseau d'approvisionnement peuvent fournir des données plus

complètes sur leur datation. Mais quand même, nous pouvons conclure que les citernes ont été construites dans la période de temps entre 1397 jusqu'au début du XVIe siècle, et la plupart d'elles entre les années 1474-1479. Avec les citernes construites pendat le XVIe siècle on peut inclure la troisième et la sixième citerne. Après cette époque, la forteresse peu à peu s'est transformée en un centre de garnison. En 1670, d'après Çelebi, à son intérieur, il n'y avait que 100 habitations de soldats, des dépôts de denré alimentaires et de munition et des canots. De même, Çelebi, écrit qu'il y avait aussi sept ou huit citernes pleines d'eau de pluie. C'étaient les citernes construites il y avait longtemps dans la forteresse et il n'était pas nécessaire de continuer à construire pour satisfaire les besoins d'une garnison relativement petite. Çelebi mentionne aussi un passage souterrain qui allait de la forteresse au lac, connu seulement par les gens de la forteresse lequel servait à prendre de l'eau en cas de siège.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

Guri PANI

TEMPULLI NË SHTYLLAS

Përpjekje për formulimin arkitektonik

Mbi kodrën, që gjendet rreth 760 në jug të Apollonisë (fig. 1) lartësohet një kolonë monumentale antike prej së cilës ka marrë dhe emrin fshati Shtyllas që ndodhet aty pranë. Kolona qëndron ende në këmbë e plotë (fig. 2). Proporcionet e rënda dhe përmasat e mëdha e dallojnë këtë kollonë ndërmjet veprave të tjera arkitektonike të qytetit antik të Apollonisë. Ajo është e vetmja dëshmi ekzistuese e një tempulli të dikurshëm.

Për arkitekturën e këtij tempulli menduam të bëjmë një përpjekje, për formulimin në mënyrë hipotetike, të pamjes së tij të plotë duke u nisur nga ligjet e njohura të proporcionalitetit, të zbatuara në tempuj të tjerë të botës antike. Për këtë qëllim do të mbështetemi në metodën e llogaritjes së thjeshtë numerike të proporcionalitetit me dimensionet e elementit bazë të ndërtesës siç është kollona që ruhet e plotë.[1)]

Për tempullin e Shtyllasit, të parët që bëjnë fjalë janë Lik[2)] e më vonë Hezaj – Domje, të cilët na kanë lënë edhe një skicë hipotetike të planimetrisë së saj,[3)] me dimensione të përafërta. Ato janë nxjerrë duke ndjekur transhetë e formuara nga heqja e blloqeve të themelit të godinës (fig. 3). Gjërësia e tempullit është matur nga këta autorë 23 m dhe gjatësia e tij mbi 40 m. Pranë kolonës kryen sondazhe dhe Prashniker,[4)] por ai nuk na jep asnjë të dhënë për elementët arkitektonikë, që mund të na ndihmonin konkretisht për arkitekturën e tempullit.

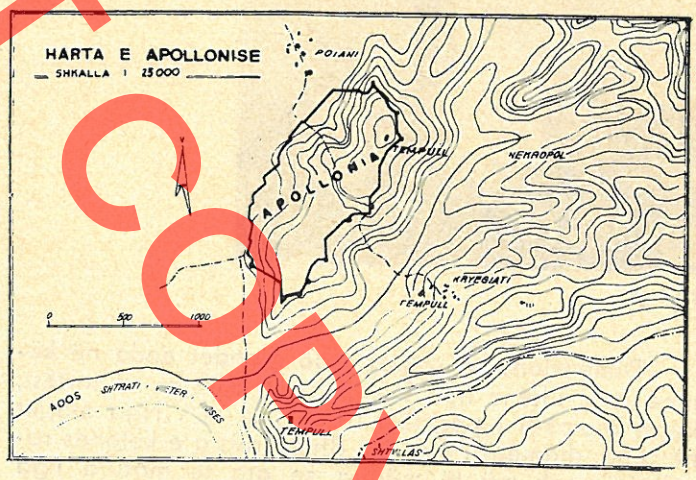

Fig. 1

Pranë kollonës kryem disa sondazhe dhe ne, për të kontrolluar të dhënat e marra nga këta studjues, dhe për t'u bindur për materialet që disponojmë. U zbuluan vetëm disa fragmente tjegullash antike të cilat nuk na japin ndonjë element të saktë për datimin, përveç se faktin, që tempulli ka qenë i mbuluar me çati. Pjesë kolonash, në formë cilindrike (fig. 4) u gjetën në anën veriore të tempullit.

---

1) W.B. Dinsmoor. **The architecture of ancient greece.** London New-Jork, – Toronto, 1950 dhe D.S. Robertson. «**Greek and Roman Architecture,** Cambridge 1969.

2) W.H. Leake, **Travels in northen Greece,** London 1835 V. 1. fq 373.

3) L. Hezey – H. Daomet, **Hisston Archeologique de Macédonie,** Paris 1876. 5, fq. 394.

4) C. Prashniker, **Muzakhia und Malakastra,** Wien 1920, fq. 46.

DO NOT COPY

Fig. 2

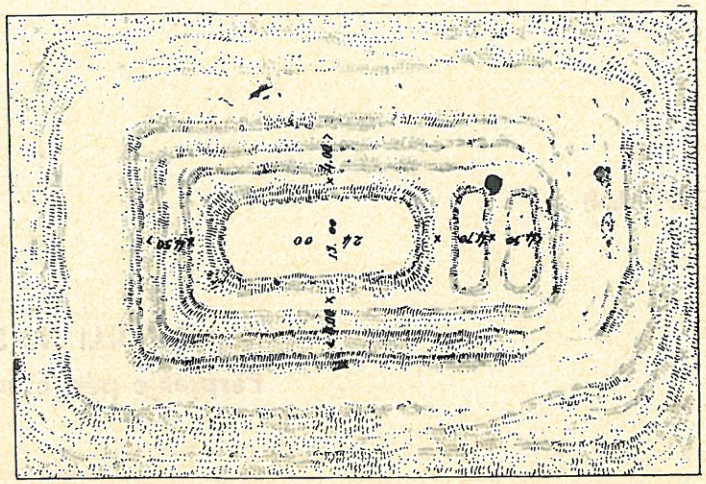

Fig. 3

Fig. 4

Dimensionet e kolonës, që gjendet ende në këmbë janë dhënë nga Domje rreth 6,62 m në lartësi, kurse diametri i poshtëm rreth 1,36 m[5]. Nga matjet në vend, diametri i jashtëm dhe lartësia e kolonës rezultojnë pak më të mëdha se ato të matura nga Domje. Lartësia e kolonës së bashku me kapitelin rezultojnë 6,83 m ndërsa diametri i poshtëm i kolonës 1.42 m.

Kolona është njëra nga 4 kolonat e pronaosit, pikërisht ajo që vjen menjëherë mbas zgjatimit të murit anësor të çelës. Dimensionet e naosit rreth 10 x x 22 m të dhëna nga Domje, na ndihmuan për të krijuar dhe një parafytyrim më të plotë të gjerësisë së peristasit që formohen nga naosi dhe portikut të jashtëm të tempullit[6]. Duke u nisur nga e dhëna e autorëve të mësipërm të ngritjes një këmbë shkallë të platformës së toikobatit[7] nga stilobati, na duhe të llogarisim një dimension të mundëshëm të lartësisë të kolonave të peristilit. Vitruvi rekomandon ngritjen e një këmbë shkalle rreth 0,25 m[8], pra me këtë

5) L. Hezey – H. Daomet, **vep. cit,** fq. 394.

6) Gjërësia e jashtme e naosit zakonisht është gati sa 3/5 e gjërësisë mbi stilobat (ose 0,592 herë gjërësi mbi stilobat). Duke ditur 21 m gjërësinë e stilobatit gjërësia e naosit del 12,4 m ose gjërësia e mundëshme nga faqet e naosit deri te kolonada e jashtme del e barabartë rreth 4,5 m.

7) L. Hezey – **vep. cit,** fq. 59.

8) Një këmbë shkallë këshillohet nga Vitruvi më e madhe se 3/4 e këmbë antike ku në rastin tonë këmba antike është llogaritur 0,308 m (Vitruv M.P, **«Ten books on architecture»** 3, 4, 4).

DO NOT COPY

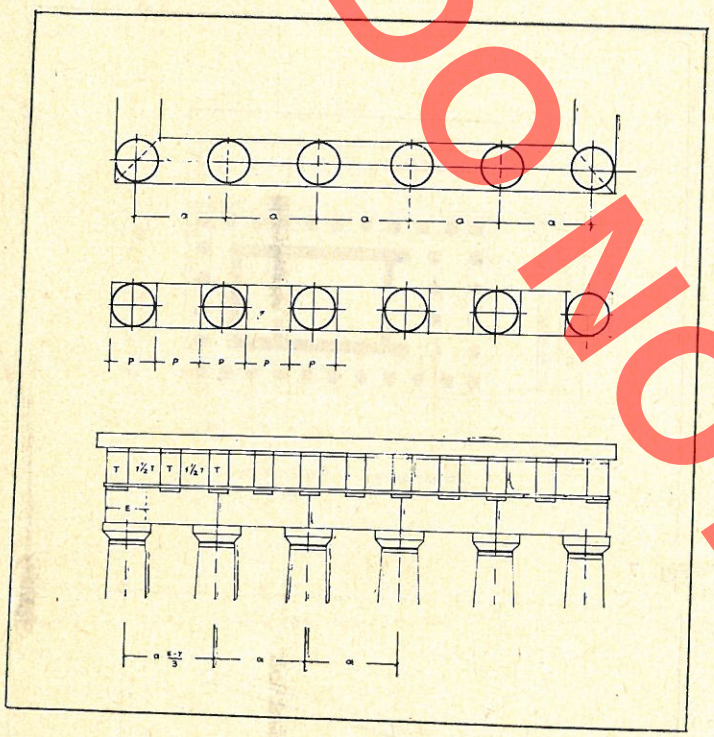

Fig. 5

madhësi do t'i mendojmë më të larta kollonat e jashtme që llogariten rreth 7,08 m. Në përputhje me dimensionet e stilobatit, simbas tipeve të përcaktuar nga Vitruvi, tempulli përkon me karakteristikat e tempullit «sistil».

Duke marë të njohur të dhënën e Robertsonit të lartësisë së kolonës 9 module[9] në këtë tip tempulli, dhe raportet e njohura të lartësisë së kolonës e diametrit të poshtëm të saj të zbatuara në disa tempuj të shek. V p.e.s. (Tabela I) do të mendojmë një diametër të poshtëm të kolonave të peristilit 1.54 m ose 5 këmbë antike.

Për formulimin planimetrik dhe volumor të tempullit duhet filluar puna duke pasur për bazë kolonën e tempullit si elementi më i rëndësishëm i krejt kompozimit, i lidhur ky me dimensionet e dhëna nga H. Domje të planimetrisë dhe matjet në vend.

Në veprimet tona për formulimin hipotetik të tempullit, do të na ndihmojë shprehja e proporcioneve të kolonës me anën e moduleve. Në rast se kemi parasysh skemën e fasadës së tempullit dorik, do të shohim se blloqet prej guri mbi të cilat ngrihet tempulli vendosen me rradhë mbi njëra-tjetrën duke formuar shkallët, kolonadën, frizën etj dhe çdo rradhë ka rregullat e veta për vendosjen e gurëve.

Gjërësia e stilobatit është e lidhur me numrin e kolonave në ballë dhe hapësirat midis tyre. Së pari do të përcaktojmë distancën midis kolonave pastaj prej saj mund të kalkulojmë gjërësinë e gjatësinë e tempullit[10]. Shembujt e llogaritjes së gjërësisë së tempullit në Metaponte (520 p.e.s), ku gjërësia ndërmjet kolonave e diametri i poshtëm janë të njëllojtë (fig. 5/1) të zbatuar dhe në tempullin e Herkulit në Agrixhenti (510 p.e.r.), tempullit të Demetrës në Pestum (530 p.e.s) dhe tempullit «G» në Selinunt, provojnë llogaritjen e proporcionalitetit sipas numrit të përgjithshëm të kolonave (fig. 5/2). Kjo është një mënyrë e llogaritjes së gjërësisë e gjatësisë së tempullit, po jo e argumentuar për tempullin e Shtyllasit, mbasi siç doli dhe nga llogaritjet grafike, dimensionet e planimetrisë së përftuar nuk përkonin me

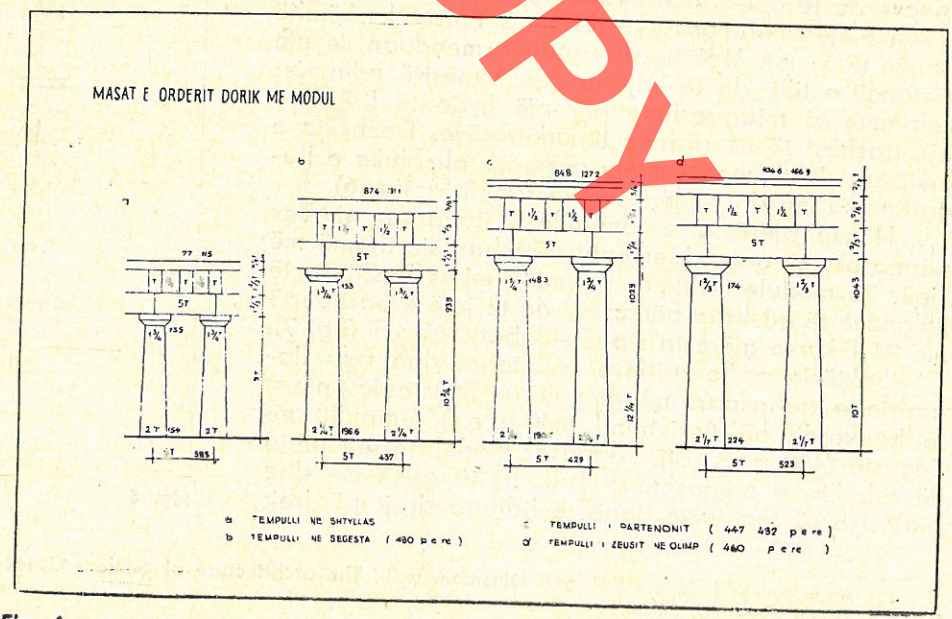

Fig. 6

9) ROBERTSON, **vep. cit,** fq. 154.
10) Coulton J.J. **Greek architect at work,** London 1977, fq. 59.

ato të përmendura. Duke u nisur dhe nga fakti që një metodë e tillë e përcaktimit të gjërësisë së stilobatit duhet të jetë përdorur në tempujt e shek. VI p.e.s gjë që duket dhe nga datat e tempujve që përmendëm më lart, na shtyn të mendojmë për një periudhë më të vonë të ndërtimit të tempujve tanë. Për zgjidhjen planimetrike të tempullit në Shtyllas, do të mbështetemi në metodën e llogaritjes së proporcionalitetit, në bazë të përmasave të antablementit, (fig. 5/3) e cila lidhet me problemin që lind me frizën në qoshen e tempullit dorik[12]. Në tempullin e Zeusit në Olimp dhe në ndërtimin e mëvonshme, arkitektët antikë, arritën të fiksojnë një raport të gjërësisë së triglifit ndaj metopeve të barabarta me raportin 1 : 1/2 T, raport që e gjejmë dhe në traktatin e Vitruvit[13] (fig. 6).

Përmasat e tempullit sipas përmasave të antablementit do të llogarisim duke marrë për modul gjrësinë e triglifit (T). Në bazë të veprimeve grafike mbi dimensionet e njohura, gjërësia e tempullit del e barabartë me 26 T (fig. 7). Në këtë gjërësi të tempullit mund të vendosen 6 kollona. Hapi i kollonave i barabartë dhe me gjatësinë e arkitraut përmban 5 module[14] ose duke e llogaritur në këmbë antike i barabartë me $12^1/_2$ këmbë antike. Duke e kthyer në madhësi absolute hapi i kolonave del i barabartë me 3,85 m ndërsa hapësira ndërmjet kolonave do të dalë duke hequr nga kjo hapësirë, gjërësinë e një kolone pra 5 T – 27 = 3 T ose $7^1/_2$ këmbë antike (2,31 m). Ndërtuesit sigurisht menduan se një distancë e tillë do të krijonte një hapësirë ndërmjet kolonave të mjaftueshme për një hyrje të lirë dhe një trashësi të nevojshme të arkitrarëve. Trashësia e arkitraut do të marrë masa proprcionale duke e llogaritur sa dyfishi i gjërësisë së triglifit[15] fig. 6).

N.q.se gjërësia e tempullit i llogaritur simbas përmasave të antamblementit përmban siç thamë më sipër 26 module, atëhere përmasa midis boshteve të kolonave të qosheve përkatëse do të jetë e barabartë me 24 T kurse gjërësia sipas stilobatit $26^1/_2$ T (fig. 7).

Saktësia e llogaritjeve vërtetohet dhe nga llogaritjet e krahasuara në tempullin e Zeusit (469 p.e.s) të Konkordit në Agrixhenti (440 p.e.s) tempullit në Segesta (430 p.e.s) etj. Përmasat modulare të dhëna në tabelën e mëposhtme (Tab. II) të gjërësisë dhe gjatësisë së tempujve, janë të lidhura drejt përdrejt

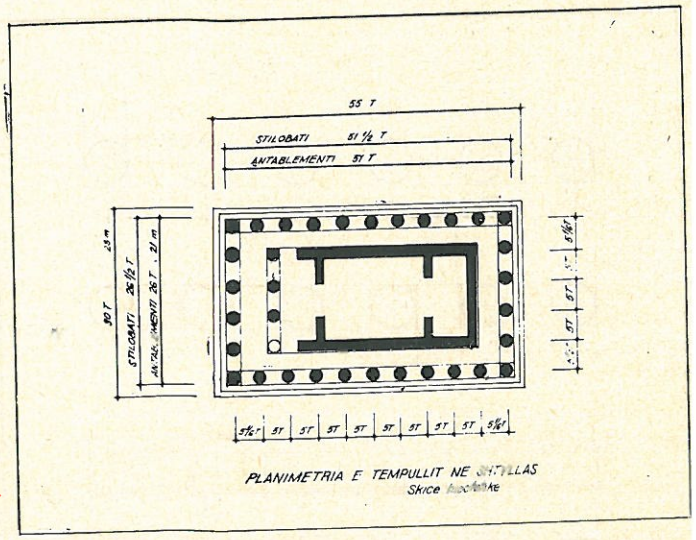

Fig. 7

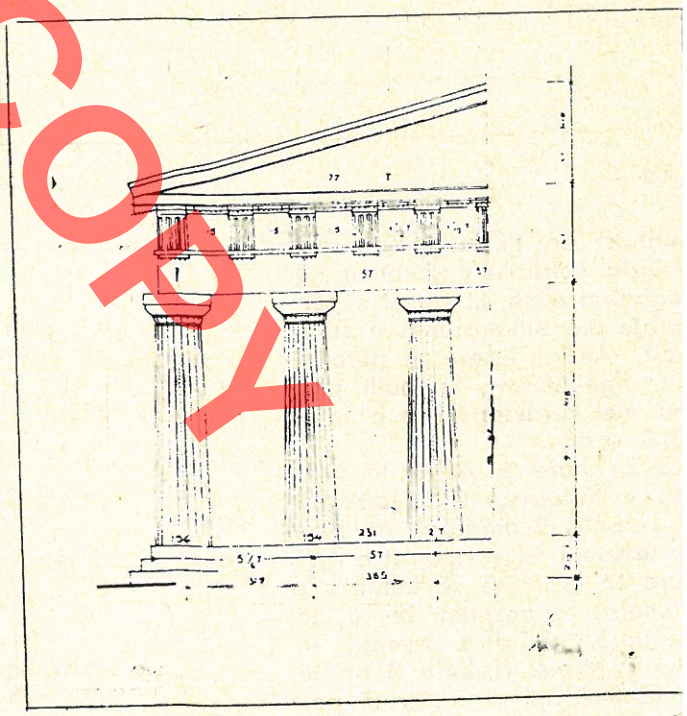

Fig. 8

11) Anderson W.J. Spiers R.P. and Dinsmoor w.B., **The architecture at ancient Greece,** Port I. London 1927, fq. 84-85.

12) Robertson, **vep. cit,** fq. 106-112.

13) Vitruv, **Vep. cit,** 4, 3, 2.

14) Në shembujt e njohur, gjatësia e arkitraut është gjithmonë i barabartë me 5 T. Moduli në rastin tonë rezultoi i barabartë me M = 2 T ose 5 këmbë antike duke matur diametrin e poshtëm 1.54 m.

15) COULTON; **vep. cit,** fq. 62.

DO NOT COPY

me llogaritjen në antablement dhe vërtetohen nga matjet e tempujve që përmendëm.

Në përputhje me dimensionet që disponojmë në fasadën kryesore dhe anësore duke marrë hapësirën ndërmjet kolonave 3 T, bëmë ndarjen me saktësi të bazës të tempullit. Vëmë re se kolonat e dyta të qoshes dalin të çvendosura me 1/6 T (fig. 8). Kjo koincidon dhe me rregullin që përmend Kulton për fasadat e tempullit 6 kolonësh.[16]).

Gjërësia 23 m. e tempullit e dhënë nga Domje siç thamë më lart është e matur nga transhetë e formuara nga heqja e blloqeve të themalit. Pra në këtë masë duhet të llogarisim dhe 3 shkallët e ngjitjes[17]) për në sheshin e stilobatit. Përputhja e dimensioneve të dhëna nga Domje të gjërësisë së tempullit na duhet që të japim mendimin tonë m.q.se autori i mësipërm na e jep në mënyrë të papërcaktuar ato. Për përcaktimin e gjatësisë së tempullit do të referohemi raporteve të proporcionalitetit. Në kohën e ndërtimit të tempullit tonë mund të pranojmë raportin e gjatësisë e gjërësisë së stilobatit 2 : 1 që i përgjigjet një numër 12 të kolonave në anë. Por një numur i tillë kolonash në anë, i jep tempullit një gjatësi më shumë se 45 m, ndërsa Domje gjatësinë e tempullit e ka matur 40 m.

Një gjatësi e tillë e matur i përgjigjet një numuri 11 të kollonave në anë të tempullit. Po të pranojmë këtë zgjidhje, që lidhet me dimensionet që kemi, duhet të mendojmë se tempulli i Shtyllasit duhet të jetë një ndërtim i fillimit të shek. IV p.e.s.[18]) Në Apolloni për ndërtimin e tempullit duhet të ketë ekzistuar një arësye e mirë që lidhet ndofta me periudhën e lulëzimit ekonomik e politik të këtij qyteti, e me një aktivitet të gjerë ndërtimor. Të kësaj kohe janë muri rrethues[19]) dhe disa objekte me karakter shoqëror[20]).

Për të përfunduar studimin tonë mbi strukturën e tempullit në Shtyllas, duhet t'i japim dhe një ide, për lartësinë e këtij tempulli. Më lart në përcaktuam se krepida përmban 3 shkallë për ngjitje deri në sheshin e stilobatit. Duke ditur lartësinë 4/5 T të çdo shkalle, lartësia e krepidës është e barabartë me $2^1/_2$ T. Raportet e njohura të lartësisë së frontonit në disa tempuj të njohur p.sh. ai i Konkordit me një raport të gjërësisë e lartësisë 1/9 ose i tempullit të Zeusit dhe Poseidonit, që e kanë këtë raport 1/7, do të marrim për analogji, për të përcaktuar lartësinë aproksimative të tempullit të Shtyllasit. Duke llogaritur lartësinë e frontonit të barabrtë me 4 T, në bazë të raporteve që përmendëm, lartësia e plotë e tempullit do të jetë $20^1/_2$ T ose më shumë se 14 m.

Këto përmasa të tempullit me gjatësi më shumë se 40 m dhe me lartësi mbi 14 m janë dimensione relativisht të mëdha, që e rendisin këtë ndërtim në tempujt e mëdhenj të kohës (fig. 9).

Vendi i zgjedhur për ndërtimin e tij, në majën e një kodre të veçuar, jashtë mureve të qytetit na le të mendojmë që tempulli do të ketë qenë kushtuar Aresit. Ai ishte llogaritur, që të dukej nga qyteti dhe nga deti. Ashtu si tempulli i Poseidonit në Sunios, tempulli në Shtyllas nga poshtë do të dukej një objekt shumë më i madh me proporcionet e tij të rregullta. Njëkohësisht dhe përmasat e ndërtesës në krahasim me iluzionin e shkallës së ndërtimit, e zmadhonin pas së tepërmi lartësinë e kodrës.

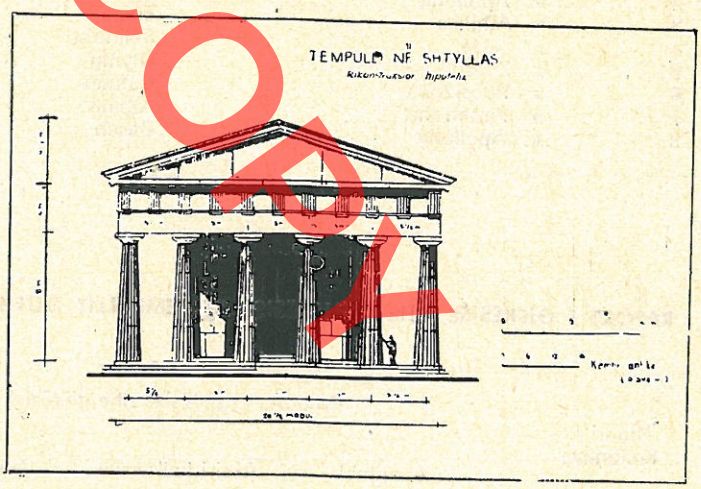

Fig. 9

16) Ndarja e gjërësisë së stilobatit në 5 $_3$ pjesë, bën që njëra prej pjesëve të merrej si distancë midis kolonave. Sasia e tkurjes këndore do të ndryshonte në vartësi nga proporcioni i gjërësisë në stilobat me distancën midis kolonave – shih COULTON, **vep. cit,** fq. 63. ($5 \times 5^1/_3 = 26$ T).

17) Vitruv, **Vep. cit,** rekomandon një numur tek shkallësh për ngjitje.

18) Në tabelën kronologjike të dhënë nga Robertson, vetëm një tempull me 6 x 11 kolona, njihet para shek. IV ai i Apollonit në Kirenë (shek. VI p.e.s).

19) N. Ceka; **Muri rrethues i Apollonisë,** B.U.SH.T. Tiranë 1963/3 fq. 132.

20) A. Baçe – N. Ceka; **Shetitoret e periudhës qytetare ilire,** «Monumentet» Tiranë 1981/2 (22) fq. 6.

DO NOT COPY

TEMPULLI NË SHTYLLAS
RIKONSTRUKSION HIPOTETIK

Fig. 10

Në përfundim mund të themi se studimi për formulimin hipotetik të tempullit në Shtyllas është një përpjekje për të dhënë një pamje më të plotë të arkitekturës së këtij tempulli (fig. 10). Lidhja e përmasave të njohura të tij me ligjet e njohura të proporcionalitetit, sigurisht që tregon për përdorimin e elementeve më të përparuar të arkitekturës bashkëkohore dhe në Apolloni. Ndërtime të një madhësie të tillë flasin për dobinë praktike të këtyre objekteve dhe në këtë qytet, që i përshtateshin nivelit të zhvillimit shoqëror të kësaj qëndre.

Tabela 1

Nr	Tempulli	Vendi	Viti	Raporti DK/NK
1	Tempulli «S»	Selinunt	530 p.e.s	1 : 5, 1
2	» Apollonit	Agrixhente	500 «	1 : 4,84
3	» Athinës	Egina	Sh. V	1 : 5,32
4	» «G»	Selinunt	470 p.e.s	1 : 4,5
6	» Zuesit	Olymp	470-456	1 : 4,7
6	» Poseidonit	Ostmid	460	1 : 4.44
7	» Partenonit	Athinë	447	1 : 5.48
8	« Apollonit	Basah	429	1 : 5.3

Tabela 2

RAPORT I GJËRËSISË DHE I GJATËSISË SË TEMPULLIT DORIK NDËRTUAR SIPAS SISTEMIT KLASIK TË PROPORCIONALITETIT

Numri i Kollonave	Proporc. e gjatësisë dhe gjërësisë së tempullit në modul, si dhe gjatësia sipas triglifit (T).				
	I ë. antabl	Aksi i kollonave	Në bazë e kollonës	Në stilobat	Në bazën e tempullit
6 : 11	26 : 51	24 : 49	$26^{1/4} : 51^{1/4} = 21 : 41$	$26^{1/2} : 51^{1/2}$	30 : 55 = 6 : 11
6 : 12	26 : 56	24 : 54	$26^{1/4} : 56^{1/4} = 21 : 45$	$26^{1/2} : 56^{1/2}$	30 : 60 = 1 : 2
Koncord 6 : 13	26 : 61	24 : 59	$26^{1/4} : 61^{1/4} = 21 : 49$	$26^{1/2} : 61^{1/2}$	30 : 65 = 6 : 13
Segesta 6 : 14	26 : 66	24 : 64	$26^{1/4} : 66^{1/4} = 21 : 53$	$26^{1/2} : 66^{1/2}$	30 : 70 = 3 : 7
6 : 15	26 : 71	24 : 69	$26^{1/4} : 71^{1/4} = 21 : 57$	$26^{1/2} : 71^{1/2}$	30 : 75 = 2 : 5

DO NOT COPY

Guri PANI

LE TEMPLE A SHTYLLAS

RESUME

Sur la colline qui se situe 760 m au sud d'Apollonie, (fig. 1), s'élève une colonne monumentale antique, fragment d'un temple, par lequel a pris le nom le village Shtyllas qui se trouve tout près.

Pour la première fois, le temple de Shtyllas est mentionné par Lik et plus tard par Hezey-Domje, qui nous ont laissé aussi une esquisse hypothétique de sa planimétrie, suivant les tranchées formées par l'enlèvement des blocs des fondations de la construction. D'après ces auteurs, le temple était d'une largeur de 23 m et d'une longueur de 40 m.

La colonne d'une hauteur de 6,83 m et d'un diamètre de 1,42 m est l'une des quatres colonnes du pronaos, notamment celle qui suit l'allongement du mur latéral de la celle.

D'après les données de ces auteurs que la plateforme se trouvait un gradin plus haut que le stylobate, les colonnes extérieures ont dû être d'une hauteur de 7,08 m.

Admettant une hauteur de la colonne de 9 modules, nous pensons que le diamètre inférieur des colonnes du péristyle a été de 5 pieds attiques.

La largeur du stylobate est liée au nombre des colonnes de la partie frontale et des distances entre elles. Tout d'abord nous devons préciser la distance entre les colonnes et puis nous pouvons calculer la largeur et la longueur du temple. Quant à la solution de la planimétrie du temple à Shtyllas, nous allons nous appuyer sur la méthode du calcul de la proportionnalité selon les dimensions de l'antablement.

Les dimensions du temple selon les dimensions de l'entablement seront calculées ayant comme module la largeur du triglyphe (T). Par les calculs graphiques sur les dimensions connues, la largeur du temple égale 26 T (fig. 7). A une telle largeur du temple on peut placer six colonnes. L'entrecolonnement égal aussi à la longueur de la poutre est de 5 modules ou de 121-122 pieds attiques. Donc si l'on le convertit en valeur absolue le pas des colonnes est de 3,85 m tandis que l'espace entre les colonnes est calculée en substrayant de cette espace la largeur d'un colonne donc 5T – 2T = 3 T ou 7 $^{1}/_{2}$ pieds attiques. Si la largeur du temple calculée selon les dimensions de l'entablement comme nous l'avons déjà mentionné, est de 26 modules, les dimensions entre les axes des colonnes se trouvant aux coins, seraient la longueur respectivement de 24 T et la largeur selon le stylobate de 26 $^{1}/_{2}$ T. (fig. 7).

D'après les dimensions que nous disposons sur la façade principale et celle latérale, en considérant l'espace entre les colonnes de 3T, nous pouvons établir une séparation précise de la base du temple. On remarque que les deuxièmes colonnes du coin sont déplacées de 1/6 T. (fig. 2). La concordance des dimensions données par Domje sur la largeur du temple avec les calculs analytiques faits sur la base du système proporcional, fait preuve de l'exactitude des mesurages de ce chercheur. D'après Domje, la longueur du temple est de 40 m. Une telle longueur correspond au nombre 11 des colonnes latérales du temple. Si nous acceptons une telle solution, qui correspond aux dimensions que nous disposons, nous devons admettre que le temple de Shtyllas doit être une construction du début du IVe siècles avant notre ère. Etant donné que chaque rampe d'escalier est d'une hauteur de 415 T, la crepide doit être d'une hauteur de 2 $^{1}/_{2}$ T. Si la hauteur du fronton est égale à 4 T, la hauteur du temple sera de 20 $^{1}/_{2}$ T ou de plus de 14 m.

Ces dimensions du temple, une longueur de plus de 40 m et une hauteur de plus de 14 m sont relativement grandes et le rangent parmi les plus grands temples de l'époque (fig. 9).

Pour conclure, on peut admettre que l'étude sur la formulation hypothétique du temple de Shtyllas, constitue un effort pour donner une plus complète vue de l'architecture de ce temple (fig. 10). La correlation de ses dimensions connues avec les lois connues de la proportionnalité, montre sans doute l'utilisation des éléments les plus avancées de l'architecture contemporaine même en Apollonie. Des construcions de telle grandeur montrent l'utilité pratique de ces objets même dans cette ville, lesquelles correspondaient au niveau du développement social de ce centre.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

Fatos TARTARI

NDËRTIME ME TEKNIKËN E MURATURËS SË PËRZIER (Opus Mixtum) NË DURRËS

Monumente të arkitekturës, të njohura prej kohësh apo të zbuluara rishtazi, në qytetin e lashtë të Durrësit, ndër të tjera na kanë bërë të njohur edhe një teknikë ndërtimi e cila u përdor dhe u pëlqye për një kohë të gjatë, muraturën e përzier (opus mixtum). Shembujt më të hershëm të ndërtimeve ku gjeti zbatim ky tip murature, i takojnë fillimeve të erës sonë por atë e shohim të jetë në përdorim gjatë tërë antikitetit të vonë, gjer thellë në mesjetë.

Muratura e përzier në Durrës ashtu si në krejt perandorinë romake u shfaq si nevojë e rritjes dhe zgjerimit të vëllimit të ndërtimeve, dhe si kërkesë për të shfrytëzuar në mënyrë më racionale dhe të efektshme materialet ndërtimore që ndodheshin në vend.

Duke ju përmbajtur një kronologjie të përafërt më poshtë po rendisim disa nga muret me përfasuese, që janë zbuluar e ruajtur në Durrës të punuara me teknikën e muraturës së përzierë.

I. Trakte muresh të një godine private në rrugën «D. Tabaku». Në këtë rrugë, në një shesh të gjërë, që përfshihet midis shtëpive me nr. 11 e nr. 23 në thellësinë 3.50-4 m nga sipërfaqja, gjatë punimeve të rastit u shfaqën në mes të tjerash edhe disa trakte muresh të një ndërtese private, planimetria e së cilës nuk mund të kapej plotësisht. Shumica e mureve të kësaj ndërtese qenë punuar me teknikën «Opus Mixtum». Ndër më të ruajturat janë muret nr. 2 dhe 3. I pari ndjek drejtimin veri-perëndim jug-lindje dhe është i gjërë 0.60 m. Ruhet në lartësinë e 1-1.10 m. Në këtë lartësi të pakët dallohet një brez i poshtëm i përbërë nga pesë rreshta tullash me lartësi 0.55-0.60 m. Në këtë brez gurët janë shtuforë, ranorë të përmasave mesatare, me faqen e jashtme deri diku të sheshuar. Muri 3 formon një kënd të drejtë me murin 2 duke ndjekur drejtimin jug-perëndim, veri-lindje. Lartësia e tij e ruajtur është 2.40--2.50 m. Duke filluar nga poshtë lart brezat në të këmbehen në këtë mënyrë: 1. Brez tulle me gjërësi 0.36-0.40 m, i përbërë nga katër rreshta tullash të përmasave 0.42 x 0.30 x 0.75 m. Tullat janë të lidhura me llaç, që ka në përbërjen e tij një sasi të bollshme gëlqere të stazhionuar përzier me zhavorr të imët. Trashësia e fugës është 2-3.5 cm. 2. Brez i gurtë me gjërësi 0.90-0.95 cm i punuar përsëri me gurë të butë shtufor me faqe të sheshuara. 3. Brez tulle me 2-3 rreshta, me lartësi 0.26-0.28 m. 4. Brez guri i lartë 0.40 m. 5. Brez tulle i përbërë nga gjashtë rreshta të të njëjtit format. Siç vihet re bashkimi i brezave në murin 4 është i lirë, si rrjedhim edhe raportet volumore në të ndryshojnë. Brezit të tullës me lartësinë e një këmbe romake i korespondon brezi i gurtë me lartësinë e një këmbe e gjysëm, murit të tullës prej një këmbe e gjysëm, (4 rreshta tullash) i korespondon brezi i gurtë me lartësinë 2 këmbë e gjysëm.

Për datimin e këtyre mureve që kufizojnë njërën kthinë të godinës si terminus ante quem na shërbejnë disa fragmente tasash e kupash të punuara me teknikën sigillata, të cilat me sa vihet re nga brumi, ngjyra, llustra etj i takojnë punimeve më të mira e më të hershme të punishteve të Arecos[1] që datohen në gjysmën e dytë të shek. të I. p.e.s, si edhe 2-3 forma amforash vere të njohura sidomos në shekujt I p.e.r. – I. e.s.[2]

1) A. Oxe, H. Comfort, **Corpus Vasorum Arretinorum (A. Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian, Sigillata,** Bonn 1968.

2) F. Tartari, **Amforat e muzeut arkeologjik të Durrësit,** Iliria 2. 1982, tipat 15, 17, 19, fig. 14, 16, 17, f. 253-257.

Poshtë dyshemesë së një varri monumental, me qemer cilindrik që i takonte shekujve VI-VII të e.s. pranë së njëjtës godinë u zbulua një mur me gjatësi 1.70 m dhe gjërësi 0.42 m. Megjithëse i ruajtur vetëm me lartësinë e 0.90 m në të dallohen brezat e tullës e të gurit që shkëmbehen njëri me tjetrin në këtë skemë: 1. Brez tulle me trashësi 0.20-0.22 m formuar nga dy rreshta tullash të përmasave 0.40 x x 0.30 x 0.90 m me lidhës të fortë llaçi (gëlqere e stazhionuar me zhavorr të imët) me trashësinë e fugës horizontale 1,5-2 cm. 2. Mbi të një brez gurësh shtuforë me faqe të jashtme të sheshuar me lartësi 35 cm. Dy rreshta tulle me trashësi 0,16-0.20 m. Në këtë rast një volumi tullash në brez i takon afërsisht një vëllim 1.5-2 herë më i madh gurësh të butë shtuforë e llaç.

II. Trakte muresh në lagjen nr. 11 në rrugën «S. Xhemali». Gërmimet e kryera në oborrin e një shtëpie, në thellësinë 1.20-1.50 m nga sipërfaqia nxorrën në dritë disa degëzime muresh të një ndërtimi ende të papërcaktuar. (Muri A) i trashë 0.80--0.82 m i ruajtur në lartësi 1.50 m. është punuar me teknikën e muraturës së përzier sipas kësaj skeme:

1. Brezi i poshtëm prej gurësh të mëdhenj shtuforë me faqen e jashtme të rrafshuar, me lidhës llaçi të përbërë nga gëlqere dhe zhavorr i imët. Lartësia e brezit 1 m. 2. Brez tulle i përbërë prej katër rreshta tullash të përmasave 0.30 x 0.28 x 0.032 (0.040 m), të vëna në rreshta të rregullt horizontalë me lidhës të fortë llaçi me trashësi fuge 2.9-3.5 cm. Lartësia e brezit të tullës është 0.25 m, 3. Brez guri i shpërbërë 4.50 m. në këndet e bashkimit të mureve janë përdorur gurë të mëdhenj të skuadruar.

Gjatë gërmimit, nuk u gjet ndonjë element i sigurtë datimi, por përmasat e tullave, trashësia e fugës, përbërja dhe cilësia e llaçit e vendosin ndërtimin në shekujt II-III të e.s.[3]. Tulla të tilla në Durrës, janë gjetur në amfiteatër[4], në varret e zbuluara në parkun «Rinia»[5] etj.

III. Mur i brendshëm i një godine, zbukuruar me afreske që i takojnë stilit të tretë pompejan, është punuar me teknikën «Opus Mixtum». Në themel dallohet një brez i lartë rreth 0.60 m i formuar me gurë shtuforë të përmasave mesatare me faqe deri diku të sheshta. Mbi të vjen një brez tullash të trasha 0.06 m i përbërë prej katër radhë tullash të tilla. Lidhja e gurëve dhe e tullave njëra me tjetrën është bërë me llaç të zakonshëm, me përzierje gëlqereje të bollshme me zhavorr të imët me trashësi fuge horizontale 2.5-3 cm. Piktura murale, një fragment dyshemeje me mozaikë, bardh e zi, qeramika e gjetur, e vendosin këtë muraturë në kufijtë e shekujve I-II të e.s. Tulla të trasha gjer më 6 cm janë ndeshur edhe në banjat publike të qytetit[7]; në varrezën e Parkut «Rinia»[8] etj të datuara në shekullin I-II të erës sonë.

IV. Muraturë e përzier në murin barrierë të Portës (Porto Romano). Ky mur ka pasur një gjatësi të përgjithshme prej 200 m, ndërsa gjërësi 1.75 m. Në pjesë të veçanta kjo teknikë është realizuar sipas kësaj skeme: 1. Brez tulle me lartësi 0.35 m, prej katër rreshta tullash të vëna horizontalisht me përmasa 0.37 x 0.29 x 0.05 m. 2. Brez guri me lartësi 0,60--0.70 m, pra dy herë më të madhe në volum se brezi i tullës (fig. 1). Lidhja e gurëve, tullave, rrafshimi i faqes së jashtme është bërë me llaç gëlqereje ngjyrë të bardhë, përzier me zhavorr të trashë. Trashësia e fugës së llaçit midis tullave është 5-7 cm. Sipas disa studjuesve, muratura e Portës nuk është e njëkohëshme me muret mbrojtës të ndërtuar gjatë kohës së Anastasit I.[9]

Muret e shkëmbyer me katër rreshta të tilla tullash në vende të tjera janë datuar kryesisht në shek.

3) G. Lugli, **La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio,** volume II, Roma 1957, Tav. CL. 1, 4.

4) V. Toçi, **Amfiteatri i Durrësit,** Monumentet 2, 1971, fq. 37-41.

5) F. Tartari, **Arkitektura e disa varreve të shekujve II-IV të e.s. në Dyrrah,** Monumentet 15-16, 1978, fq. 69-72.

6) V. Toçi, **Popullsia ilire e Dyrrahut në dritën e të dhënave historiko-arkeologjike,** Kuvendi i I i Studimeve Ilire (Tiranë 15-20 Shtator 1972) vëll. I. Tiranë 1974, fq. 378-379.

7) F. Tartari, **Po aty,** fq. 65-72.

8) F. Tartari, Po aty, fq. 69-72.

9) K. Zhegu, **Zbulime epigrafike në muret rrethues të kalasë së Durrësit,** Monumentet 3/1972, fq. 42. Autori duke vërejtur se në tullat e përdorura për muraturën e përzier në Porto-Romano, nuk është gjetur as edhe nga monogramet apo shenjat e vërejtura në murin jug-perëndimor të kalasë së qytetit, këtë ndërtim nuk e lidh me ndërtimet mbrojtëse të Anastasit I. Ndërsa Gj. Karaiskaj duke u mbështetur në formën e kullave dhe në teknikën e ndërtimit e lidh këtë mur me ndërtimet e bëra në periudhën e sundimit të Justinianit. Shih për këtë: Gj. Karaiskaj, **Mbi fortifikimet e vona antike të vendit tonë,** Monumentet 12, 1976, fq. 221.

POROTOQY

Fig. 1

IV të e.s.[10] Brezin me katër rrjeshta tullash të përmasave 0.36 x 0.24 x 0.04 m në trashësinë e fugës të barabartë me atë të tullës ndeshet në kalanë e Elbasanit, në bazilikën paleokristiane të Tepes, gjatë gjysmës së dytë të shek. IV të e.s.[11]

V Fragmentet e një muri në kullën D të mureve rrethues të qytetit ndërtuar e plotësuar gjatë shekujve V-VI të e.s. Në murin që mbyll hapsirën e harkut, teknika është realizuar sipas kësaj radhe: 1) Brez tulle i përbërë prej 9-të rreshta tullash të përmasave 0.30 x 0.36 x 0.045 (0.050 m), me lartësi 0.90 m, 2) Brez guri me lartësi 1.10 m përsëri një brez tulle me 6 rreshta tullash të së njëjtës përmasë për lidhjen e tullave dhe të gurëve në muraturë është përdorur llaçi karakteristik për ndërtimet e kësaj periudhe, i përbërë prej gëlqereje, zhavorri të imët dhe copra tullash me granula 3-4 cm[12]. Trashësia e llaçit midis rreshtave është 6-8 cm.

Një punim pak a shumë të ngjashëm me këtë skemë, vëmë re edhe në fazën e dytë të ndërtimit në kalanë e Kaninës, e cila sipas veçorive teknike të muraturës është datuar në shek. e IV të e.s. si dhe në ndërtime të tjera të fortifikuara të gjirit të Vlorës, të datuara në shek. VI të e.s.[13]

VI. Realizimin më të plotë dhe më të pasur kjo teknikë e gjeti në ndërtimin e amifteatrit të qytetit[14]. Muratura e përzier është përdorur atje me lirshmëri në murin perimetral, muret mbajtës të shkallares, në korridoret e galerive, muret ndarës etj. Vende-vende kjo muraturë merr aty edhe një karakter zbukurues me anë të kanaleve të llaçit, daljes në reliev të tullave të rreshtit, gurëve të formave dhe përmasave të ndryshme, në brezin e gurtë etj.

Përdorimi i gjërë dhe i larmishëm i kësaj teknike në një ndërtim të tillë madhor siç është amfiteatri, tregon se ajo gjatë shekujve I dhe II të e.s. qe teknika kryesore që përdorej e pëlqehej nga ndërtuesit Dyrrahas dhe se pikërisht gjatë kësaj periudhe ajo arriti zhvillimin e saj më të lartë.

Në mjedise të ndryshme të Amfiteatrit, ku muratura ruhet në krejt lartësinë e vet, shkëmbimet e murit prej guri me brezin e punuar vetëm me tulla janë të ndryshme në lartësi e në volum. Ja disa nga skemat: I. Në sektorin C, në një ambient të tamponuar që të tre faqet e brendshme janë punuar me teknikën e muraturës së përzierë sipas kësaj renditje, mbi dyshemenë e kthinës nis një brez guri me lartësi 0.58 m (afro dy këmbë romake), i punuar me gurë lumi të madhësive mesatare, me faqe të sheshta e të niveluara edhe me anë të llaçit. Mbi të është vendosur, një brez tulle prej pesë rreshta tullash të trasha 4 cm, me gjërësi të përgjithëshme 0.30 m (një këmbë romake), pastaj përsëri një brez guri i njëjtë në punim me të parin por pak më i gjërë, 0.60 m, brez tulle me pesë rreshta 0.30 m, brez guri 0,62 m i gjërë e kështu me rradhë (fig. 2). E zakonshme në këtë muraturë është shkëmbimi i brezit të gurtë me atë të tullës në raportin 1:2. Gjërësisë së brezit të tullës prej afro një këmbe romake i përgjigjet gjërësia dyfishe e brezit të gurtë. Shembuj të tjerë monumentesh bashkëkohorë, ku vihet re përdorimi i brezit të tullës prej pesë rreshtash të këmbyer me brezin e gurtë në raportin 1:2 kemi nymfeun dhe

10) S.N. Bobçev, **Smesanata Zidarija vrimskite i ranovizantintiskite strojezhi**, Sofija 1952, fq. 12-13.

11) Gj. Karaiskaj, **Kalaja e Elbasanit,** Monumentet I, 1971, fq. 63. Tab. IV, 1. A. Meksi–N. Ceka, **Bazilika paleokristiane në Tepen e Elbasanit,** Bul. Ark. Tiranë, 1971, fq. 184.

12) K. Zhegu, **Vep. cit.,** fq. 35-47, F. Tartari, **Gjurmë kanalesh të lashta në Durrës,** e në qendra të tjera antike të vendit tonë, Monumentet 11, 1976, fq. 75-87. Gj. Karaiskaj – A. Baçe, **Kalaja e Durrësit dhe fortifikimet përreth në antikitetin e vonë,** 9, 1975, fq. 11.

13) A. Baçe, **Qendrat e fortifikuara të gjirit të Vlorës në antikitet** Monumentet 10, 1975, fq. 9.

14) V. Toçi, **Amfiteatri....** fq. 37-41.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 2

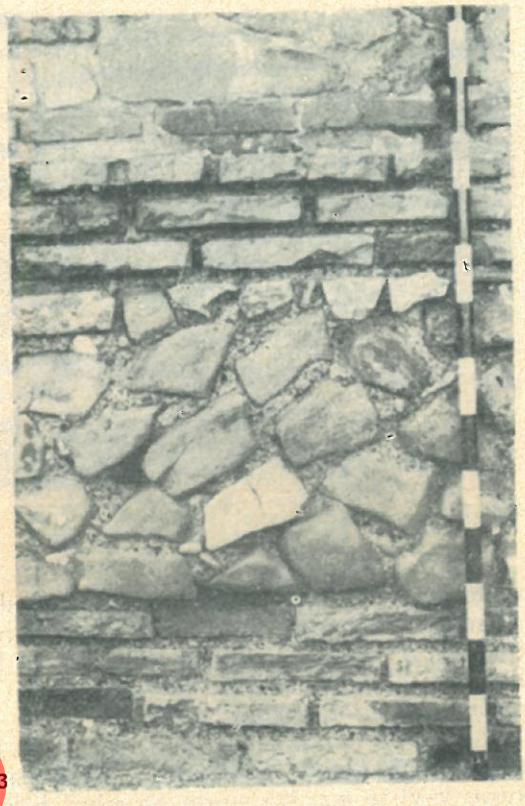

Fig. 3

termet e stacionti Ad. Quintum,[15]) ujësjellësin e Butrintit[16]) etj.

2. Muret që mbajnë kavean, në shkallën nr. 3,[17]) janë të punuara me të njëjtën teknikë por në një raport të ri. Në këtë mur gjejmë brezin të përbërë prej 4–5 rreshta tullash me përmasa 0.30 x 0.23 x 0.04 m, me gjërësi (afro një këmbë romake) që bashkërenditet me një brez të gurtë me gjërësi gjer në 0.74 m (dy këmbë e gjysëm) punuar me gurë shtuforë, me faqe të sheshuar e sipërfaqe të niveluar. Mbi murin prej guri vendoset përsëri një mur tulle prej pesë rreshtash me gjërësi të përgjithshme 0.29 m, ku trashësia e tullave lëviz nga 3-5 cm. Edhe trashësia e llaçit mids rreshtave ndryshon nga 2-2.2 cm, një brez i dytë prej guri ka gjërësinë 0.61 m, në pjesën e sipërme vërehet brezi me katër rreshta tullash me gjërësi 0.27 m. Me sa shihet në pjesën më të mirë të murit të shkallës nr. 3, midis tullës e gurit ruhet raporti vëllimor 1:2 por në breza të veçantë ai ka prirje të rritet (gjërësisë së murit të tullës 1 këmbë i për gjigjet gjërësia prej afro dy këmbë e gjysmë e brezi të gurit). Veç kësaj duhet thënë se breza të veçantë prej tulle në të dy muret e brendshëm të kësaj shka llareje, nëpërmjet gërryerjes së thellë të llaçit e nxje rrin rreshtin horizontal dhe krejt brezin në reliev, du ke i dhënë muraturës një karakter të vërtetë deko rativ.

3. Në murin e brendshëm të galerisë së tret (sektori midis shkallës nr. 1 dhe nr. 2)[18]) ruhet në nj farë lartësie shkëmbimi i brezit të tullës me atë të gu rit në raportin e njohur 1:2. Por aty takojmë dh brezin e tullës të përbërë prej tre rreshta tullash m gjërësi afro 19 cm; si edhe brezin e gjërë të gur prej 0.76 m (fig. 3). Në të njëjtën gjërësi brezin pr tre rreshta tullash e vëmë re edhe në Nymfeun dh

15) N. Ceka–L. Papajani, **Nymfeu dhe termet e stacionit Ad Quintum,** Monumentet 4, 1972, f. 37.
16) Dh. Budina, **Ujësjellësi i Butrintit,** Studime historike 2, 1967, f. 147.
17) V. Toçi, **Amfiteatri...** f. 39.
18) V. Toçi, **Amfiteatri...,** f. 37-41.

termet e stacionit Ad. Quintum[19]. Tulla e përdorur është e përmasave 0.315 x 0.24 x 0.048 m.

4. Në raportin e zakonshëm 1:2 po në një funksion të theksuar dekorativ e shohim dhe në faqet e brendshme të mureve që kufizojnë galerinë nr. 2 të sektorit A. Në këtë muraturë brezit të gurtë prej 0.60 deri 0.62 m gjërësi, i korespondon brezi i tullës prej 5 rreshtash horizontale, të theksuara në reliev që ka një gjërësi 0.26-0.30 m (fig. 4). Në të dy brezat, me anën e gërryerjes së llaçit, gurët dhe tullat janë të nxjerra në reliev. Po aty është përdorur edhe brezi i tullës prej 7 rreshtash. (fig. 5).

5. Në murin e jashtëm perimetral, në trakte të veçanta, teknika është zbatuar përsëri në skema të reja dhe të lira. Kështu në njërin trakt të këtij muri, duke filluar nga poshtë lart brezat janë të vendosur në këto mënyra: a) Brez tulle prej 4 rreshtash me gjërësi 0.30 m. Tullat e përdorura janë të përmasave 0.30 x 0.05 m kurse trashësia e llaçit midis rreshtave 3-3.4 cm. b) Brez i gurtë, punuar me gurë shtuforë të përmasave mesatare, me faqe të sheshta, të nxjerra me reliev me anën e gërryerjes përreth llaçit, me gjërësi 0,60-0,65 m. c). Mbi të një brez tulle prej 7 rreshtash me gjërësi të përgjithshme 0.42 m. Tullat e përdorura këtu janë kuadratike të përmasave 0,24-0,03 m trashësia e fugës 2.2-3.8 cm (fig. 6). Në të njëjtin mur vihet re edhe brezi i tullës me pesë rreshta me gjërësi 0,30 m me tulla të përmasave 0.305 x 0.235 x 0.04 m dhe trashësi fuge 1.7--1.8 cm.

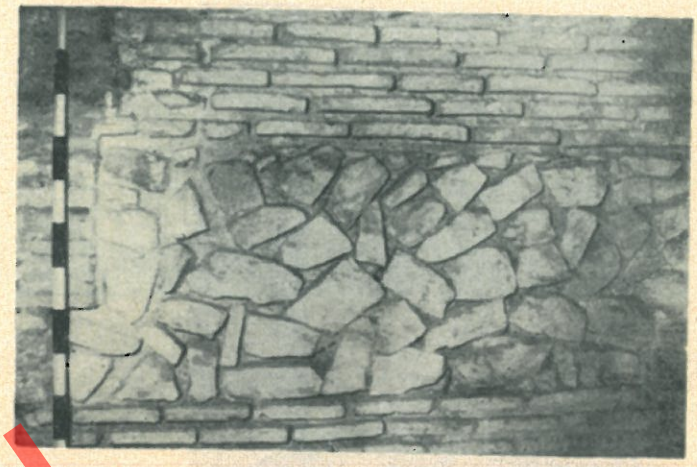

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Në një trakt të dytë të po këtij muri takojmë edhe këtë skemë: a. Brez tulle me katër rreshta, me gjërësi 0.28 m, b. Brez guri prej gurësh shtuforë e ranorë me gjërësi 0.60-0.61 m, me sipërfaqe të niveluar, c. Brez tulle me katër rreshta me gjërësi të njëjtë (0,028-0.30 m), d) Brez guri jo më i

19) N. Ceka–L. Papajani, **Vep. cit,** f. 37.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

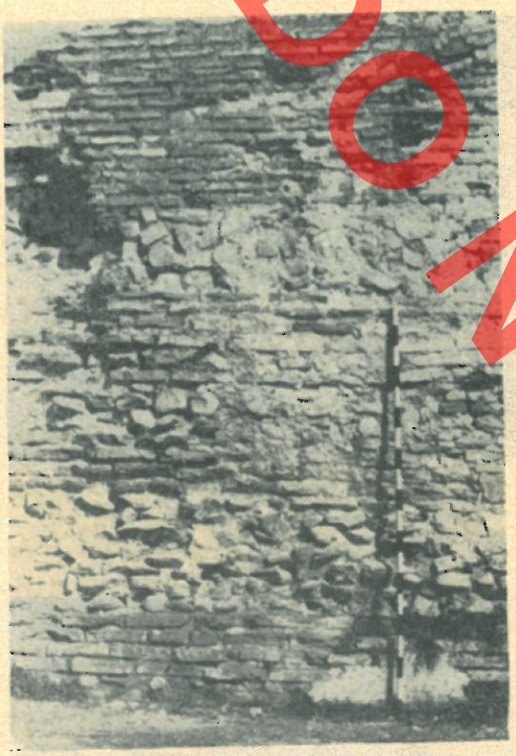

Fig. 7

gjërë se 0.31 m dhe e. Brez tulle me gjashtë rreshta me gjërësi 0,45 m, në të cilin janë përdorur tullat me trashësi 3 cm dhe 5 cm (fig. 7). Është për tu vënë në dukje se në amfiteatrin e Dyrrahut, në muret ndarës apo mbajtës, pjesët e poshtme si edhe qoshet e tyre, shpatullat e harqeve dhe të qemereve, janë realizuar thjesht për qëllime konstruktive, tërësisht prej tulle.

Përdorimin e brezit prej katër apo pesë rreshta tullash të shkëmbyer në raportin 1:2 me brezin e gurtë që e takojmë kryesisht në amfiteatër, e kemi të dokumentuar gjatë shekujve I dhe III të e.s. edhe në ndërtime të tjera, të zbuluara kohët e fundit në vendin tonë si p.sh. disa trakte muresh të godinave të banimit në qytetin e Iashtë të Finiqit[20], në ujësjellësin e Butrintit[21], në Nymfeun dhe termet e stacionit Ad Quintum[22] etj.

Megjithëse ende të pakta, ndërtimet e njohura tani për tani në Durrës, të punuara me teknikën «Opus Mixtum» tregojnë se ajo u përqafua dhe u vu në jetë që në fillimet e saj dhe se kjo teknike u përdor kudo dhe për një periudhë kohe relativisht të gjatë. Ndërtimin më të vjetër me këtë teknikë në Durrës e vëmë re që në shek. e I p.e.r. Ajo fitoi përparësi dhe qe në modë kryesisht gjatë periudhës së Flavëve (shek. I–II e.s)[23].

Teknika e muraturës së përzierë në Durrës pati një përhapje të gjërë duke filluar që nga shek. I p.e.r e deri në antikitetin e vonë. Gjatë kësaj periudhe tulla u bë materiali bazë ndërtimor. Përdorimi me shumicë i tullave të një cilësie të lartë dilte nevojë nga mungesa e gurit dhe e rritjes së ndërtimeve. Ky prodhim u realizua si rezultat i specializimit dhe përqendrimit të punishteve në duart e shtetit skllavopronar.

Traktet e njohura deri tani në Durrës tregojnë se kjo teknikë nuk u ngushtua në skema të ngurta. Gjithashtu, raporti volumor midis brezit të tullave dhe atij të gurit nuk mund të shërbejë për të përcaktuar një kronologji të mureve të ndërtuar me këtë teknikë. Këtë e vërtetojnë më së miri muret e amfiteatrit, të ndërtuar në një kohë kur ndryshojnë shpesh si sasija e rreshtave të tullave në brez ashtu edhe raporti midis muraturës së gurtë me atë prej tullash. Larmija e kësaj teknike në ndërtimet e Durrësit vërehet edhe në një aspekt tjetër, në trajtimin e sipërfaqes së kësaj murature, si p.sh. mbulimi i pjesëshëm i gurëve me llaç dhe sheshimi i fugave midis rreshtave të tullave dhe në të kundërtën thellimi i këtyre fugave si në brezat me tulla ashtu edhe rreth gurëve për të krijuar efekte të dritë-hijes.

20) S. Terpo, **Gjetjet e reja në Foinikën e Iashtë,** kumtesë e mbajtur në seslonin shkencor të Q.K.A. (Tiranë, 24-26 Nëntor 1978).
21) Dh. Budina, **Vep. cit,** f. 147.
22) N. Ceka – L. Papajani, **Vep. cit,** f. 37.
23) G. Lugli, **Vep. cit,** II, f. 521.

Fatos TARTARI

DO NOT COPY

CONSTRUCTIONS OPUS MIXTUM A DURRES

RESUME

Des monuments d'architecture connus depuis longtemps ou découvers récemment dans la ville antique de Durrës nous ont fait connaître entre autres une technique de construction depuis longtemps en usage préféré chez les constructeurs du pays.

La technique opus mixtum *est apparue à Durrës comme dans tous l'Empire romain en tant qu'un besoin d'augmentation et d'élargissement du volume de constructions et en tant qu'une exigence d'exploiter de façon rationnelle et efficace les matériaux de construction trouvés dans le pays.*

C'est la construction de l'amphithéâtre de la ville qui a réalisé cette technique de la façon la plus complète et la plus riche. Elle a été employé largement dans les murs de périmètre, dans les murs porteurs des gredins, dans les corridors de galeries, dans les cloisons, etc. Par ci, par là cette technique prend un caractère d'ornementation par les canaux de mortier, la saillie en relief des briques en lignes, les pierres de formes et dimensions différentes, etc.

L'ample usage varié de cette technique dans une telle construction majeure comme l'amphithéâtre témoigne que pendant les Ier *et* IIème *siècles de notre ère elle était la technique principale la plus préférée et employée des constructeurs de Dyrrachium et que pendant cette période notamment elle atteignit son plus haut degré de développement.*

*L'usage des quatre ou cinq lignes de briques alternées dans un rapport de 1 à 2 par une ceinture de pierre trouvé généralement dans l'amphithéâtre nous est documenté pendant les I-III*ème *siècles de notre ère dans d'autres constructions découvertes récemment dans notre pays comme par exemple les quelques traits de murs des bâtiments d'habitation dans la ville antique de Foïnicé, l'aqueduc de Bouthrôtos, le Nymphée, et les termes de la station Ad Quintum, etc.*

Quoique peu nombreuses, les autres constructions connues à technique opus mixtum *témoignent qu'elle a été embrassée et mise en oeuvre depuis ses débuts et qu'elle était la technique employée pendant une période de temps relativement longue. La plus ancienne construction à cette technique est remarquée à Durrës depuis le* Ier *siècle avant notre ère. Les recherches ont prouvé que même dans les centres les plus développés de l'Empire romain, cette technique a acquis de la priorité et était à la mode surtout pendant l'époque des Flavins (I-II*ème *siècles de notre ère).*

La technique opus mixtum *a connu à Durrës une large propagation en commençant depuis le* Ier *siècle avant notre ère jusqu'à l'antiquité tardive. Pendant cette periode la brique est devenue le matériau de base dans la construction. L'usage en abondance des briques de haut qualité était nécessité par l'absence de la pierre et l'augmentation du nombre des constructions. La production des briques s'est réalisée comme résultat de la spécialisation et de la concentration des ateliers aux mains de l'Etat propriétaire d'esclaves.*

Les traits connus jusqu'à présent à Durrës témoignent que cette technique ne s'est pas réduite dans de schémas figés. Aussi le rapport de volume entre la partie en briques et celle en pierres ne peut pas servir pour préciser une chronologie des murs construits dans cette technique. Ceci est rejeté au mieux par les murs de l'amphithéâtre qui, quoique construits d'emblée, diffèrent dans le nombre des lignes de briques ainsi que dans le rapport entre la partie en pierres et celle en briques. La variété de cette technique dans les constructions de Durrës est remarquée aussi dans un autre aspect: c'est dans le traitement de la surface de ces murs comme par exemple le remplissage avec mortier des vides entre les pierres ou les lignes de briques et, au contraire, l'approfondissement de ces vides dans la partie en briques aussi bien autour des pierres pour créer des effets de clair-obscur.

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

Vera BUSHATI

Isuf SUKAJ

DISA TIPARE MBI URBANISTIKËN DHE ARKITEKTURËN E QYTETEVE KRYESORE SHQIPTARE GJATË VITEVE 1912 – 1944

Studimi i arkitekturës dhe urbanistikës së Shqipërisë gjatë perjudhës 1912-1944 është një problem i gjërë dhe kompleks. Kushtet materjale si ato ekonomiko-shoqërore dhe ato historike e politike e bënë mjaft të vështirë zhvillimin e arkitekturës e urbanistikës së shtetit të ri Shqiptar të porsa dalë nga zgjedha 5 shekullore osmane.[1]

Në këtë artikull jemi munduar të japim një shikim mbi tiparet e arkitekturës e urbanistikës të disa qyteteve më kryesore të Shqipërisë gjatë kësaj perjudhe. Si objekt i këtij vështrimi shërbyen ndërtimet e projektuara e zbatuara nga specialistët e shkolluar duke lënë mënjanë ndërtimet popullore që u zhvilluan në brazdën tashmë të thelluar të traditës. Studimet pjesore dhe përgjithësuese në të ardhmen do të japin një kuadër më të plotë të kësaj arkitekture.

Viti i Pamvarësisë Kombëtare e gjeti Shqipërinë me një strukturë ekonomiko-shoqërore të prapambetur dhe të karakterizuar nga copëtimi feudal i theksuar. Ndërtimet në përgjithësi në qytetet shqiptare ku banonte vetëm 1/7 e gjithë popullsisë, kishin një zhvillim të ngadalshëm dhe spontan. Qytetet më të mëdhenj si Shkodra, e Korça kishin përkatësisht nga 25 dhe 22 mijë banorë, Tirana, Elbasani e Berati nga rreth 10 mijë banorë dhe Durrësi e Vlora me nga 3 dhe 4 mijë banorë. Shumicën tjetër e përbënin qytetet më të vegjël dhe të gjithë këto së bashku ishin të palidhur njëri me tjetrin me rrugë automobilistike. Ndërtimet e pakta në këto qytete në përgjithësi nuk ndiqnin kriteret urbanistike paraprirëse, por ruanin tiparet e zanafillës të një urbanistike spontane të strukturës feudo-mesjetare. Vetëm në disa qytete në Korçë, Fier, ndërtimet në këtë periudhë ndoqën strukturat gjeometrike në lagje të reja, të përparuara për kohën e vet.

Përfshirja e Shqipërisë në arenën e luftës së parë Botërore, u bënë shkak për keqësimin e gjendjes ekonomiko-shoqërore,[2] dhe si pasojë nuk qe e mundur që zhvillimi arkitekturor dhe urbanistik i vendit ti përshtatej kërkesave të kohës.

Bara e rëndë që i ra shtetit të ri shqiptar të porsalindur për të përballuar, veçanërisht rrezikun që i kanosej ekzistencës së tij, si dhe të problemeve jetike, ekonomike, politike e shoqërore, bënë që veprimtaria ndërtimore, arkitektura, urbanistika e tij të na paraqitet me ndërtimet të pakta dhe spontane. Në dhjetëvjeçarin e parë pas shpalljes së pavarësisë ndërtimet kryesore qenë banesat dhe kjo është e lidhur me vetë kërkesat e popullsisë për banim si dhe me traditën tashmë të zhvilluar të kësaj tipologjie. Banesat e ndërtuara kryesisht qytetare i përkisnin shtresave të pasura zejtare tregtare. Të mbështetura në traditën e gjysmës së II të shek. XIX me një shfaqje të dukshme të shtresëzimit shoqëror kryesisht ato u zhvilluan në disa varjante të kompozimit planimetriko-vëllimor, me plan drejtëkëndësh, me plan me trajtë të shkronjës «L», dhe me plan në trajtë të shkronjës «U».

Në trajtimin arkitektonik të këtyre banesave u ruajtën tipare themelore të trashëguara nga e kaluara duke u përshtatur kushteve të reja shoqërore, si shfrytëzimi i mirë i terrenit, përdorimi i drejtë i materialeve, përshtatja e zgjidhjes planimetrike ndaj funksioneve jetësore, trajtimi në thjeshtësi i interierit, kujdesi për ta prezantuar banesën në rrugë.

---

1) **Historia e Shqipërisë,** Vëll. 3, f. 86. Tiranë 1984.
2) **Historia e Shqipërisë,** Vëll. III, f. 156. Tiranë 1984.

DO NOT COPY

Fig. 1

Në vitet 1920-1924, gjallërimi ndonse i pakët i forcave prodhuese dhe i marrëdhënieve kapitaliste në prodhim, u bënë faktor për një rritje të vogël të ritmeve të ndërtimeve, duke ndërtuar krahas banesave dhe objekteve me karakter individual, administrativ e shoqëror si fabrika e miellit, cigareve, e alkoolit në qytetet Durrës, Shkodër dhe Vlorë, shkolla e mesme teknike, klubi i oficerëve (që më vonë shërbeu si seli e parlamentit), ndërtesa e radios, stacioni radio-telefonik, legatat Çekosllavake e Italiane (fig. I) etj.

Pas viteve 20 kur Tirana[3] caktohet si kryeqytet, nevojat për objekte administrative e shoqërore ndjehen më shumë. Por ngritja e tyre ishte e kondicionuar dhe nga kuadri projektues shumë i pakët, nga mungesa e materjaleve bazë të ndërtimit si çimento, hekur, tulla fabrike, pllaka etj.

Gjithashtu struktura e çrregullt e rrjetit rrugor të kryeqytetit, u bë pengesë si për vendosjen e ndërtimeve të reja ashtu edhe për transportin e motorizuar. Mbi bazën e studimeve të pjesshme urbanistike të konceptuara nga specialistët e huaj dhe e lidhur me interesa politiko-ekonomike të caktuara, në vitet 22-23, u çel, u drejtua dhe u zgjerua rruga e Durrësit 20 m e gjërë e 1 km e gjatë, rruga «29 Nëntori», u ndërtua një lulishte e vogël dhe u përqëndruan varrezat që ndodheshin të shpërndara në shumë pika të qytetit.

Nga këto studime të pjesëshme që ruanin gjurmët e vjetra të rrugëve egzistuese duke mbrojtur interesat e pronësisë vetjake të trojeve me mundësitë e pakta ekonomike më vonë u nxorrën të dhënat teknike për projekt-zbatimin e rrjetit rrugor të të gjithë qytetit dhe të qendrës.

Në vitet e sundimit të Zogut 1925-1939, zhvillimi ekonomiko-shoqëror i vendit eci me ritme të ngadalta, zhvillim që mbante vulën e marrëdhënieve çifligaro-borgjeze në prodhim dhe të goditjes asfiksuese që i jepte kapitali i huaj monopolist. Një gjëndje e tillë pengoi zhvillimin e forcave prodhuese dhe si pasojë dhe zhvillimin urbanistik e arkitekturor të vendit. Megjithatë në periudhën e stabilitetit të përkohshëm të kapitalit në ekonominë e Shqipërisë, si rrjedhim i një zhvillimi e gjallërim të vogël në disa degë të ekonomisë, u duk edhe një farë gjallërimi edhe në lëmin e investimeve dhe të ndërtimeve. Mirpo edhe ato pak ndërtime që u kryen, në përgjithësi nuk ishin të karakterit industrial e social-kulturor, por ushtarak e administrativ që financoheshin nga shoqëritë e huaja e që përputheshin me aspiratat për kthimin e vendit tonë në koloni italjane.

Ndërtimet e reja në degë të ndryshme që u kryen në këtë periudhë në Tiranë dhe në të gjithë qytetet e tjera të vendit në investimet e kapitalit të huaj dhe të huasë SVEA[4] që mori qeveria e Zogut u projektuan dhe u drejtuan kryesisht nga specialistë të huaj, nga shoqëri të shumta Italjane të huaja i priviligjonte ato të bënin edhe sipërmarrjen e kryerjes së punimeve. Në këto ndërtimeve veç kazermave, aerodromeve, rrugëve, urave, burgjeve dhe disa fabrikave të vogla mielli, cigaresh, sapuni, trikotazhi etj në Korçë, Durrës, Shkodër e Vlorë, bëjnë pjesë edhe ndërtesat e kompleksit të ministrive (fig. 2), bashkia e banka në Tiranë, porti, banka, bashkia (fig. 3) dhe vila mbretërore në Durrës, bashkia, kino-teatri «Mazhestik» dhe hotel «Morava» në Korçë, banka, bashkia (fig. 4) në Vlorë. Ndërtesat e tjera që u ndërtuan me kapitalet e borgjezisë vendase, si punishte dhe fabrika të vogla, hotele, restorante, kafetë, kinema etj si dhe banesat e ndryshme dhe ato luksoze të borgjezisë së re u projektuan dhe u zbatuan nga arkitektë dhe inxhinjerë vendas.

Sheshi i qendrës në Tiranë, sot sheshi «Skënderbej» u projektua dhe u zbatua në kryqëzimin rrezor

3) **Historia e Shqipërisë,** Vëll. III; f. 213, Tiranë 1984.
4) **Historia e Shqipërisë,** Vëll. III, f. 362, Tiranë 1984.

DO NOT COPY

Fig. 2

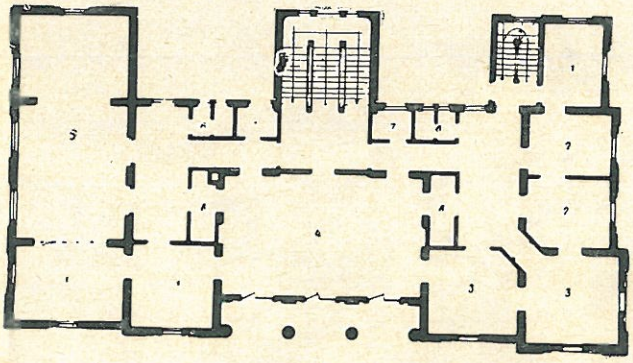

Fig. 3

të rrugëve kryesore të qytetit i cili me formën planimetrike të një poligoni të përzgjatur u formua nga xhamia e Ethem Beut dhe nga ndërtesat e ministrive me 2-3 kate që u zgjidhën me një imitim të stilit «empir» duke transplatuar në mënyrë mekanike në arkitekturën vendase.

Ndërtimet e kryera në tërësi megjithëse patën vlera të kufizuara dhe pa fuqi shndruese të dukëshme në fizionominë e qyteteve, mbajnë në vetvehte përpjekje për t'u përshtatur zhvillimit dhe kërkimeve të kohës, por duke ruajtur qartë në zgjidhjet e tyre urbanistike e arkitektonike karakterin klasor. Këto u vunë re në organizimin hapësinor të qytetit sipas strukturës sociale duke ndarë lagjet sipas shtresave, në zgjedhjen e vendit dhe materialeve të ndërtimit, në madhësitë dhe trajtimet e ndërtesave dhe me plotësimin e elementeve të shërbimeve komuna-

Fig. 4

le. Kështu p.sh. kompleksi urbanistik i Tiranës së Re, i caktuar për ndërtimet individuale të borgjezisë së madhe të kryeqytetit, dallohej për zgjidhje urbanistike drejtkëndëshe, për shtrirjen e madhe nga rruga e Elbasanit te kodrat e Saukut në krahun jugor të Lanës. Kjo lagje, konceptimi i së cilës paraprihej nga realizimi i idesë së «qytetit kopësht» do të përbëhej nga shtëpi luksoze të tipit vilë me lulishte, rrugë të drejta etj.

Qyteti i Durrësit pas Tiranës u prek më shumë nga ndërhyrjet urbanistike, të cilat filluan nga viti 1927 me drejtimin dhe zgjerimin e rrjetit rrugor mbi bazën e strukturës së vjetër rrezore. Nga këto më kryesore ishin tre rrugët që degëzoheshin nga sheshi i «Lirisë» në drejtim të Portit, Shkozetit dhe të

Spitallës. Ndërtimet e realizuara në këtë periudhë përgjatë këtyre rrugëve si banesa me dy, tre dhe katër kate me dyqane e magazina poshtë (fig. 5) sistemimi me trotuare, gjelbërimi anësor, si dhe ndërtimet e tjera të kryera me investimet e kapitalit të huaj dhe të borgjezisë vendase, ndonëse të pakta në numër, arritën t'i japin qytetit më tepër frymëmarrje, lehtësi transporti të motorizuar dhe disa tipare të qyteteve bashkëkohorë.

Disa plane rregulluese të qytetit të Vlorës të hartuara në vitet 1923, 1926, 1932, 1934, 1937 të cilat përpiqeshin për tu bërë zonime fuksionale të qytetit si dhe operacionet urbane, si krijimi i sheshit të qytetit dhe përbri tij të lulishtes popullore, hapja e rrugëve të reja që lidheshin me qëndrën, flasin për një periudhë studimesh relative në fushën e urbanistikës. Por gjithmonë duhet theksuar interesi i kapitalit të huaj italjan për zhvillimin e qyteteve tona.

Qytetet e tjerë si Korça, Shkodra, Fieri, Elbasani, Saranda, etj ndoqën të njëjtën rrugë, ndërtimet vazhduan brenda kufijve ekzistues nën disiplinën e kritereve urbanistike të shoqëruar me projekte jo të plota dhe ato kryesisht për rrjetin e pjesshëm rrugor.

Në përgjithësi ndërtimet me zgjidhjet urbanistike për pamundësi materiale, ekonomike dhe teknike, nuk arritën të formojnë në të gjitha qytetet struktura të plota homogjene dhe objekte kryesore mbeten zgjerimi dhe drejtimi i disa rrugëve, ndërtimi i banesave me dy dhe tre kate me dyqane poshtë (fig. 6. Kafe e madhe, Shkodër, projektuar nga Kolë Idromeno), përbri shesheve dhe rrugëve të pazareve si edhe ndërtimi i disa ndërtesave administrative dhe shoqërore në qytetet kryesore të vendit, si p.sh. ndërtesa e bashkisë për prefektura dhe nënprefektura (fig. 7), Korçë, ndonjë kinema, kafe, restorant, postë dhe ndërtime të kultit.

Në këtë periudhë vlen të përmendet kontributi i mendimit krijues të inxhinjerëve dhe arkitektëve vendas, të cilët megjithëse shumë të pakët në numur, patën disa anë pozitive, sepse sollën një frymë të re në konceptimin arkitekturor të ndërtimeve dhe shtrirjen e përdorimit të beton armesë që krijoi mundësinë e formimit të mjediseve me më tepër hapësirë. Ata patën vështirësi të shumta sepse veprimtaria e tyre, filloi në kushte të një prapambetje të theksuar ekonomiko-shoqërore të vendit dhe të mungesave të bazës materiale tekniko dhe teknologjike. Si mbështetje atyre i shërbeu vetëm tradita e artit të të ndërtuarit, historikisht, e kultivuar. Por duhet thënë se në mjaft ndërtesa të reja, arkitektura e tyre nuk shtri-

Fig. 5

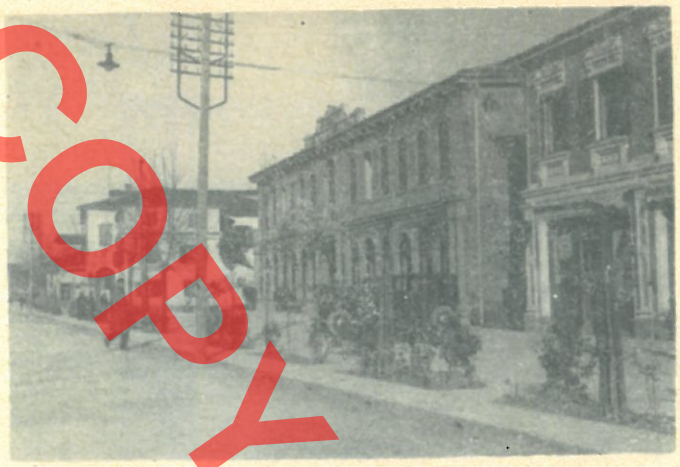

Fig. 6

Fig. 7

DO NOT COPY

hej mirë me tiparet kryesore të traditës arkitektonike (fig. 8). Ato futën në përdorin elementë të shumtë arkitekturor të shkollave të ndryshme, si friza, pilastra, korniza e frontone neoklasike, që sollën si pasojë trajtimin e shumë ndërtesave të mbingarkuara me një gjuhë eklektike por që plotësonin ekzigjencat e borgjezisë së kohës e cila përpiqej të manifestonte pozitën e re socialiste të saj dhe në këtë armë të fuqishme shpirtërore e materiale.

Në përpjekjet e kuadrit inxhinjer e arkitekt vendas për të ngritur veprimtarinë arkitekturore dhe urbanistike nga terreni praktiçist në nivelin e një sistemi deri diku të organizuar pozitivisht ndikoi edhe interesimi i opinionit përparimtar shoqëror i kohës, i cili përveç kërkesave të shumta që bëri në shtypin e atëhershëm për gjallërimin e jetës kulturore, për ndërtimin e objekteve të ndryshme kulturore, për formulimin e studjuar të mjediseve të lira ekzistuese në qendrat e qyteteve dhe për përmirësimin e kushteve higjeno-sanitare, kërkonte njëkohësisht që këto probleme të zgjidheshin në bazë të një konceptimi modern me materiale e teknologji të re, me projekte të hartuara nga arkitektë dhe pa u shkëputur nga arkitektura e mjedisit rrethues. Mirpo kjo detyrë dhe këto kërkesa me gjithë përpjekjet e tyre për tu përshtatur kërkesave dhe nevojave të zhvillimit të kohës, nuk mundën të realizoheshin në shkallën e kërkuar në kushtet e numurit të vogël të tyre dhe të rregjimit feudo-borgjez.

Duke analizuar ndërtesat e reja të banimit si tipologji më e përhapur se ndërtimet e tjera të periudhës në fjalë, vërejmë se ato sipas madhësisë, përkujdesjes në trajtimin e jashtëm dhe llojeve të materialeve të ndërtimit të përdorur, shprehin fuqinë ekonomike të pronarëve dhe pozitën klasore të tyre.

Nga zanatçinjtë, tregtarët e vegjël dhe nënpunësit, këto ndërtesa për të kënaqur nevojat jetësore dhe synimin për rritjen e nivelit material e kulturor të mjediseve të banimit, u projektuan të tipit të mbyllur me një dhe dy kate dhe me një numër të kufizuar mjedisesh. Në këto banesa ndryshimet ekonomiko-shoqërore dhe përdorimi i materialeve të reja të ndërtimit, u reflektuan në formulimin e brendshëm dhe të jashtëm të tyre, u përmirësua skema funksionale e lidhjes reciproke të mjediseve me qendër kompozimi, hollin e përbashkët në çdo kat, lidhja e mjediseve u bë e pavarur, dhomat u ndriçuan më mirë, pati shfrytëzim më racional të

Fig. 8

sipërfaqeve të veçantë arkitekturor, u përmirësua dhe forma e jashtme. Në mënyrën e re të trajtimit të planimetrisë dhe të arkitekturës së këtyre banesave u bënë përpjekje dhe u ruajtën disa nga tiparet thelbësore të trashëguara nga arkitektura popullore[5]), si përputhja e trajtimit të pamjeve me funksionin e mjediseve, thjeshtësia, përdorimi i materialeve rrethanorë etj.

Banesat e shtresave të larta të tregtarëve të mëdhenj, të pronarëve të tokave dhe nënpunësve të lartë (fig. 9) u ndërtuan më të mëdha, me më shumë dhoma, me holle e sallone në çdo kat, me tarraca të shfrytëzueshme dhe me lartësi kati të madhe 4 m. Pronarët u kujdesën jo vetëm për madhësinë e banesave dhe trajtimin e jashtëm të tyre, por edhe për paraqitjen e projekteve të veçanta që synonin të krijonin tipe të ndryshme nga kolegët e tyre, nëpërmjet të cilave dëshironin të shprehnin pozitën e gjendjen e tyre ekonomike. Disa nga këto banesa që u ndërtuan në vitet 1925--1932 u trajtuan në një gjuhë arkitekturore të mbushur me forma dhe elementë të ndryshëm, që duke u materializuar me shkallë të ndryshme me përzierje baroku neoklasiku e modernizimi, formonin një masë eklektike. Mbas viteve 1932 në formulimin e arkitekturës së banesave, fillon e rrallohet trajtimi

5) P. Thomo. Materjal i depozituar në katedrën e Arkitekturës për temën «Historia e Arkitekturës në Shqipëri».

POR NOT COPY

Fig. 9

me shumë elementë dekorativë, hapësirat e dritareve qëndrojnë në rrafshin e pastër të fasadave dhe mënjanohet plastika e tepëruar, kjo çoi në zgjidhjen arkitekturore më të arritura.

Në vitet 1939-1941, krahas ndërtimeve ushtarake të kazermave, fortifikimeve, aeroporteve etj, pushtuesit fashist ndërmorën me shpejtësi edhe studime urbanistike për shndërrimin e qyteteve kryesore shqiptare me qendra të vendosjes së përhershme të popullsisë italiane. Më qartë këto synime vihen re në projekt-idenë e planit rregullues të qytetit të Tiranës në vitin 1939, sipas të cilit kryeqyteti kthehej në një qëndër të madhe provinciale, llogaritur me një popullsi prej 130 mijë banorësh.

Plani i ri rregullues parashikonte ndërtimin e një zone të re dhe ruajtjen në gjendjen e parë të zonës së qytetit të vjetër për të mos ndërruar gjoja karakterin oriental, që kufizohej me ultësirën e përroit të Lanës. Sipas këtij studimi, objektet më me rëndësi superstrukturore zinin vend në formë korridori përgjatë bulevardit ekzistues të Tiranës së Re që ishte shtylla kurrizore e gjithë strukturës së re.

Ndërmarrjet ndërtimore që u kryen nga pushtuesit në këtë periudhë kryesisht gjatë bulevardit të rradh në përgjithësi u zbatuan nën ndikimin e plotë të arkitekturës zyrtare neoklasiçiste të viteve 1930, Pushtuesit nga vlerat e nxjerra nga grabitja e shfrytëzimit të popullit dhe të ekonomisë shqiptare, mundën të realizojnë ndërtimin e disa objekteve administrativo-propogandistike, hotel Dajti dhe disa banesa për vendosjen e familjeve të tyre. Në të njëjtën kohë borgjezia e lartë vendase me fitimet e grumbulluara nëpërmjet shfrytëzimit çnjerëzor të masave të popullit, ndërtoi në Tiranë dhe Durrës disa ndërtesa banimi me 3-4 kate.

Në qytetet e tjera, në fshatra e në mbarë vendin, pushtuesit fashistë dhe ata nazistë lënë prapa shkatërrime e dëme të mëdha në njerëz dhe në objekte të ndryshme ndërtimore.

Si përfundim mund të themi se zhvillimi arkitektonik dhe urbanistik 30 vjeçar i vendit tonë nga viti 1912-1944 mund të studjohet duke e perjodizuar në 3 etapa.

E para nga viti 1912-1920 që kap periudhën kur territori i vendit tonë u përfshi në fazën e manovrimeve të superfuqive të mpleksura në luftën e parë botërore.

E dyta nga viti 1920-1939 periudhë e shkurtër kur qytetet e fshatrat njohën një zhvillim të shkurtër sporadik.

E treta nga viti 1939-1944 që përfshin pushtimin e huaj dhe luftën çlirimtare të popullit tonë.

Pra etapa kur arkitektura dhe urbanistika jonë patën një zhvillim relativ është ajo midis dy luftrave botërore.

Ky zhvillim eci përpara duke u mbështetur mbi përvojën e kultivuar të trashëguar nga arkitektura e urbanistika pararendëse duke mbartur në vetvehte tërë treguesit e zhvillimit të një shoqërie me klasa shfrytëzuese. Pesha specifike e ndërtuesve favorizonte qendrën e i jepte përparësi objekteve të cilat i interesonin klasës feudo-borgjeze në fuqi dhe pushtuesit. Për jetën e masave të gjëra të popullsisë për zgjidhjen e problemeve jetike të strehimit u bë shumë pak.

Megjithë ritmet e ulta të zhvillimit të arkitekturës gjatë kësaj periudhe mund të themi se repertori tipologjik u rrit në drejtim të futjes së një sërë objekteve me karakter shoqëror, gjithashtu pati një përparim relativ në futjen e strukturave materjale e tematikave të reja. Pozitiv është fakti i projekteve, arkitektonike e konstruktive nga krijuesit shqiptarë të cilët me përpjekjet e tyre dhanë objekte në përputhje me kërkesat e kohës.

Arkitektura e kohës e kultivuar nga inxhinjerë e arkitektë nuk krijoi plotësisht një fizionomi të caktuar të kristalizuar në një stil unik. Ajo u paraqit si një bashkim mekanik i traditës me elementë të huajtur nga arkitektura neoklasiçiste eklektike e moderne.

DO NOT COPY

Vera BUSHATI
Isuf SUKAJ

DO NOT COPY

QUELQUES TRAITS DE L'URBANISME ET DE L'ARCHITECTURE DES PRINCIPALES VILLES ALBANAISES AU COURS DES ANNEES 1912 – 1944

RESUME

L'étude de l'architecture et de l'urbanisme de l'Albanie au cours des années 1912-1944 est un sujet assez large et complexe. Les situations matérielles, celles économiques et sociales ainsi que celles historiques et politiques ont rendu difficile le développement de l'architecture et de l'urbanisme du nouvel Etat Albanais.

A la proclamation de son indépendance l'Albanie était un pays agraire arriéré morcelé par le régime féodal. En général les constructions dans les villes albanaises, habitées par le 1/7 de la population, se réalisaient d'un rythme assez lent. Les villes relativement grandes de l'Albanie telles Shkodra et Korça comptaient respectivement 25 et 22 milles habitants, Tirana, Elbasan, et Berat en comptaient environ 10 milles alors que Durrës et Vlora 3 et 4 milles. Les constructions de ces villes en général ne respectaient pas les critères de l'urbanisme précédant, mais conservaient les traits d'origine d'un urbanisme spontané de la structure féodale médiévale. Seulement dans quelques villes telles Korçë, Fier, les constructions avaient été réalisées d'après les structures géométriques en nouveaux quartiers, déjà avancées à cette époque.

Le déclenchement de la Première Guerre Mondiale a causé au peuple albanais d'immenses malheurs. L'économie du pays a été ruinée et par conséquent le développement de l'architecture et de l'urbanisme du pays ne pouvait pas répondre aux exigences de l'époque.

La grande tâche qu'incombait au Nouvel Etat Albanais, qui devait faire face au péril qui menaçait son existence ainsi que aux problèmes vitaux, économiques, politiques et sociaux, a négativement influencé à l'activité constructrice et architecturelle. Pendant la première décennie après la proclamation de l'Indépendance Nationale, les habitations étaient les principales constructions réalisées et cela est lié aux exigences mêmes de la population ainsi qu'à la tradition déjà évoluée de cette typologie. Les habitations construites, surtout celles urbaines, appartenaient aux couches riches des artisans commerçants. Elles s'appuyaient à la tradition de la deuxième moitié du XIXe sc. Au cours des années 1920-1924, l'activité quoique petite, des forces productrices et des rapports capitalistes à la production, a accéléré tant bien que mal le rythme des constructions.

Après les années 20, avec la désignation de Tirana comme capitale de l'Albanie les besoins de construire des objets administratifs et sociaux s'accentuèrent. Mais leur construction était conditionnée par le petit nombre d'ingénieurs et le manque des matériaux de construction.

De même la structure irrégulière du réseau routier de la capitale, est devenue un obstacle à l'établissement des nouvelles constructions ainsi qu'au transport automobile. Sur la base des études partielles sur l'urbanisme conceptées par des spécialistes étrangers, et selon quelques intérêts politiques et économiques précis, dans les années 22-23 a été ouverte la rue «29 Nëntori» a été aménagé un petit jardin, les cimetières qui se trouvaient dispersés en plusieurs endroits de la ville ont été groupés.

Sous le règime du roi Zog (1925-1939) le développement économique et social du pays avançait à des rythmes assez lents, un développement qui portait le sceau des rapports des propriétaires fonciers et de la bourgeoisie à la production et subissait le coup rude apporté par le capital monopoliste étranger. Une telle situation entravait le développement des forces productrices et par conséquent le développement de l'urbanisme et de l'architecture du pays. Malgré cela, pendant la période d'une stabilité provisoire du capital à l'économie de l'Albanie, en conséquence d'un développement de quelques branches on remarque une sorte d'activité au domaine des investissements dans la construction. Mais les peu de constructions effectuées étaient d'un caractère militaire et administratif financées par les sociétés étrangères répondant à leur aspirations pour convertir notre pays en une colonnie italienne.

Les nouvelles constructions en différents domaines effectuées à Tirana et dans toutes les autres villes du pays par les investissements italiens et à l'aide de SVEA (société pour la mise en valeur économique de l'Albanie) ont été projetées et dirigées essentiellement par des spécialistes étrangers. A part les casernes, les routes, les ponts, les prisons et quelques petites fabriques, dans ces constructions font partie «aussi les bâtiments du complexe des Ministaires, la mairie et la banque à Tirana, le port, la banque, la mairie et la villa royale à Durrës, la mairie, le théâtre «Majestic» et l'hôtel «Morava» à Korça et la banque à Vlora. Les autres bâtiments construits avec les capitaux de la bourgeoisie vernaculaire tels petites entreprises et petites fabriques, hôtels, restaurants, cafés, salles de cinéme etc., ainsi que les différentes habitations et celles

luxueuses de la bourgeoisie ont été projetées et fait construire par nos architectes.

La place du centre de Tirana, aujourd'hui la place «Skënderbej», a été projetée et executée au carrefour des principales rues de la ville.

Les constructions de cette époque, malgré les valeurs limitées qui n'ont pas pu changer beaucoup la physionomie de la ville, renferment en elles des efforts pour mieux s'adopter aux exigences de l'époque tout en conservant dans leur solution d'urbanisme et d'architecture le caractère de classe. Cela se voit par l'organisation de l'espace de la ville selon la structure sociale procédant à la division des quartiers selon les couches sociales par le choix des matériaux de construction par le volume et le traitement des constructions.

La ville de Durrës, après celle de Tirana a été la plus touchée par les interventions de l'urbanisme qui ont commencé en 1927 avec l'élargissement du réseau routier sur la base de l'ancienne structure rayonnale. De cette structure il y avait trois rues principales qui partaient de la place «Liria», vers le Port, Shkozet et Spitall. Les constructions effectuées à cette époque le long de ces rues telles habitations à un, deux, trois étages munies de boutiques et de magasins au rez-de-chaussée, l'aménagement des trottoirs, la verdure, ainsi que les autres constructions réalisées par les investissements du capital étranger et de la bourgeoisie vernaculaire ont pu changer l'aspect de la ville, faciliter le transport automobile et lui attribuer quelques traits des villes contemporaines.

Quelques projets de l'aménagement de la ville de Vlora, élaborés au cours des années 1923, 26, 32, 34, 37, ainsi que les opérations urbaines tels l'aménagement de la place centrale de la ville et du jardin en face, la construction des rues qui se reliaient au centre, témoignent d'une période d'études relatives dans le domaine de l'urbanisme.

Les autres villes telles Korça, Shkodra, Fieri, Elbasani, Saranda etc. ont suivi le même chemin, les constructions étaient effectuées à l'intérieur des confins existants sous la discipline des critères de l'urbanisme accompagnés de projets incomplets surtout du réseau partiel routier.

A cette époque il faut mentionner aussi l'activité créatrice des ingénieurs et des architectes vernaculaires lesquels, bien qu'en petit nombre, ont apporté du nouveau dans la conception architectonique des constructions et la large utilisation du béton armé lequel rend possible la création des ambiances plus volumineuses. Ils ont rencontré de nombreuses difficultés parce qu'ils ont commencé leur travail dans les conditions d'un retard économique et social assez accentué, où la base matérielle technique et technologique faisait défaut. Ils se sont appuyés seulement sur la tradition de l'art de construction, historiquement cultivé. Mais il faut dire que dans plusieurs constructions, leur architecture ne se combinait pas avec les traits principaux de la tradition architectonique (fig. 8). Ils ont mis en usage de nombreux éléments architectonique de différentes écoles tels frises, pilastres, corniches et frontons néoclassiques, qui ont eu comme conséquence la construction de plusieurs habitations surchargées mais qui satisfaisaient les exigences de la bourgeoisie de l'époque laquelle essayait de manifester la nouvelle position sociale même par cette arme puissante spirituelle et matérielle.

Dans les efforts des ingénieurs et architectes du pays pour élever l'activité architectonique et d'urbanisme du terrain pratiqué au niveau d'un système jusqu'à un certanin point organisé a positivement influé l'intérêt de l'opinion sociale avancée de l'époque. Celle-ci, à part les nombreuses réclamations parues dans la presse de l'époque sur la construction de différents objets culturels, la formulation recherchée des espaces libres dans les centres des villes, l'amélioration des conditions hygiéniques et sanitaires exigeait en même temps la résolution de ces problèmes sur la base d'une conception moderne par des projets élaborés par les architectes sans s'écarter de l'architecture de l'ambiance environnante.

Mais cette tâche et ces réclamations, malgré leurs efforts pour satisfaire aux exigences et aux besoins de l'evolution de l'époque, n'ont pas pu être réalisées au point voulu dans le cadre du régime féodal et bourgeois et mettant en jeu un petit nombre d'ingénieurs.

En analysant les nouvelles habitations en tant que typologie plus répandue que les autres constructions de la période en question, nous remarquons que par le volume, le traitement extérieur, les matériaux de construction utilisés, elle expriment la puissance économique des propriétaires et leur position de classe.

Les artisans, les petits commerçants et les employés, pour satisfaire leurs besoins vitaux, ont élaboré des types d'habitations fermées à un ou deux étages avec un nombre limité de pièces.

Les habitations des grands commerçants, des propiétaires fonciers et des hauts employés (fig. 9) ont été construites plus volumineuses, à plusieurs pièces, avec des halls et des salons dans chaque étage. Quelques-unes de ces habitations construites pendant les années 1925-1932, sont traitées par une architecture pleine de formes et d'éléments différents, lesquels se matérialisant à un mélange de baroque néoclassique moderne, forme une masse éclective. Après 1932 la formulation de l'architecture des habitations n'est plus traitée avec de nombreux éléments decoratifs, les baies des fenêtres s'voient dans la façade sans un plastique surchargé, qui amène à des solutions architectoniques plus accomplies.

Au cours des années 1939-1941, de pair aux constructions militaires les fascistes italiens ont entrepris en hâte des études d'urbanisme afin de convertir les principales villes albanaises en des centres d'habitation stables pour la population italienne. Leurs desseins se voient dans l'avant projet de plan d'aménagement de la ville de Tirana en 1939, selon lequel la capitale se transformait en un grand centre de province avec une population de 130 milles habitants.

Les constructions effectuées par les occupants à cette époque, surtout celles qui se situent le long du grand bo

DO NOT COPY

levard sont réalisées sous l'influence complète de l'architecture officielle néoclassique des années 30.

Enfin, nous pouvons conclure que l'évolution de l'architecture et de l'urbanisme de notre pays depuis 1922 jusqu'à 1944, peut être étudiée en trois étapes.

Première étape – *1912-1920, – période pendant laquelle notre pays a été englobé dans les manoeuvres des superpuissances qui étaient engagées dans la Première Guerre Mondiale.*

Deuxième étape – *1920-1939 – période pendant laquelle les villes et les villages ont connu un petit développement sporadique.*

Troisième étape – *1939-1944 – qui englobe l'occupation étrangère et la lutte de libération de notre peuple.*

Cette évolution avança s'appuyant sur l'expérience cultivée héritée de l'architecture et de l'urbanisme précédent renfermant en soi les traits de l'évolution d'une société avec des classes exploiteuses.

Malgré les lents rythmes de l'évolution de l'architecture au cours de celle période, on peut dire que le répertoire typologique est accru avec l'introduction d'une série d'objets de caractère social. Il y a eu un progrès relatif dans l'introduction des nouvelles structure matérielles et thématiques. L'élaboration des projets architectoniques et constructifs par les ingénieurs albanais qui ont essayé de donner des objets conformes aux exigences de l'époque, constitue un fait positif.

L'architecture de l'époque cultivée par les ingénieurs et les architectes n'a pas pu créer une physionomie précise complète cristalisée en un style unique.

Elle se présente autant qu'une association mécanique de la tradition avec des éléments empruntés par l'architecture néoclassique éclectique et moderne.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

LEONARD SULI

ARKITEKTURA E BANESËS POPULLORE NË RRËZOMËN E DELVINËS*

Zona e Rrëzomës së Delvinës shtrihet në veri të rrethit të Sarandës. Kjo zonë i përket kryesisht luginës së lumit të Kalasës që buron në veri të Tatzatit dhe ndjek drejtimin nga veriu në jug, ku derdhet në lumin e Bistricës, para daljes së këtij në det. Me përjashtim të zonës së fushës së Delvinës e ndodhur në jug, lugina e lumit të Kalasës kufizohet në tre drejtime me male, që fillojnë nga lindja me vargun e maleve të Nikollaqit dhe Vuzhes përbërësa të Malit të Gjerë, në veri me malin e Luces e të Gjeshnikoshit, ndërsa nga perëndimi nga vargu i maleve Shëndeli-Lavan që formojnë masivin malor të Bregut të Detit (fig. 1). Duke patur parasysh ndër të tjera dhe studimin etnografik të rrethit të Sarandës,[1] Rrëzoma në kufirin jugor kufizohet me zonën e Vurgut e të Muzinës, nga perëndimi me zonën e Bregut të Detit, në veri të saj ka krahinën e Kurveleshit të Poshtëm dhe të Sipërm, kurse në kufirin lindor zonën e Dropullit e shtrirë kjo në faqen lindore të Malit të Gjerë. Rrëzoma e Delvinës bën pjesë në njësinë e madhe etnografike të Labërisë,[2] këtë e mbështesin dhe studimet etnografike të bëra më vonë në zonat e skajit jugor të vendit tonë.[3]

Në përgjithësi fshatrat e Rrëzomës janë ndërtuar në të majtë të rrjedhjes së lumit të Kalasës, në kodrat rrëzë Malit të Gjerë, ku fshati më verior i zonës është Tatzati (fig. 2). Nga burimet historike dhe gjurmimet në vend rezulton se zona e Rrëzomës ka qenë e banuar që në periudhat e hershme historike e deri më sot. Me interes janë njoftimet nga E. Çelebiu[4], për disa banesa në brendësi të kalasë mesjetare (fig. 3) në fshatin Kalasë. Një vendbanim mesjetar me shumë rëndësi në Rrëzomë, është fshati rrënojë i Kamenicës, i cili gjendet i ndërtuar afër fshatit Palavli. Rrënojat e Kamenicës ngrihen mbi dy kodra të bashkuara me një qafë të butë (fig. 4). Në rregjistrin turk të vitit 1431-32 e përfshirë në vilajetin e Vajonetës, Kamenica kishte 267 banesa dhe 400 rrënjë ullinj si pronë, ndërsa të ardhurat e përgjithshme nga fshati arrinin shumë 19.740 akçe, duke e krahasuar me Gjirokastrën, e cila në atë kohë ishte kryeqendra e sanxhakut të Shqipërisë, dhe kishte vetëm 163 ba-

*) Baza e këtij artikulli është mbledhur në dy ekspeditat e bëra në vitin 1977 dhe në v. 1981, në kuadrin e gjurmimit për studimin dhe vënie në mbrojtje të ndërtimeve fshatare me vlerë. Gjatë dy ekspeditave u gjurmuan fshatrat Tatzat, Kalasë, Palavli, Senicë, Vergo, Fushë Verri, Kopaçezë, Varfaj, Rusan, Vllahat, Bamatat, Bajkaj, Vahë, si dhe rrënojat e fshatit të braktisur Fushë Bardhë. Ekspeditat u kryen nën drejtimin e autorit të artikullit me pjesmarrjen e H. Savës, K. Qatipit, A. Drazhit, S. Terezit, dhe E. Haxhirajt. Vizatimet e artikullit janë bërë nga F. Zarshati, fotot të autorit.

1) S. Shkurti, **Kontribut për hartën Kostumologjike të rrethit të Sarandës,** Etnografia Shqiptare Nr. 11, Tiranë 1981, f. 70.

2) Rr. Zojzi. **Ndarja krahinore e popullit shqiptar,** Etnografia shqiptare Nr. 1. Tiranë 1968, f. 64.

3) S. Shkurti, **Vështrim etnografik mbi zonën e Vurgut Sarandë.** Etnografia Shqiptare, Nr. 8, Tiranë 1976, f. 112.

4) E. Çelebi, – Seyahatname (në përkthimin shqip) **«Shqipëria para dy shekujsh»** Tiranë 1930, f. 25.

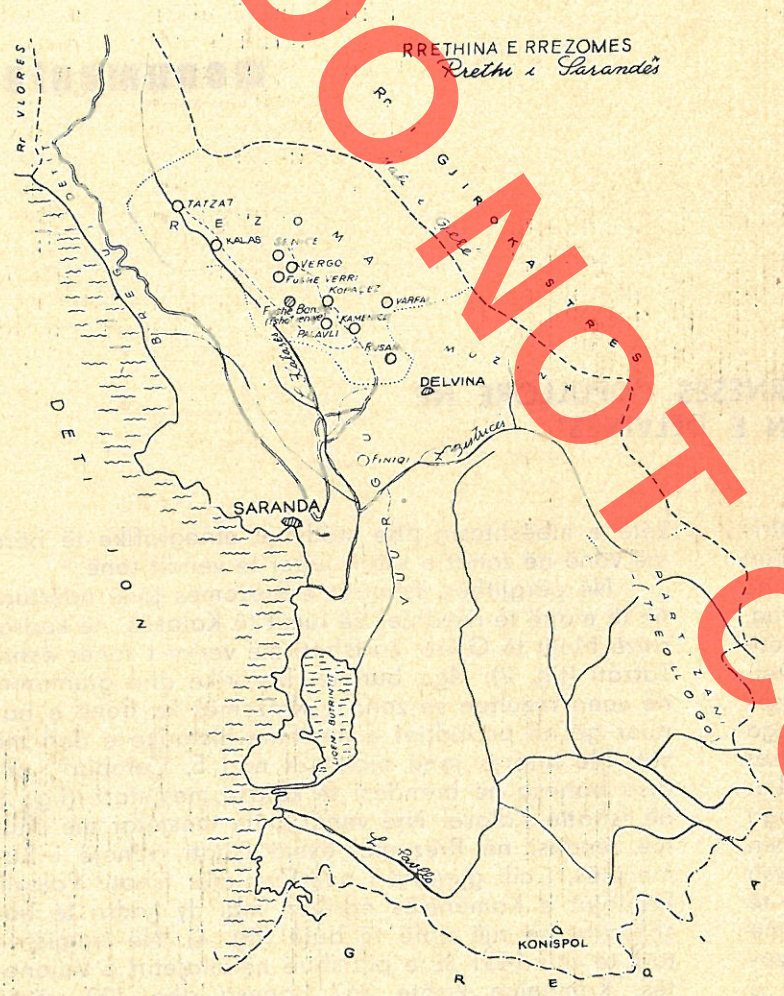

Fig. 1

nesa, dhe të ardhurat e saja pa taksat e vilajetit dhe tregut ishin vetëm 16.938 akçe[5], tregojnë se Kamenica ishte një nga qendrat e banuara më të mëdha jo vetëm të zonës në studim, por dhe të atyre përreth. Sot Kamenica ruan një numër të madh ndërtimesh ku pjesën dërmues e zënë banesat, krahas tyre ruhen dhe disa kisha. Në Kamenicë gjënden kulla me kuptimin e mirëfilltë të fjalës, banesa me kullë përdhese, me kat dhe gjysmëkat të cilat përbëjnë numërin më të madh të ndërtimeve[6]. Përveç Kamenicës në rregjistrin turk të përmendu më sipër, përmenden dhe fshatrat Vergo dhe Senicë, të përfshira në vilajetin e Vajonetës. Vergoi në atë periudhë kishte 19 shtëpi, të ardhurat 1.229 akçe, kurse Senica kishte 42 shtëpi ndërsa të ardhurat arrinin shumën 2.883 akçe[7]. Sipas K. Lukës në nahin e Sopotit në vitin 143 kanë qenë dhe disa fshatra të ndodhura larg jashtë luginës si Fushë Verria dhe Rusani[8], t cilat përfshihen në zonën e Rrëzomës. Në defterin e sanxhakut të Delvinës të vitit 1583 përmenden Kamenica me 200 shtëpi, Tatzati m 10 shtëpi, Kalasa me 74 shtëpi të përfshira n nahijen e Kurveleshit, kurse Rusani 11 shtëp ndërsa Vergoi kishte 13 shtëpi.[9] Fshati Rusa përmendet dhe në shek. e XVII nga E. Çelebiu.[10] Delvina në periudhën e mësipërme k qenë qendra më e madhe e banuar e këtyr anëve. Delvina në shek. XVII ka qenë një ng gjashtë sanxhaqet e Shqipërisë, në të cilin bë nin pjesë zona e Gjirokastrës dhe krahina Çamërisë,[11] në çerekun e dytë të shek. XVI Delvina ishte pashallëk.[12]

Rëndësia e pozitës gjeografike të Rrëzomë njihet që në lashtësi, Qafa e Skerficës që pë shkon Malin e Gjërë, është e vetmja rrugë k

5) **Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë,** vol. II, Tiranë 1962, f. 241.

6) A. Meksi, E. Riza, **Ndërtimet në fshatin rrënojë të Kamenicës,** «Monumentet» 7-8 1974, f. 139-148.

7) H. Inalçik **Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid.** Ankara 1954, f. 8-9.

8) K. Luka, **Gjurmime të Toponomastikës mesjetare në trevën e Sopotit,** Etnografia Shqiptare, Nr. 8, Tiranë 1976, fq. 166.

9) **Defteri Ieva-i Delvina në Tapuve Kadastra unum mudurlunguten Arsivi, Ankara Defteri 91.**

(Falenderoj sh. Selami Pulaha për dhënien nga skedari i tij i të dhënave për fshatrat e Rrëzomës të shënuara në rregjistrin e mësipërm).

10) E. Çelebi, **Vep.cituar.** f. 42.

11) **Historia e Shqipërisë,** Volumi I, Tiranë 1959, f. 337.

12) Historia e Shqipërisë, **Vep. cituar,** f. 422.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

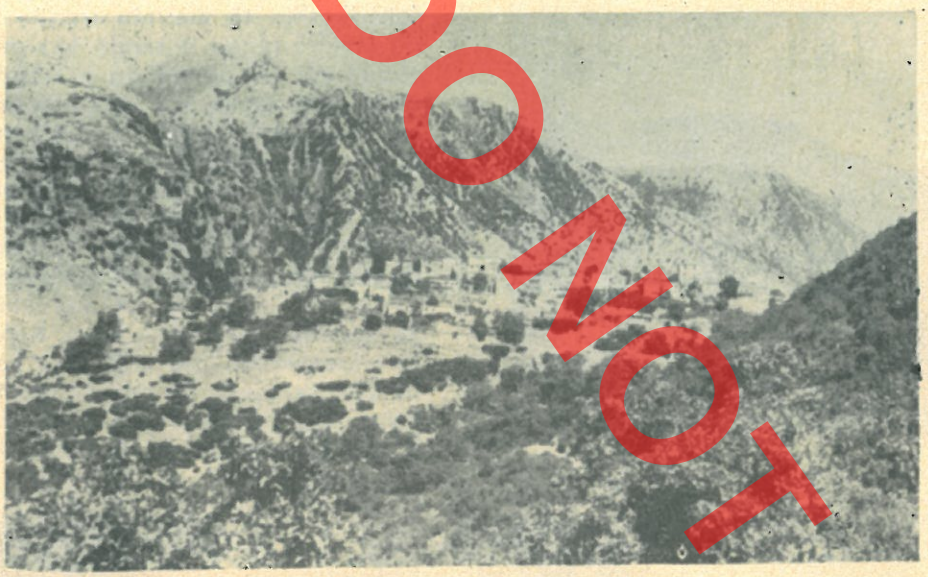

Fig. 2

e gurtë të quajtur Ura e Çinës, më e rëndësishmja që përmban Rrëzoma dhe vazhdonte afër Tatzatit e më tej në Sasaj.[15] Banorët e Rrëzomës janë marrë me bujqësi dhe blektori, klima ka qënë gjithashtu e përshtatëshme dhe për zhvillimin e frutikulturës dhe olivikulturës. Në disa fshatra pothuajse malore si Tatzati, Kopaçeza e Senica tokat e punueshme kanë qenë të kufizuara prandaj në ekonominë e tyre përparësi ka pasur blektoria, ndërsa në fshatrat që tokat e punueshme i kishin pranë lumit të Kalasës mbizotëronte ekonomia bujqësore. Dhe në Rrëzomë tokat më të mira ishin pronë e Bejlerëve dhe Agallarëve. Ashtu si në zonat e tjera përreth dhe banorët e Rrëzomës merrnin pjesë në tregëtimin dhe shkëmbimin e produkteve të ekonomisë fshatare në pazaret e mëdha javore që bëheshin në Delvinë e cila ishte një qendër e rëndësishme zejtaro-tregëtare e gjithë sanxhakut të saj.[16] Përsa i përket rregullimit të marrëdhënieve midis fiseve ose familjeve për ndonjë konflikt, apo ndonjë çështje tjetër, bëhej me kryepleqsi, gjithashtu për raste të veçanta problemi shtrohej në mexhlis (kuvend). Përgjithësisht në fshatrat e

limi që lidhte këtë zonë me luginën e Drinosit. Sipas burimeve të shkruara, kjo ka qenë i vetmi kalim i shkurtër i ushtrive iliro-romake[13]. Dhe në mesjetë nëpër Rrëzomë kalonte rruga që lidhte Kardhiqin me gjithë pashallëkun e Delvinës duke kaluar po nëpërmjet Qafës së Skerficës.[14] Gjithashtu nëpër Rrëzomë kalonte rruga për në bregdetin e Himarës, kjo rrugë e ngushtë e shtruar me kalldrëm, në të cilën qarkullonin vetëm karvane me kafshë vinte nga Delvina, shkonte deri në Kalasë, rrëzës së Malit të Gjërë duke i kaluar fshatrave pranë. Në Kalasë kjo rrugë kalon mbi urën

Fig. 3

Rrëzomës të drejtat zakonore zhvilloheshin duke u bazuar në shatrin e Idriz Sulit. Është e qartë se në të kaluarën bujqësia dhe blektoria në Rrëzomë kanë patur një zhvillim të atillë që nuk arrinin të siguronin bazën ekonomike për jetesë, kështu që banorët e saj, ashtu si ato të mjaft krahinave të tjera të vendit

13) Dh. Budina, **Harta arkeologjike e Bregdetit Jon dhe e Pellgut të Delvinës,** «Iliria» I, Tiranë 1971, f. 291-292.
14) A. Baçe, **Kështjellat e Kardhiqit dhe Delvinës,** «Monumentet» 13, Tiranë, f. 55.
15) V. Shtylla, **Ndërtime inxhinjerike të fillimit të shek. XIX në disa krahina të Shqipërisë së Jugut,** «Monumentet» 1 (21), Tiranë 1981, f. 71.
16) Z. Shkodra, **Esnafet shqiptare,** Tiranë 1973, f. 295.

DO NOT COPY

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

detyroheshin të merrnin rrugën kurbetit[17], plagë e rëndë kjo pë popullsinë në periudhën e rregji meve antipopullore. Përveç aspek teve të tjera, kurbeti, siç u kon statua gjatë gjurmimit të fshatrav të Rrëzomës ka ndikuar negati visht dhe në veprimtarinë ndërti more të zonës. Në këtë periudh shumë prej banesave të vjetr rrënoheshin sepse gratë nuk ishi në gjendje ekonomike dhe fizik t'i meremetonin ato herë pas he re. Në trashëgiminë ndërtimore t Rrëzomës sidomos në gjininë banesës, dëmtime ka sjellë luft

italo-greke e vitit 1913-1914. Në këtë periudhë di-sa nga fshatrat e Rrëzomës u dogjën. Përveç fsha-tit rrënojë të Kamenicës në këtë zonë gjëndet dhe fshati i rrënuar, i quajtur nga vendasit Fushë Bardhë[18] (fig. 5). Ky fshat ndodhet në fushën Yzeiraj, në të majtë të Lumit të Kalasës, pothuajse në mes të rrugës që lidh Kalasën me Bajkan. Fshati zë një sipërfaqe më të vogël në krahasim me atë të fshatrave të tjerë. Gjatë gjurmimit u vërejtën 16 ba-nesa tek të cilat sidomos zhvillimi planimetrik dallo-het qartë. Numëri i banesave në këtë fshat duhe të ketë qenë më i madh, sepse u vërejtën gjurmë të shumta të kontureve të mureve, që përgjithësish ishin të mbuluar me dhe. Nga të dhënat e ndryshme rezulton se ndërtimi i këtyre banesave i përket fundi të shek. XVIII, deri në fund të shek. XIX. Kujtesa po-pullore e justifikon braktisjen e këtij vend-banim nga mungesa e ujit të pijshëm. Arësye tjetër, që

17) Nga të dhënat e marruna në vend rezulton se banorët e Rrëzomës kanë emi-gruar në disa shtete si në Turqi, Itali, Greqi, Egjypt, ndërsa mbas Luftës së parë bo-tërore dhe në SH.B.A. Lëvizje ka pasur dhe brenda krahinave të ndryshme të vendit.

18) V. Shtylla, **Vep. cituar,** f. 75.

DO NOT COPY

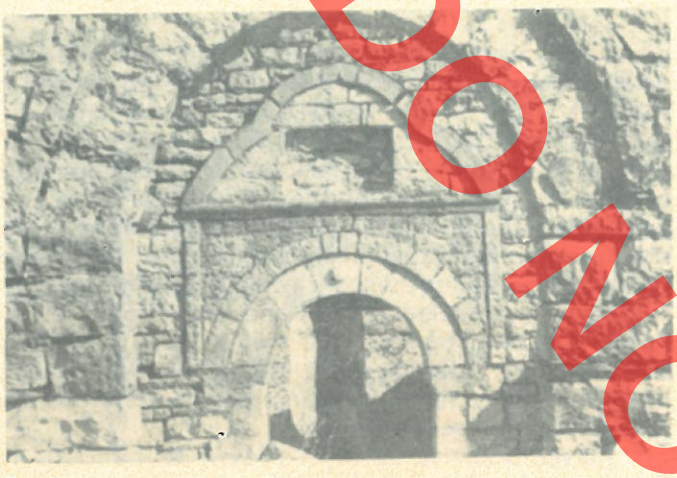

Fig. 7

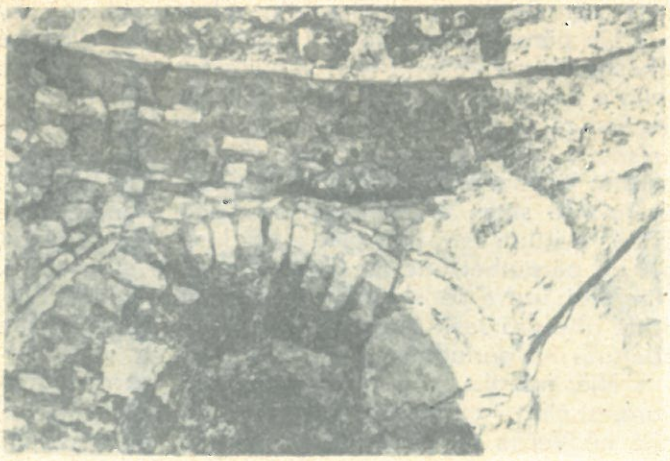

Fig. 8

Fig. 9

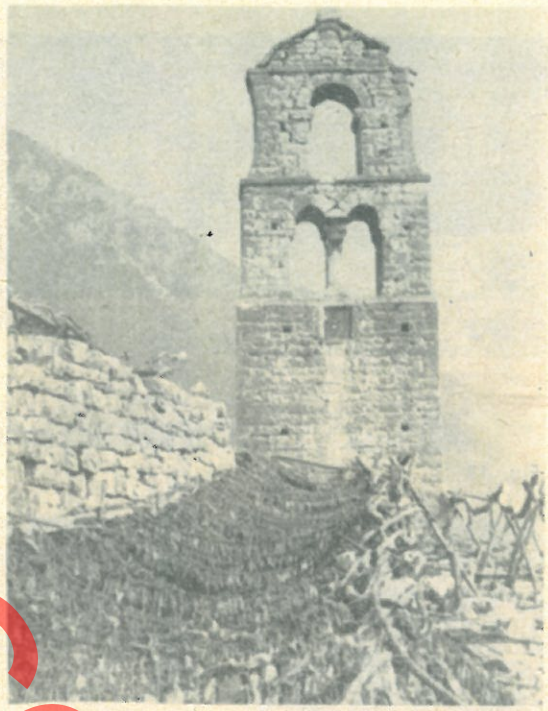

Fig. 10

Fig. 11

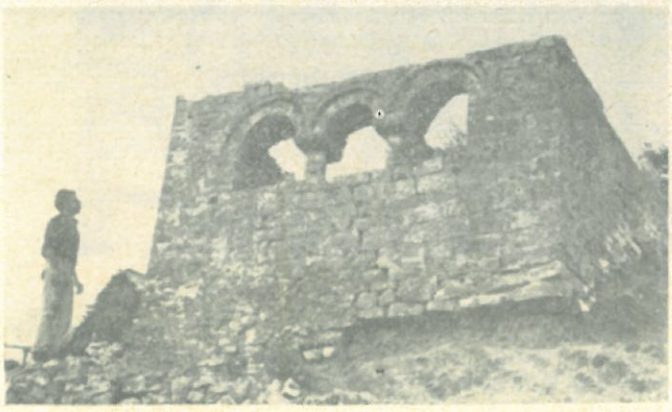

Fig. 12

DO NOT COPY

Fig. 13

Fig. 14

gjatë gjurmimit nuk u gjetën një numër shumë
madh i banesave të trashëguara, është se rendi i r
socialist, ashtu si dhe në krahinat e tjera, krijoi ku
shte për një transformim të vërtetë. Shumë prej ba
nesave të vjetra u transformuan. U ndërtuan mjaf
banesa të reja në përputhje me kushtet e reja të
jetës. Megjithatë, nga veprimtaria ndërtimore e tra
shëguar për këtë zonë, është e mundur të krijohe
një kuadër i kënaqshëm i zhvillimit urbanistik, tipo
logjisë dhe arkitekturës të banesave popullore. Në
Rrëzomë përveç banesave të vjetra, janë trashëgua
dhe një sërë ndërtimesh të gjinive të ndryshme s
ndërtime kulti, ndërtime inxhinjerike si ujësjellës, ura
mullinjë si dhe varre familjare.

Përveç xhamisë së Gjin Aleksit të ndërtuar në
Rusan në fundin e shek. XVII, gjysmës së parë të
shek. XVIII[19], (fig. 6) me interes është dhe xhamia e
ndërtuar në fshatin Tatzat (fig. 7). Kjo xhami megji
thëse e dëmtuar ruan mjaft elementë, që hedhin
dritë për zhvillimin planimetriko-volumor të saj. Ky
ndërtim përbëhet nga portiku i kufizuar me harqe që
mbështeten në kollona të rrumbullakta prej guri, dhe
salla e lutjeve e mbuluar me kupolë (fig. 8). Në fsha
tin Senicë paraqet interes një kishë tip bazilike, tre
nefshe e ndërtuar në vitin 1896 (fig. 9). Pranë kishës
ngrihet këmbanorja e ndërtuar në vitin 1818 (fig. 10).
Ky fakt të shtyn të mendosh se kisha e mësipërme
është ndërtuar mbi themelet e një kishe më të vjetër
gjë që përputhet dhe me të dhënat e të moshuarve.
Një prej urave të shumta që përmban kjo zonë
është dhe ura Jesir (pa ujë) pranë Kalasës (fig. 11) e
ndërtuar në periudhën e Ali Pashës.

Një ndërtim tjetër shoqëror janë varret fami
ljare, të cilat i gjetëm të ndërtuara në Tatzat (fig. 12
dhe në Vergo (fig. 13). Varri i Vergoit, paraqet më

Fig. 15

19) A. Meksi – L. Suli, **Punimet konservuese dhe arkitektura e Xhamisë së Allijbegisë në Burim të Dibrës,** «Monumentet» 17, Tiranë 1979, f. 172.

DO NOT COPY

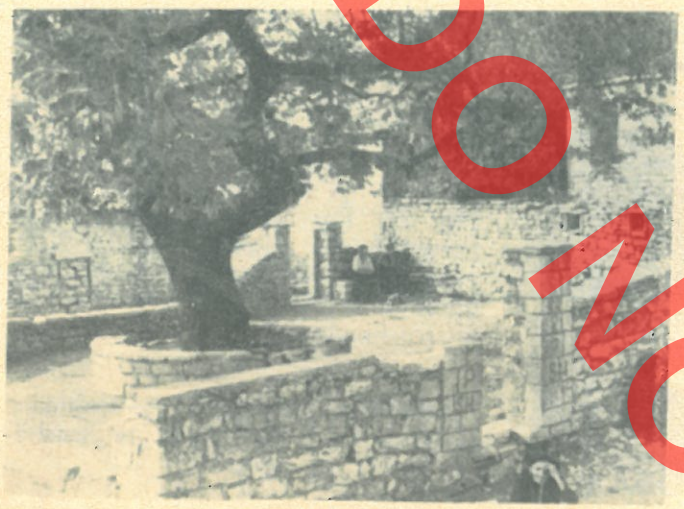

Fig. 16

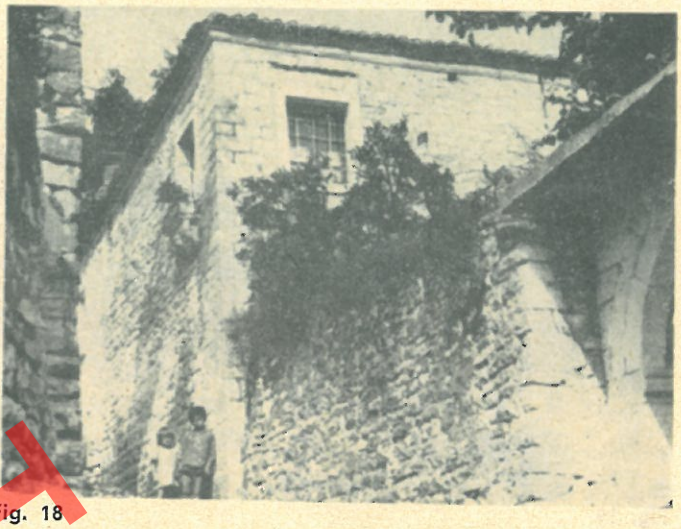

Fig. 18

Fig. 17

interes nga ana kompozicionale. Ky varr ka në planimetri formën e katërkëndëshit këndrejtë. Deri në 1,3 m lartësi, muratura është e plotë. Në pjesën e sipërme muratura ndërpritet nga tre hapësira në brinjët e gjata dhe dy hapësira në brinjët e shkurtra. Hapësirat janë të formuara nga qemerë me hark gjysmë rrethor prej guri. Pjesa e poshtme e harkut të qemerit, mbështetet mbi një jastëk guri të vendosur në pjesën e sipërme të kollonës cilindrike po prej guri. Harqet anësorë në njërën anë mbështeten direkt mbi qoshen e muraturës. Pjesa e sipërme e muraturës përmbi qemeret kurorëzohet nga një kornizë guri e punuar me mjeshtri. Fillimisht varri ka qenë i mbuluar me çati. Varri i Vergoit është i ndërtuar në vitin 1827[20].

Zhvillimi urbanistik

Të gjitha fshatrat sot lidhen njëri me tjetrin me rrugë maqine, ndër të cilat ajo më kryesorja që lidh Bamatatin, Palavlinë, Vergoin, Senicën e Kalasën e Tatzatin, që është ndër më të vjetrat. Ajo është e shtruar me kalldrëm i cili fillon që në mesin e rrugës Palavli-Vergo e deri në fshatin më verior Tatzatin. Çdo fshat është i përbërë nga tre deri

20) L. Suli. **Ndërtimet e vjetra populllore në Zonën e Rrëzomës në rrethin e Sarandës,** Tradita në Arkitektura dhe Art, Tiranë 1980, f. 46.

Fig. 19

në pesë lagje[21], të ndërtuara jo shumë larg njëra tjetrës. Lagjet janë të lidhura njëra me tjetrën me rrugë të shtruara me kalldrëm i cili vihet re sidomos në rrugët e lagjes kryesore e asaj ku ndodhet qendra e fshatit. Me kalldrëm janë të shtruar kryesisht rrugët që lidhnin lagjet e fshatrave malore si Tatzati, Senica e tjerë ku rrugët janë relativisht të gjëra siç është shembulli i një rruge me kalldrëm në Senicë (fig. 14). Në lagjen që përbën qendrën e fshatit më përpara ka qenë ndërtuar shtëpia e beut, ndërtime shoqërore si ato të kultit, shkolla e tjerë. Shtëpitë që formonin lagjen qendrore ishin më të grupuara siç është rasti i otyre të lagjes kryesore të fshatit Palavli (fig. 15). Zakonisht në qendër të lagjes kryesore, të qendrës, ndodhet mexhlisi, sheshi ku mbaheshin kuvende për çështje të ndryshme. Mexhlisi ishte i shtruar me kalldrëm ku në mes të tij ngrihej rrapi i vjetër. Shembullin tipik të mexhlisit e shohim në fshatin Senicë (fig. 16). Banesat që formojnë lagjet më të shumtën e rasteve sidomos ato të fshatrave malore janë të qarkuara me mure rrethues, të lidhur me llaç gëlqere ose të thatë me portë oborri zakonisht të harkuar që ka dalje direkte në rrugë e vendosur paralelisht me të. (fig. 17), ndërsa pamja kryesore e banesës në mjaft raste është vendosur në drejtimin normal me rrugën. Siç shihet në shembullin e marrë në një nga lagjet e fshatit Senicë (fig. 18). Shpesh në brendësi të oborrit që zakonisht është i shtruar me kalldrëm është ndërtuar një ambient për vendosjen e barit, furra e pjekjes dhe lëmi. Në rastin e dytë rrugët janë të ngushta të pa shtruara siç shihet në rastin e një lagjeje të fshatit Tatza (fig. 19). Por në të dy rastet rrugë përgjithësisht ndjekin konturet horizontale të terrenit, por disa herë gjenden të ndërtuara normal me vijat rrushkulluese.

Klasifikimi tipologjik dhe trajtimi arkitektonik i banesave të trashëguara

Kushtet ekonomike dhe diferencimi klasor i popullsisë ka ndikuar ndjeshëm dhe në veprimtarinë ndërtimore të trashëguar. Ky diferencim pasqyrohet qartë në kompozimin e banesës popullore. Banesa e trashëguar e zonës së Rrëzomës na paraqitet që nga varianti më i thjeshtë që është kasollja për banim, banesa përdhese dy kthinëshe, banesa me gjysmëkat, ajo me kat, varianti më i zhvilluar i së cilës është ai me zhvillim në dy krahë.

Kasollet e banimit

Banorët e Rrëzomës nuk ishin çifçinjë. Kasollja ishte pronë e fshatarit të varfër, i cili nuk kishte mundësi ekonomike të ndërtonte shtëpi prej guri Mbas çlirimit të vendit, kasollet përgjithësisht nuk u përdorën më për banim. Ato u kthyen në ambiente ndihmëse për banesën e re të ndërtuar me gurë Më vonë dhe ambientet ndihmëse filluan të ndërtoheshin me gurë. Materiali kryesor i tyre ishte druri balta, dhe kashta. Në raste të pakta çatija mbulohej me tjegulla. Kasollet rezistonin 15-20 vjet, pastaj rindërtoheshin përsëri. Arësyet e mësipërme kushtëzuar gjetjen e një materiali relativisht të pakët në këtë zonë, për këto tipe të thjeshta. Por nuk mungojnë studimet e bëra, kryesisht mbas çlirimit, që paraqesin interes, për të plotësuar kuadrin e këtyre ndërtimeve Me interes është materiali i grumbulluar në zonat që kufizojnë Rrëzomën, sidomos shembujt e kasolleve të

21) Përgjithësisht lagjet e fshatrave të Rrëzomës mbajnë emrat e fiseve. Siç është shembulli i fshatit Palavli ku të pesë lagjet mbajnë emrat e fiseve; Lagja e Sinanajve, Dautajve, Hadërajve, Reçajve, Alimanajve. Por ka dhe fshatra që mbajnë emrin e vendit ku janë ndërtuar si p.sh. lagjet e fshatit Senicë. Njera quhet lagja e kodrës dhe dy të tjerat kanë marë emrin e Përenjve.

DO NOT COPY

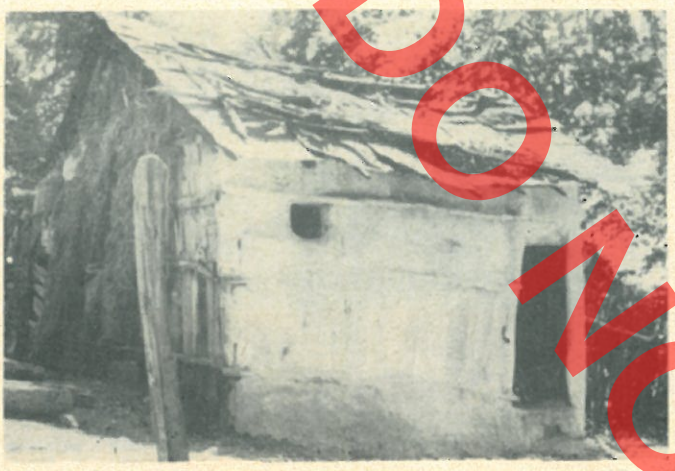

Fig. 20

zonës së Vurgut[22]. Shumë prej kasolleve të Vurgut ngjasojnë me ato të zonës në studim.

Në Rrëzomë, me interes janë kasollet për banim tashmë të braktisura prej kohësh, që u gjetën në afërsi të fshatit Varfaj (fig. 20, Tab. I). Kthina e banimit ka në planimetri formën e një katërkëndëshi këndrejtë. Kasollja është e mbuluar me një çati dyujëse. Në brendësi të kthinës është ndërtuar vatra, mbi çati është vendosur një tub për thithjen e tymit. Trajtimi arkitektonik i kthinës është i thjeshtë, në pamjen gjatësore të orientuar nga perëndimi është ndërtuar një derë e vetme dhe një dritare me përmasa të vogla. Forma dhe teknika e ndërtimit të kasolles përsëriste pothuajse po atë formë dhe teknikë të kasolleve të vjetra. Ndërtimi i kasolles fillonte me rrafshimin e truallit, nguljen e shtyllave vertikale prej druri rreth 0,40 m nën tokë, ato janë vendosur 0,9 m larg njëra tjetrës dhe forcohen nga katër binarë horizontalë. Hapësirat e krijuara visheshin me binarë vertikalë me seksion gjysmërrethor. Trau i kulmit të çatisë mbështetesh në dy kallkanet e pamjeve të ngushta. Mbi traun e kulmit, dhe binarin e sipërm horizontal të skeletit të murit vendoseshin rradhazi binarë gjysmë rrethor, që formonin skeletin e çatisë. Skeleti i mureve prej druri suvatohej me llaç balte të përzier me fije kashte. Shtresa e dyshemesë formohej së pari nga një shtresë gurësh, mbi të cilën shtrohej shtresa e baltës e përzier dhe kjo me fije kashte. Afër kthinës së banimit ishte stalla që kishte thuajse të njëjtën formë dhe teknikë por në këtë të fundit suvatimi i brendshëm mungonte. Pranë kthinës së banimit ndodhesh kasollja ku mbahej bylmeti, furra e pjekjes dhe kthina sanitare. Kompleksi rrethohej me gardh. Pranë këtij kompleksi ndodheshin dhe dy të tillë të cilët nuk ndryshonin as në formë dhe teknikë me atë që shqyrtuam më sipër.

Banesa përdhese dykthinëshe

Banesa përdhese dy kthinëshe nuk ka patur përhapje të gjërë në fshatrat e Rrëzomës megjithatë ajo është ndërtuar nga shtresat e varfëra dhe të mesme të popullsisë. Banesa përdhese dykthinëshe ka një kompozim të thjeshtë. Të dy kthinat janë ndërtuar sipas një aksi të përbashkët gjatësor. Banesa përdhese nuk ka qenë shumë e preferuar si banesa me gjysmë kat dhe ajo me kat, ku në këta të fundit banimi ishte më i sigurtë duke qenë se në brendësi të banesës futeshin kafshët e punës dhe qetë. Pamvarësisht nga shembujt jo të shumtë të këtij tipi banese, nga materiali i grumbulluar, është e mundur të njihet karakteri i saj. Me interes janë dy banesa përdhese ndonëse në gjendje rrënojë të gjetura në fshatin Fushë Bardhë. Shembulli i parë përfaqësohet nga (banesa Nr. 1 Tab. II). Megjithëse në gjendje rrënojë banesa ruan mjaft elementë që na japin mundësi jo vetëm paraqitjen e zhvillimit planimetrik, por dhe mënyrën e kompozimit të elementeve përbërës të brendësisë së kthinave. Banesa ka dy kthina në vazhdim të njëra tjetrës, e para për banim, ndërsa e dyta për futjen e kafshëve të ngarkesës dhe bagëtive dhe si depozitë për barin e kafshëve. Në murin tërthor të kthinës së banimit është ndërtuar oxhaku dhe kamaret anash tij. Oxhaku ka formë primitive, të cilën e kemi takuar shumë rrallë. Rast i veçantë është ndërtimi i dy hyrjeve të kthinës së pa banuar. Dy hyrjet kanë përmasa pothuajse sa dyfishi i atyreve të zakonshme. Shembulli i dytë banesës përdhese dykthinëshe (Nr. 2 Tab. II) ka ndryshim në krahasim me banesën e parë përsa i përket funksionit të kthinave. Këtu të dy kthinat kanë shërbyer për banim. Gjithashtu ndryshim me shembullin e parë ka dhe në drejtim të komunikimt për në brendësinë e banesës ku në këtë të fundit realizohet nëpërmjet dy dyerve të ndërtuara në pamjen që i përket kthinës së parë, që siç duket është ajo kryesore. Ndërtimi i dy hyrjeve të len të kuptosh që në kompozimin planimetrik e volumor të këtij shembulli ka bërë pjesë dhe një korridor në mes të kthinës së ba-

22) L. Suli, **Banesa e vjetër fshatare e Zonës së Vurgut,** «Pasuri e trashëguar në shekuj» Tiranë 1984, f. 127-133.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 21

Fig. 23

nimit dhe asaj të gatimit (magjerisë). Të tre këto ambiente duhet të kenë pasur ndërlidhje të brendshme në mes tyre. Mungesa e gjurmëve në faqen e brendshme të muraturës të len të kuptosh se kthina e banimit me korridorin kufizohej nga një mur i hollë me skelet druri. Në këtë banesë kamarja e zjarrit është ndërtuar në faqen ballore, ajo ka të njëjtën formë, me kamaren e banesës së parë, por ka përmasa më të vogla. Banesa në fjalë është ndërtuar pranë një banese dykatshe të tipit kullë, por duke patur parasysh klasifikimin tipologjik do ta trajtojmë më poshtë, pamvarësisht në se kanë pasur lidhje midis tyre. Këto dy banesa përdhese duke u nisur nga të dhënat e elementeve përbërës dhe burimet gojore

Fig. 22

mendojmë se si ndërtim i përkasin fundit të shek. XVIII. Një shembull tjetër të banesës përdhese dy kthinëshe e gjejmë të ndërtuar në fshatin Senicë (banesa Nr. 3, fig. 21, Tab. III). Të dy kthinat kanë komunikim më vehte nga jashtë, por ndërlidhja e brendshme nuk mungon, ajo realizohet nëpër një derë të ndërtuar në murin prej guri që kufizon dy kthinat. Kthina që përmban oxhakun me tambur katërkëndësh këndrejtë ka qënë kthina e miqve që quhet nga vendasit «oda» në disa raste «bash oda» kurse kthina tjetër është magjëria (për gatim). Trajtimi arkitektonik i pamjeve është i thjeshtë vlen të përmendet formulimi i pamjes kryesore të orientuar nga jugu, ku janë ndërtuar simetrikisht dy hyrjet e harkuara dhe dritaret e mbuluara me arkitra dhe qemer të harkuar, në pjesën e sipërme pamja kufizohet nga një kornizë e shkurtër prej guri. Në mes të dy hyrjeve gjejmë të gdhendur datën që tregon vitin 1919[23].

Banesa me gjysëm kat

Banesën me gjysmëkat e gjejmë të ndërtuar pothuaj se në të gjithë krahinat e vendit, dhe në fshatrat e Rrëzomës, sidomos në ato që janë ndërtuar mbi terrene kodrinore, ka një përhapje të gjërë. Varianti më i përhapur në këtë zonë është ai me katoin në katin përdhes, dhe dy kthinat e banimit në katin e parë, bash oda ngrihet mbi katoin, ndërsa magjëria në vazhdim të kthinës së miqve, por e ndër-

23) Sipas të dhënave të moshuarve viti 1919 përfaqëson jo vitin e ndërtimit por atë të rindërtimit mbas një djegjeje që ka pësuar banesa.

tuar mbi truall, duke na dhënë kështu një ndërtim me thyerje karakteristike në volum. Materiali i grumbulluar dhe në fshatrat e tjera të skajit jugor të vendit, si në zonën e Konispolit, Theollogo, (sot zona Partizani), Muzinës e tjera, na përforcon bindjen se kompozimi me gjysmë kat pa dyshim është diktuar nga tereni i pjerrët mbi të cilin ngrihej banesa. Në disa raste, banesa ngrihej posaçërisht në troje të pjerrta, në mënyrë që vatra e magjërisë të ndërtohej mbi truallin natyral, dhe jo mbi dyshemenë prej druri ose afër saj, ku në çdo rast mund të rrezikohej nga djegia. Gjithashtu në rastin më të skajmë trualli i padjegshëm dhe praktik, për magjërinë, u sajua artificialisht.[24] Këtë e vërejmë tek një shembull me zhvillim në një krah (banesa 15 Tab. XIV) në Tatzat, ku njëri prej katojve është mbushur enkas me dhe, për të krijuar truall të sigurtë për magjërinë, ndërsa nyja sanitare është ndërtuar mbi truallin natyral.

Një prej shembujve të shumtë të banesës me gjysmë kat është banesa Nr. 4 e ndërtuar në fshatin rrënojë të Fushë Bardhës (fig. 22, Tab. III). Ajo është ndërtuar në gjysmën e parë të shek. XIX. Terreni i lartësuar përpara hyrjes së vetme që të lidh me brendësinë e banesës, ka bërë të panevojshme ndërtimin e shkallëve të jashtme që vërehen përgjithësisht në këtë lloj banese. Në katin përdhes nuk ka hyrje por një dritare, prandaj mund të themi se ai ka shërbyer jo për strehimin e kafshëve por si depo me ndërlidhje të brendshme me kthinën e miqve në katin e parë. Kompozimi i elementeve të brendësisë është i thjeshtë, dallohet këtu faqja ballore e kthinës së miqve ku ka të ndërtuar oxhakun me tambur katërkëndësh dhe dritaret anash tij. Tamburi i oxhakut duket se është ndërtuar më vonë. Në faqen më të ngushtë të magjërisë është oxhaku dhe kamaret anash tij.

Dhe në banesën Nr. 5 (fig. 23. Tab. LIV) e ndërtuar në fshatin Rusan shtrirja e ambienteve të banimit është bërë në drejtim të aksit gjatësor. Një palë shkallë guri dyrampëshe të çojnë tek parahyrja e katit të banuar, dyshemeja e të cilës mbështetet mbi qemerin cilindrik me hark gjysmërrethor që mbulon parahyrjen e katit përdhes. Ndërlidhja në mes kthinës së miqve dhe magjërisë realizohet nga një korridor i vogël të cilin vendasit e quajnë «mesua». Në vazhdim të «mesuas» është qilari. Oda e miqve ka ndriçim të bollshëm ndërsa magjëria është pothuajse e errët. Magjëria ka oxhakun në pamjen ballore, sqollin, furrën e pjekjes dhe nyjen sanitare, të ndërtuar jashtë konturit të banesës. Banesa është ndërtuar rreth fundit të shek. XIX,. Në fshatin Senicë është ndërtuar banesa Nr. 6 (fig. 24. Tab. V) e cila paraqet interes përsa i përket zhvillimit planimetrik dhe volumor. Në këtë shembull magjëria e cila është ndërtuar mbi truallin natyral, shtrihet normal me aksin gjatësor të odës së miqve duke formuar një kënd të drejtë me murin perimetral lindor të odës së miqve, si rezultat i kësaj kati i banuar merr në planimetri formën e sinkronjës «L». Rast të rrallë në këtë shembull së pari, përbën fakti se hyrja për në odën e miqve bëhet duke kaluar fillimisht në magjëri, së dyti ndërtimi i dritareve në faqen fundore të kthinës së miqve dhe jo në atë ku është ndërtuar oxhaku e bënë këtë shembull të veçantë përsa i përket kompozimit të elementeve të brendësisë së tij. Nga të dhënat rezulton se dhe kjo banesë është ndërtuar në fund të shek. XIX-të. Më vonë banesës së vjetër i është shtuar nga ana perëndimore një ndërtim dy katsh, i kushtëzuar nga nevojat për zgjerim të familjes. Me shtimin e këtij volumi është bërë e nevojshme dhe ndryshimi i konfiguracionit të çatisë, që mbulonte pjesën e vjetër.

Banesa me kat

Në fshatrat e Rrëzomës banesa me kat ka një përhapje të gjërë. Këtë lloj banese e gjejmë të ndërtuar që nga varianti më i thjeshtë, që përfaqësohet nga banesa dy katshe, në të cilën secili kat përbëhet nga një ambient i vetëm, deri tek varianti më i zhvilluar, banesa me kat me zhvillim në dy krahë.

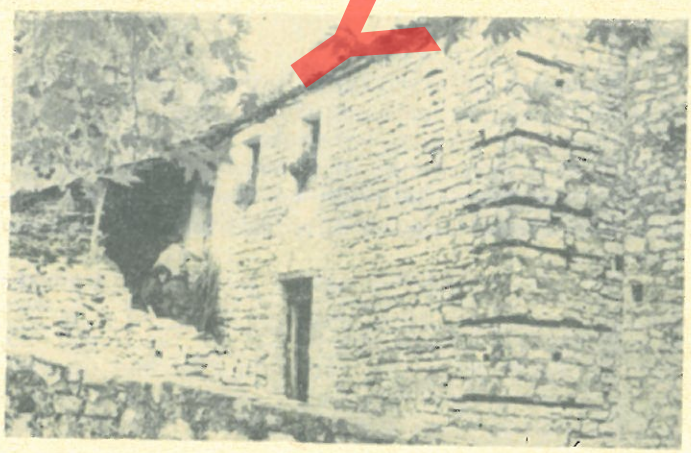

Fig. 24

24) E. Riza, **Banesa popullore në fshatrat e rrethit të Vlorës** «Monumentet» 15-16, Tiranë 1978, fq. 193.

DOKICOPY

DO NOT COPY

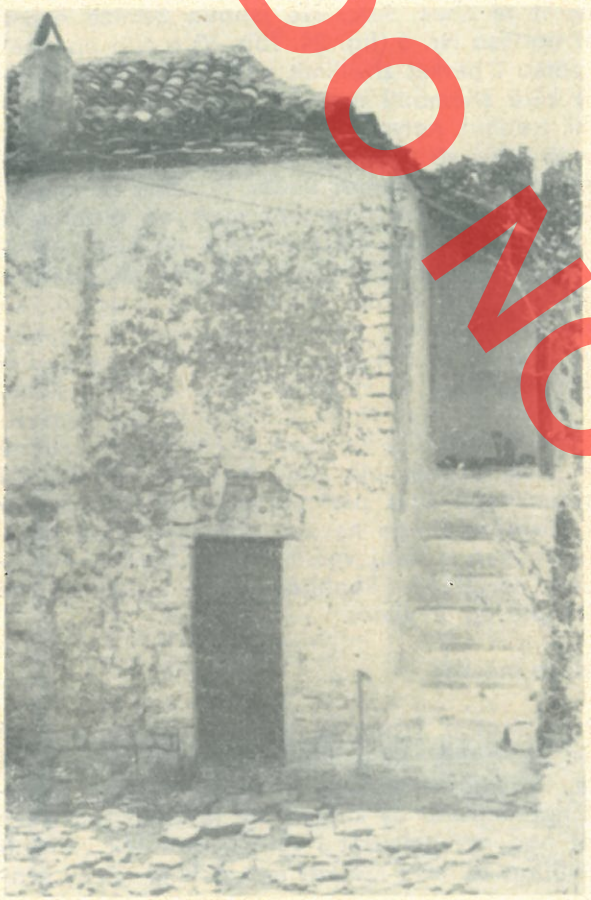

Fig. 25

Shembujt më të arritur të banesës me kat përsa i përket zhvillimit planimetriko-volumor, trajtimit të elementeve të veçantë konstruktiv dhe arkitektonik duke pasë parasysh këtu dhe vlerën e ornamentikës i gjejmë të ndërtuar kryesisht në fshatrat Rusan; Palavli dhe Vergo, ku kanë qënë ndërtuar dhe banesa me kullë.

Një prej shembujve më të thjeshtë të banesës me kat e ndërtuar rreth fundit të shek. XIX e gjejmë të ndërtuar në fshatin Tatzat. Banesa Nr. 7 (fig. 25, Tab. VI) është dy katshe, secili kat përbëhet nga një kthinë e vetme. Katin përdhes e zë katoi për futjen e kafshëve, kurse katin e parë ambienti i banimit. Një palë shkallë prej guri njërampëshe, që mbështeten në pjesën e sipërme mbi qemerin me hark gjysëm rrethor, të çojnë në parahyrjen e katit të banuar. Nga parahyrja, duke kaluar nëpër derës së vetme, kalohet në kthinën e banimit. Formulimi i elementeve të brendësisë është i thjeshtë, kthina është e shtruar me dërrasa dhe pa tavan, ndriçimi është i mjaftueshëm. Elementi më kryesor që shohim këtu është vatra dhe oxhaku me tambur i ndërtuar më vonë duke maskuar buharin.[25] origjinal. Katoi është një ambient thuajse i errët, ai ndriçohet vetëm nga dy dritare në formë frëngjije dhe nga dera e hyrjes kur kjo është e hapur. Me ndërtimin e banesës së re, banesa e vjetër e ka humbur funksionin e saj fillestar, sidomos kjo vihet re në katin e parë i cili tani shërben si depo për mbajtjen e zahireve.

Fig. 26

25) Vendasit quajnë buhar (nga turqishtja) kanalin e tymit të thelluar në mur, i hapur deri afër nivelit të tavanit, këtu mbyllet në formën e një trekëndëshi, që këtej e sipër kanali është i pa dukshëm. Buharin e takojmë shpesh në banesat e vjetra. Ky element mban këtë emërtim dhe në zonat e tjera të skajit jugor.

Gjithashtu në fshatin Tatzat ndodhet e ndërtuar banesa Nr. 8 (fig. 26, Tab. VII) që përfaqëson një nga shembujt më të vjetër që ruhen në këtë fshat. Banesa është ndërtuar në fillim të shek. XIX. Ajo është ngritur në një terren me pjerrësi, që vjen e lartësohet në drejtim të pjesës lindore të banesës. Në pamjen jugore janë ndërtuar të dy hyrjet që të çojnë në brendësinë e kthinave të banesës. Ndonëse shkallët janë të dëmtuara, dallohen qartë gjurmët e tyre në pamjen jugore paralel me rënien e terrenit. Shkallët në pjesën e sipërme mbështeteshin mbi qemerin me hark gjysëm rrethor, ndën të cilin kalohej për në katua. Në krahasim me banesën Nr. 7 këtu gjendej dhe nyja sanitare, e ndërtuar jashtë konturit të banesës. Vendosja e banesës në terren të pjerrët, i ka rritur lartësinë pamjes perëndimore. Trajtimi i kësaj pamjeje është i thjeshtë. Në pjesën e katit përdhes, dallohen dy dritaret katërkëndëshe me përmasa të vogla. Në pjesën e katit të parë janë ndërtuar dy dritare të harkuara me përmasa normale. Harku i dytë ka funksion dekorativ. Në pjesën e sipërme pamja kurorëzohet nga një strehë prej guri e punuar me kujdes. Streha mbështetet në konsola po prej guri. Banesa që shqyrtuam përfaqëson shembullin tipik të variantit të thjeshtë, të banesës me kat.

Një shembull me interes përsa i përket kompozimit, elementeve ndërlidhës si dhe shfrytëzimit racional të terrenit paraqet banesa Nr. 9 (fig. 27 Tab. VIII) e ndërtuar në fshatin Vergo. Banesa është dy katëshe secili prej tyre përbëhet nga një kthinë e vetme. Katin përdhes e zë katoi, ndërsa të parin kthina e banimit. Banesa është e qarkuar me mure rrethues të ndërtuar në të thatë, në pjesën perëndimore ajo paraprihet nga oborri i shtruar me kalldrëm. Në murin perëndimor gjëndet porta e oborrit e mbuluar me hark, ndërsa në murin rrethues verior është një derë me përmasa të zakonshme që vendasit e quajnë deropullë me anë të cilës kalohet në kopshtin e banesës. Në krahasim me banesën Nr. 8 këtu ndërlidhja për në katin e banuar realizohet me shkallë dy rampëshe prej guri, të vendosura normal me pamjen e banesës që përbën një rast të rrallë. Në pjesën e sipërme shkallët mbështeten mbi qemerin e zakonshëm. Me interes këtu është dhe mënyra e mbështetjes së dyshemesë së kthinës së banimit, ajo mbështetet mbi trarët gjatësorë relativisht të hollë të cilët përveç inkastrimit në muret perimetral, në mes mbështeten, në pjesën e sipërme të dy arkadave prej guri të përforcuar këto me tiranta prej druri. Harkadat janë vendosur sipas aksit gjatësor të banesës. Në këtë shembull në pamjet e tij shohim të vendosur ndën dritaret e katit të banuar vendet për vendosjen e saksijave të luleve, element ky që i jep gjallëri pamjeve të banesës.

Në Senicë afër qendrës së fshatit ndodhet banesa Nr. 10 (fig. 28, Tab. IX) që në pamjen e parë të le përshtypjen e një banese me gjysmë kat, por në fakt ajo është një banesë me kat. Dhe në këtë rast mjeshtri popullor ka ditur që ndërtimin t'ia përshtasi terrenit. Kjo vihet re sidomos në ndërtimin e hyrjes së katit të banuar në anën lindore, ku terreni është i lartësuar duke mënjanuar kështu ndërtimin e shkallëve të jashtëme prej guri që i shohim zakonisht. Nga gjurmët rezulton se hyrja për në katin e banuar paraprihej nga një portik i vogël. Hyrja për në katua ndodhet në pamjen veriore, nga ana e brendëshme e të cilit zbritet me disa këmbë shkallë, si dhe shtresa e rregullt me rrasa guri e dyshemesë së katoit, të lën të kuptosh që ky nuk është përdorur për futjen e kafshëve, por si ambient për vendosjen e zahireve dhe barit të bagëtive. Banesa është ndërtuar në vitin 1862 (fig. 29). Në vitin 1919 këtu u hap shkolla e parë

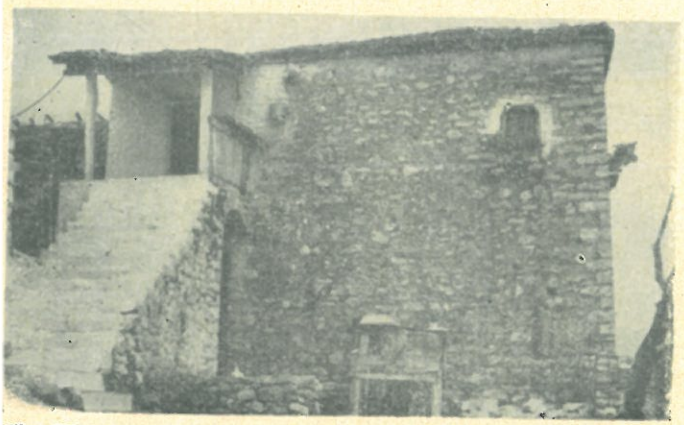

Fig. 27

Fig. 28

DO NOT COPY

DO NOT COPY

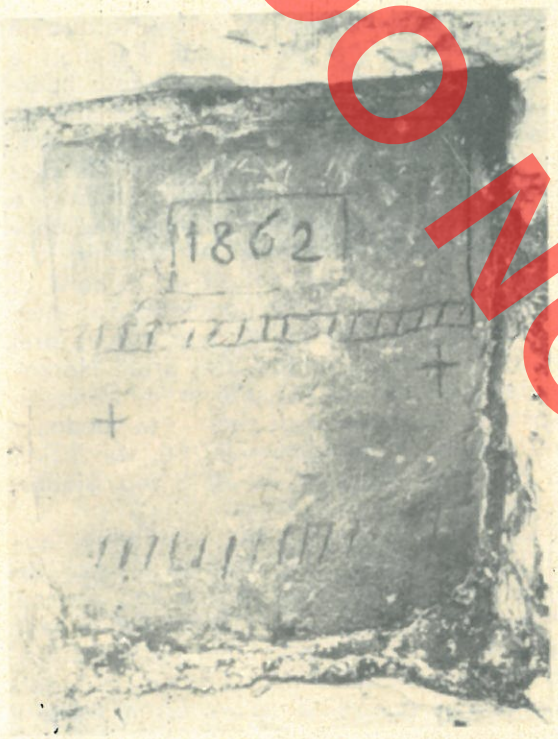

Fig. 29

shqipe për zonën, me mësues Nikolla Gjikën. Kthimi i banesës në shkollë siç duket e justifikon murosjen e oxhakut si dhe të hapjes së dy dritareve në pamjen jugore, me qëllim të shtimit të ndriçimit, i domosdoshëm ky për funksionin e ri.

Në një terren të lartësuar në formën e një kodre të ulët, në periferi të fshatit rrënojë Fushë Bardhë, gjëndet banesa Nr. 11 (fig. 30, Tab. X). Ajo është dy kthinëshe me kompozim të thjeshtë. Nga ana perëndimore ndërtimi paraprihet nga oborri i shtruar me rrasa guri, nga gjurmët e mbetura vërejmë se oborri është i qarkuar me mure rrethues të ndërtuar në të thatë. Jashtë oborrit ndodhet banesa Nr. 2 (Tab. II) dhe lëmi. Në gjendjen e sotme ajo ruhet deri në lartësinë 4,3 m e cila përfshin pothuajse kuotën e dy kateve. Në anën lindore jashtë vëllimit prizmatikë të banesës është ndërtuar nyja sanitare. Një derë e harkuar e ndërtuar në pamjen perëndimore, në pjesën e katit përdhes është e vetmja që të çon në brendësinë e banesës. Në kuotën 2,3 m nga niveli i truallit dallohen qartë vrimat në mur ku inkastroheshin trarët e dyshemesë. Në të dy katet nuk dallohen gjurmë dritaresh apo të oxhakut. Në të dy katet janë ndërtuar 21 frëngji njëshe për mbrojtje. Mendojmë se që në fillim ky shembull të jetë ndërtuar vetëm për mbrojtje, por në një periudhë të caktuar mund të jetë përdorur si depo bari ose bereqeti. Duke pasur parasysh këtu lëmin i cili duhet të jetë bërë më vonë se kulla, e cila mund të jetë ndërtuar rreth fundit të shek. XVIII-të.

Në brendësi të kalasë mesjetare të fshatit Kalasë gjënden të ndërtuar dhe sot disa banesa të vjetra. Përgjithësisht ato kanë pësuar ndryshime që kanë shpënë në tjetërsimin e kompozimit fillestar, kurse disa janë krejtësisht të reja. Me interes u vërejtën dy banesa të cilat janë nga ndërtimet më të vjetra, që ngrihen në brendësi të kalasë. E para, më e hershmja ngrihet mbi sterën e ujit të kalasë. E dyta banesa Nr. 12 (fig. 3, 31, Tab. XI) është ndërtuar në gjysmën e dytë të shek. XIX. Kjo banesë paraqet interes përsa i përket kompozimit, evolimit të saj gjatë kohës, shfrytëzimit racional të terrenit të pjerrët dhe murit perëndimor të kalasë. Banesa është e përbërë nga dy blloqe të bashkangjitur njëri me tjetrin secili bllok në kompozim përbën banesën e tipit të thjeshtë

Fig. 30

Fig. 31

DO NOT COPY

me kat. Në gjendjen e sotme secili bllok ka oborr dhe hyrje të veçantë. Për në brendësinë e oborrit jugor kalohet nga një portë e harkuar, bri së cilës është një banesë përdhese një kthinëshe prej guri, e ndërtuar në vitin 1896. Shkallët një rampëshe prej guri të ndërtuara paralel me rënien e terrenit, janë ndërtuar mbi murin e kalasë, duke shfrytëzuar tre të katërtat e gjerësisë së tij. Shkallët në pjesën e sipërme mbështeten në qemerin me hark gjysëm rrethor që mban dyshemenë e parahyrjes për në katin e banuar të këtij blloku. Në kompozimin planimetrik të ambientit shihen të ndërtuar elementët e zakonshëm oxhaku, dritaret, dollapet e murit e tjerë. Gjatë ndërtimit kthina e banimit është zgjeruar nga ana perëndimore duke shfrytëzuar përmasat relativisht të mëdha, të murit të kalasë. Katoi i katit përdhes përbëhet nga një kthinë me hyrje nga jashtë. Kalimi për në hyrjen e bllokut verior bëhet direkt nga terreni i lartësuar i kësaj pjese. Parahyrja duke gjykuar nga përmasat merr formën e një çardaku të vogël që nga gjurmët rezulton se është bërë në një periudhë të dytë, ashtu si dhe hyrja e djathtë dhe ndarja në mes kthinës së banimit janë ndërtuar në një kohë të dytë, kur ka lindur nevoja e familjes për zgjerim. Në këtë periudhë është ngushtuar dhe volumi fillestar i katoit që ashtu si i pari ka hyrje të veçantë nga jashtë. Mbas studimit rezulton se së pari ka qënë ndërtuar blloku verior pa çardakun, pastaj blloku jugor ku kthina e banimit të tij ka shërbyer si odë miqsh, kurse kthina e banimit të bllokut verior si magjëri. Në gjendjen e sotme është mënjanuar ndërlidhja e brendshme e dy kateve të banuar që ka qenë fillimisht.

Dhe në Rrëzomë ashtu si në krahina të tjera të vendit siç vërejtëm dhe në rastin e mësipërm lind nevoja për zgjerim strehimi me rastin e shtimit të kurorave, përngjitur banesës fillestare ndërtohen volume të reja. Vazhdimësia e këtyre ndërtimeve të çon në krijimin e skemave të reja siç janë banesa me zhvillim në një krahë ose në dy krahë.

Bashkësia ndërtimore Nr. 13 (fig. 32, Tab. XII) e ndërtuar në një vend dominues thuajse në qendër të fshatit Vergo, është një tregues i mirë i mënyrës së shtimit të volumeve në periudha të ndryshme. Në kompozim kjo bashkësi ndërtimore të lën përshtypjen e banesës në zhvillim në dy krahë. Kjo skemë siç duket është parapëlqyer nga banorët që në fillim.

Kompleksi përmban tre banesa. Dy banesa janë në kompozim të thjeshtë me kat dhe e treta përdhese. Fillimisht është ndërtuar banesa me kat (në të djathtë të vrojtuesit). Periudha e ndërtimit të saj i përket fillimit të shek. XIX. Kati përdhes përfaqëson katoin i cili përbëhet nga një kthinë. Kati i parë përbëhet nga dy kthina në vazhdim të njëra tjetrës. Kthina në pjesën ballore përfaqëson odën e miqve, kurse tjetra magjërinë. Në vazhdim të magjërisë, mbi terrenin e lartësuar, jashtë vëllimit prizmatik të banesës, ngrihet nyja sanitare. Sejcili kat ka nga një hyrje të veçantë nga jashtë. Banesa e dytë është ndërtuar në gjysmën e dytë të shek. XIX. Në kompozim ajo ngjason me banesën e parë. Në këtë periudhë është ndërtuar dhe muri rrethues jugor, që përmban portën e harkuar. Banesa e dytë është ndërtuar paralel me banesën e parë. Banesa e tretë është ndërtuar në fillim të shek. XIX. Ajo ngrihet normal me dy banesat me kat. Banesa e tretë mbyll konfiguracionin e këtij kompleksi ndërtimor. Ndër pamjet e jashtme vlen të përmendet trajtimi i pamjes jugore të kompleksit. Ajo është e përbërë nga tre plane. Plani i parë i përket pamjes kryesore të banesës së parë. Vetëm në katin e sipërmë pjesa e rrafshët e muraturës thyhet nga hapësirat e dy drita-

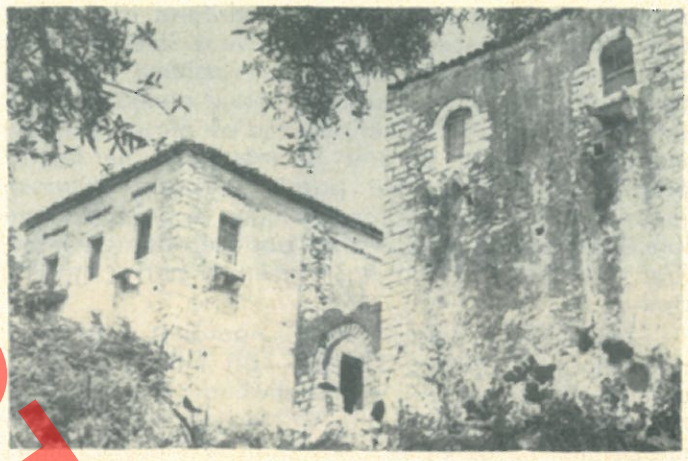

Fig. 32

Fig. 33

DO NOT COPY

reve të mbuluara me hark. Ndër dritaret janë ndërtuar vendet për mbajtjen e saksijave të luleve të dala në formë konsoli jashtë faqes së jashtme të muraturës. Në plan të dytë është vendosur pamja kryesore e banesës së dytë. Në këtë pamje në pjesën e sipërme janë ndërtuar dritaret të mbuluara me arkitra prej guri. Dhe në këtë pamje përposht dritareve janë ndërtuar vendet për mbajtjen e saksijave me lule. Në plan të tretë dallohet porta e oborrit e mbuluar me qemer e cila ka formën e harkut gjysëm rrethor.

Në fshatin Palavli interes paraqet bashkësia ndërtimore Nr. 14 (fig. 33, Tab. XIII). Fillimisht kjo ka qenë një nga shembujt më të zhvilluar të zonës duke marrë parasysh kompozimin. Është fjala për banesën me zhvillim në dy krahë e variantit të thjeshtë. Sipas të dhënave të banorëve të shtëpisë, në kompozim bënin pjesë dhe dy kullat. Kullat ngriheshin mbi nyjet sanitare të ndërtuara simetrikisht në të dy krahët e banesës. Divani i sipërmë duhet të ketë qenë i hapur.[26] Banesa në kompozimin e mësipërmë është ndërtuar në gjysmën e parë të shek. XIX. Gjatë luftës së parë botërore të vitit 1914 banesa është dëmtuar rëndë. Në këtë kohë ajo ka humbur divanin e ndërmjetmë, atë të sipërmin, katin e dytë dhe kullat. Në vitin 1928 u ndërtua blloku dy katësh Nr. 3, duke ja bashkangjitur bllokut Nr. 1 nga ana lindore. Blloku Nr. 3 zuri tani pothuajse gjysmën e sipërfaqes së bërthamës ndërlidhëse të banesës para dëmtimit. Në këtë periudhë kati përdhes i bllokut Nr. 1 ndroi funksion. Dy katoqet u kthyen në ambiente banimi, ndërsa ai i mezit si korridor në të cilin u ndërtuan shkallët që të ndërlidhnin me katin e parë. Si rezultat i nevojës për strehim të familjarëve, për arsye të shtimit të kurorave, u ndërtua blloku Nr. 4. Ai ju bashkangjit bllokut Nr. 2, i cili pësoi ndryshime pothuajse të atij karakteri që përmendëm më sipër. Pamja kryesore e orientuar nga jugu e kësaj bashkësie ndërtimore, megjithëse e arritur, është shumë larg vlerave të pamjes të banesës fillestare po në këtë drejtim.

Banesën me zhvillim në një krah e takojmë shpesh në fshatrat e Rrëzomës. Ka shumë raste se kjo banesë është formuar duke iu shtuar banesës në kompozim të thjeshtë me kat, një bllok. Blloku është i përbërë zakonisht nga dy kthina, nga një për secilin kat: Përgjithësisht shtesa i bëhet nga ana e magjërisë, normal me aksin gjatsor të banesës fi-

Fig. 34

Fig. 35

26) Gjatë dokumentacionit të kësaj bashkësie ndërtimore u bënë dhe disa sondazhe të cilat përforcuan në një shkallë të konsiderueshme bindjen për përcaktimin e zhvillimit planimetrik dhe volumor që ka pasur fillimisht banesa e vjetër. Sondazhet në pikat A, B, C, D ku dukeshin gjurmët e vazhdimësisë së mureve kufizues të nëndivanit dhe të harqeve prej guri mbi të cilët ngriheshin ambientet ndihmëse të banesës së vjetër, bënin të qartë se blloku Nr. 3 është ndërtuar më vonë. Gjithashtu sondazhet në pikat A, B, C në katin e I përcaktonin sip. kufizuese të divanit të ndërmjetmë dhe të ambienteve ndihmëse të ndërtuar në anën Veriore në katin I. Sondazhet në pikat D, E treguan se këto elementë kanë qenë dyer që lidhnin divanin e ndërmjetmë me dy ambientet e banimit të krahut të djathtë të cilat më vonë janë kthyer në dritare.

DO NOT COPY

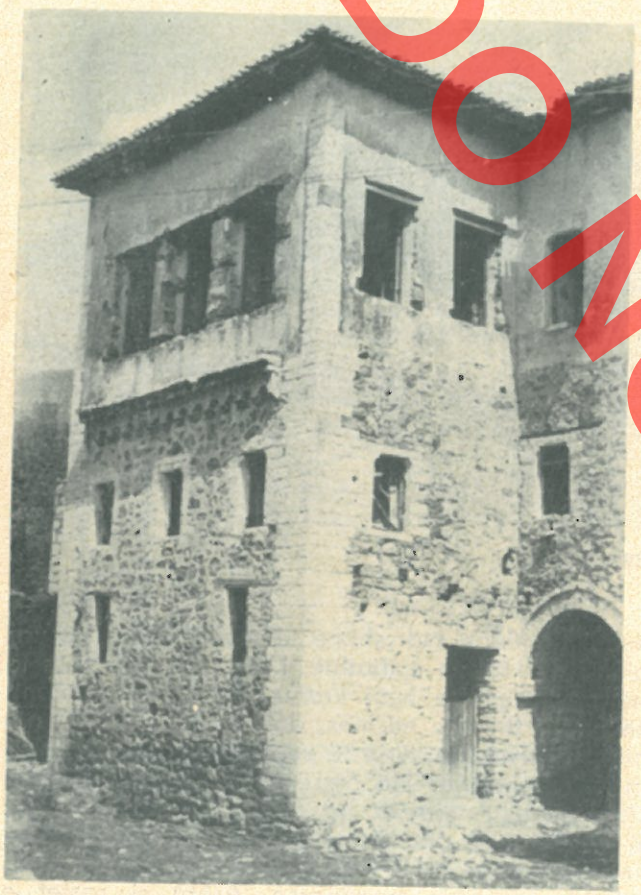

Fig. 36

llestare. Një prej shembujve të banesës me zhvillim në një krah, që mendojmë se është e ndërtuar e tillë që në fillim, është banesa Nr. 15 (fig. 34, Tab. XIV) e ndërtuar në fshatin Tatzat. Kati përdhes përbëhet nga tre kthina. Dy kthinat shërbejnë për futjen e bagëtive. Kthina e tretë është mbushur me dhe, për të krijuar truall të pa djegshëm për magjërinë e katit të parë. Si zakonisht në parahyrjen e katit të parë, të çojnë shkallët një rampëshe prej guri. Nga parahyrja nëpërmjet dy hyrjeve të veçanta, komunikon me odën e miqve dhe të banimit. Këto dy kthina kanë ndërlidhje të brendshme me magjërinë. Banesa përmban nyjen sanitare jashtë vëllimit prizmatik të saj. Një shembull tjetër i banesës me zhvillim në një krah ngrihet në qendër të fshatit Tatzat (fig. 35). Banesa ka pothuajse të njëjtin zhvillim si ajo e mësipërme. Në këtë shembull të tre kthinat e katit përdhes janë në përdorim. Këtu magjëria ka dysheme prej drase dhe nuk mbështetet mbi shtresën e dheut, të vendosur enkas si në shembullin e mësipërmë. Banesa është e qarkuar me mure rrethues. Në anën jugore është ndërtuar porta e harkuar e oborrit.

Interes të veçantë për trashëgiminë ndërtimore të zonës në studim paraqet banesa Nr. 16 (fig. 36, 37. Tab. XV) e ndërtuar në fshatin Rusan në vitin 1858.

Duke u nisur nga kompozimi, përgjithësisht kjo banesë ngjason me banesën qytetare gjirokastrite dhe pikërisht me variantin e thjeshtë, të banesës me zhvillim në dy krahë. Arkitektura dhe ornamentika e këtij shembulli, të bëjnë të qartë se banesa i përkiste shtresës së pasur. Fuqia ekonomike e porositësit, ka bërë të mundur, që mjeshtrat ndërtues, të kushtojnë një përkujdesje të konsiderueshme ndërtimit të këtij shembulli me vlerë. Banesa është ndërtuar në një terren thuajse të rrafshët. Afër banesës ngrihet Zapanaja (odajashta) dy katshe. Ajo kryente funksionet e dorës së dytë. Këtu rrinin njerëzit që i shërbenin të zotit të shtëpisë si dhe priteshin miqtë e dorës së dytë. Banesës kryesore më vonë i është shtuar nga ana perëndimore një bllok dy katësh. Banesa qarkohej me mure rrethues që vënde-vënde forcoheshin me kontraforte. Në anën veriore gjendet porta e harkuar e oborrit. Pamvarësisht nga numëri i madh i ambienteve, funksionet e tyre janë të diferencuara mirë. Kjo banesë është një familjare brenda saj përmblidhen të gjitha funksionet jetësore për kohën, duke përjashtuar këtu funksionet e dorës së dytë si ahuret dhe ato të odës jashta. Bërthama kompozicionale e këtij shembulli, përbëhet nga nëndivani, divani i ndërmjetmë dhe ai i sipërmë. Kjo bërthamë ka kryesisht funksion ndërlidhës për ambientet për rreth saj. Këtu janë ndërtuar dhe shkallët prej guri që kryejnë ndërlidhjen midis kateve. Në të dy anët e bërthamës kompozicionale, në anën lindore dhe perëndimore, janë ndërtuar dy blloqet tre katësh

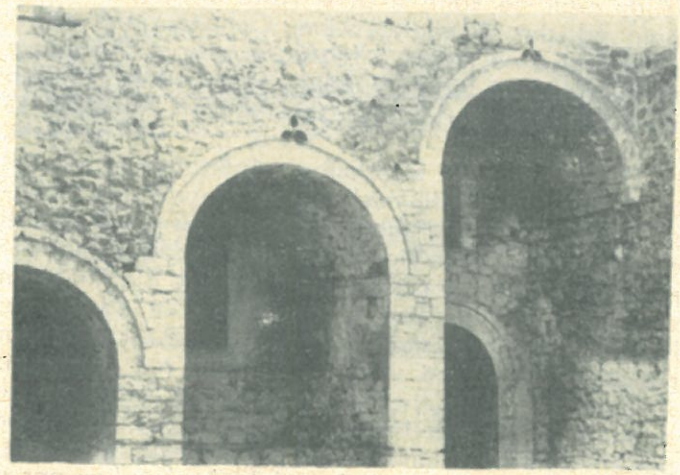

Fig. 37

DO NOT COPY

Fig. 38

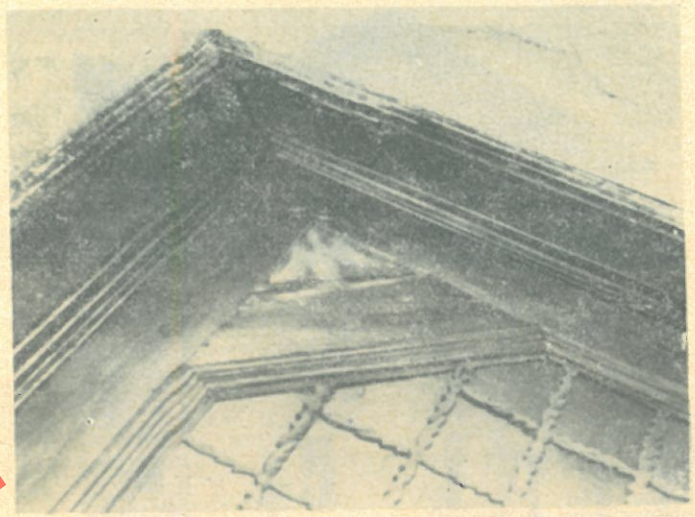

Fig. 39

që përbëjnë dy krahët e banesës. Në anën veriore ngrihen ambientet e gatimit dhe nyjet sanitare. Nëndivani ka ndriçim të pakët, nga ai kalohet tek katonjët që zenë katin përdhes të të dy krahëve të banesës. Katonjët kanë shërbyer për mbajtjen e zahireve dhe të kafshëve të ngarkesës. Divani i ndërmjetmë është i mbyllur dhe merr ndriçim nga ana jugore. Në këtë anë janë ndërtuar dritaret ndën harqet e qemereve që mbajnë rrampën e shkallëve. Divani i ndërmjetmë kryen ndërlidhjen me dy odat që zënë dy krahët e banesës në këtë kat dhe me ambientet e gatimit në anën veriore që ngriheshin që nga kati përdhes mbi një sistem qemeresh. Në gjendjen e sotme duken vetëm gjurmët e tyre në këtë kat kurse në katin përdhes qemeret janë të plotë. Të dy odat në katin e parë kanë dritare të cilat i japin ndriçim të mjaftueshëm. Oxhakët janë ndërtuar thuajse në mesin e faqeve gjatësore të mureve perimetralë. Në pjesën fundore të dy odave gjinden nyjet sanitare të dalura jashtë vëllimit prizmatik të banesës. Ndërtimi i shkallëve prej guri mbi qemerët, ka bërë të mundur zgjerimin e sipërfaqes së divanit të sipërmë. Divani fillimisht duhet të ketë qenë i hapur. Fillimisht sipërfaqen e çdo krahu të këtij kati e zinin vetëm dy ambiente, të cilat përfaqësonin, ajo në të majtë odën e pritjes dhe ajo në të djathtë odën e banimit. Sot ato kanë ardhur me disa ndryshime. Në odën e miqve faqja ballore e ndërtuar në fillim me skelet druri, më vonë është bërë me mur guri. Oxhaku i mbyllur në mezin e faqes gjatësore të orientuar nga perëndimi është mbyllur. Gjithashtu në pjesën fundore fillimisht ka qenë ngritur kompleksi musandër – dhipata. Ky kompleks ka humbur por u gjetën gjurmët e qënjes së tij. Tavani i odës së miqve është dëmtuar. Ndryshime të mëdhaja ka pësuar ambienti në krahun e djathtë, i cili fillimisht zinte të gjithë sipërfaqen e këtij krahu. Më vonë ambienti është ndarë thuajse në mes, duke krijuar kështu një ambient të dytë me hyrje të veçantë nga divani i sipërm. Mbas ndarjes kjo pjesë është ritrajtuar, është mbyllur oxhaku fillestar në faqen gjatësore. Është bërë tavan i ri, dhe është trajtuar ndarja tërthore me punim në allçi (fig. 38). Në këtë faqe harqet kanë paraqitje barokizuse. Ashtu si rastet e tjera të shek. XIX-të. Kjo paraqitje e kësaj zbukurimore është shumë e rrallë në zbukurimoren e banesës popullore qytetare të Shqipërisë së Ju-

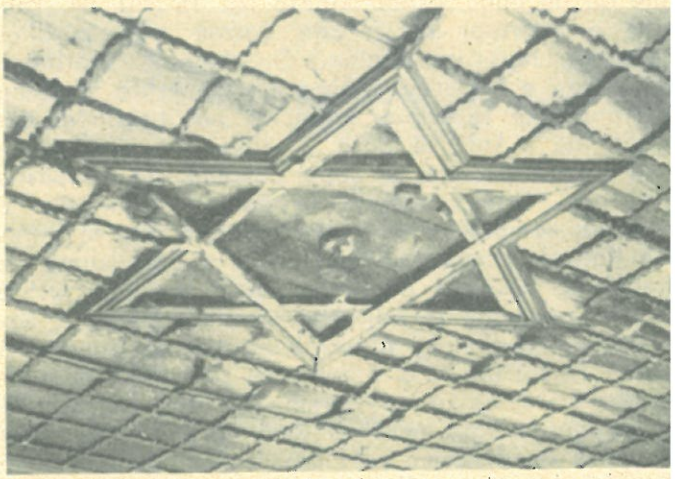

Fig. 40

gut. Zbukurimorja është punuar me modelin allçiri, me kufiza të thandruara (modeluara) në trajtë meandri. Në kthesën e secilit meandër, shihen gjurmë lulesh me shumë petla (petale). Ndërmjet harqeve janë vendosur gjysmë shtyllëza cilindrike, me krejsa të thjeshta. Krejsat janë trajtuar me nga katër kanilyra horizontale. Trupi i shtyllëzave përshkohet nga kanilyra gjatësore. Në këtë faqe vihen re dhe panela këndrejtë.

Tavani i vjetër i kësaj pjese është zëvëndësuar me një tavan tjetër. Tavani i ri ka formën e katërkëndëshit këndrejtë (fig. 39, 40). Ai kufizohet nga të katër anët me nga dy buzina drrase, të ndara me tre breza të modeluara. Fusha e tavanit paraqitet 8 këndore me nga katër trekëndësha anash, ku shihen të daltuara zogj me një kokë. Fusha e tavanit përshkohet prej listelash dredhëse në trajtë katrore. Në qendrën e tavanit ndodhet një rozetë yllore me 6 cepa, zbukurimeret e të cilës kanë humbur. Duke gjykuar nga ornamentika e përmendur më sipër, mendojmë se ndryshimet në këtë ambient, janë bërë në fund të shek. XIX. Në trajtimin arkitektonik të pamjeve vendin kryesor e ze pamja jugore. Në këtë pamje në plan të parë dalin pjesët ballore të dy krahëve të dala të banesës. Në këtë shembull pjesa e muraturës së katit të parë dhe të dytë merr dritë nga dritaret të mbuluara me arkitra guri. Korniza konsol, ka shërbyer për mbajtjen e saksijave të luleve. Korniza i jep hijeshi dhe evidenton më mirë pjesën e sipërme të blloqeve, ku janë vendosur dritaret e kthinës së miqve e të banimit, të cilat i japin tepër dritë. Me dy pamjet e krahëve harmonizohet pjesa e mezit e pamjes e vendosur në plan të dytë. Këtu në pjesën e dy kateve të para e zënë harqet e qemereve që mbajnë rrampën e shkallëve. Harqet vinë e lartësohen njëri mbas tjetrit. Ato së bashku me dritaret e harkuara të divanit të sipërm krijojnë një larmi të theksuar, në kompozimin arkitektonik të të gjithë pamjes së banesës, në këtë drejtim.

Teknika e ndërtimit dhe mjeshtrit popullorë

Teknika e ndërtimit, ashtu si vetë kompozimi i banesës janë të kushtëzuara kryesisht, nga fuqia ekonomike e porositësit. Ky fakt spikat më tepër se kudo në banesën popullore. Në kasollet për banim të fshatarit të varfër, që i kemi trajtuar më sipër, teknika e ndërtimit ishte e ulët. Fshatari i varfër e ndërtonte vetë kasollen i ndihmuar nga bashkëfshatarët e tij. Banesat e theshta veçanërisht ato përdhese i përkisnin shtresës së varfër. Ato ndërtoheshin me gurë kave gëlqeror. Përgjithësisht muratura lidhej me llaç balte të përzier me fije kashte. Kishte raste kur muratura lidhej me llaç gëlqere, siç është rasti i banesave përdhese në fshatin rrënojë të Fushë Bardhës. Muratura qarkorej gjithnjë me breza druri. Suvatimi i brendshëm dhe ai i jashtëm në këto banesa të thjeshta, bëhej me llaç balte të përzier me fije kashte dhe hi për forcimin e suvasë. Në banesat rrënojë që përmendëm më sipër nuk u konstatuan gjurmë të shtresës së suvasë. Ndërtimi i banesave me gjysmë kat si dhe ato me kat në Rrëzomë, bëhej po me gurë kave të lidhur me llaç gëlqere, dhe të qarkuar me breza druri. Brezat e drurit ishin zakonisht të padukshëm në faqen e jashtme. Muratura ngushtohet gjithnjë nga faqja e brendshme, nga kati në kat. Trashësia e muraturës arrin nga 65 deri 90 cm. Strukturat me skelet druri janë zbatuar zakonisht në ballët e banesave të zhvilluara. Në ballët e këtyre banesave ka një numër të konsiderueshëm të hapësirave të dritareve. Muret me skelet druri i gjejmë dhe në ndarjet e brendshme të ambienteve. Sepse në këtë rast, nuk ka nevojë, për ndërtime mbajtëse plotësuese, përgjithësisht suvatimi i brendshëm bëhej me llaç gëlqere. Suvatim të jashtëm kishin vetëm banesat e mëdha. Në këtë rast liheshin pa u suvatuar vetëm qoshet e muraturës, shpatullat dhe harqet e dyerve dhe të dritareve. Shtresa e dyshemesë për katet përdhese përgjithësisht përbëhej nga shtresa natyrale e terrenit. Në banesat e mëdha sidomos në ato me zhvillim në dy krahë kati përdhes shtrohej me rrasa guri. Shtresa e dyshemesë së kateve të banuara (në ambientet e pritjes, të banimit dhe disa herë e magjërisë) bëhej me drasa të afruara.

Trarët e dyshemesë përgjithësisht kishin përmasa 10 x 12 cm – 16 x 18 cm. Largësia ndërmjet trarëve varionte nga 40-80 cm. Për dyshemenë përdorej lëndë prej rrapi, bredhi, pishe dhe gështenje. Kur hapësirat e ambienteve ishin të mëdha, ata përforcoheshin në mes nga një tra. Trau mbështetesh në kollona prej guri ose në pjesën e sipërme të harkadave po prej guri. Harkadat përforcoheshin në fillim të harkut me tiranta druri. Për të krijuar truall të pa djegshëm për magjëritë, shpesh ndërtoheshin qemerët prej guri. Qemerët kishin formë cilindrike me hark gjysmërrethor. Mbulesat e dritareve janë bërë me disa mënyra. Duke patur parasysh mbulesën nga ana e jashtme dhe atë nga ana e brendshme, kemi këto raste. Arkitra guri, qemer guri, hark prej guri – arkitra druri, hark guri – qemer guri, arkitra guri, – arkitra druri. Dyert zakonisht mbulohen me hark guri ose arkitra po prej guri nga ana e jashtme dhe arkitra druri nga ana e brendshme. Konstruksioni i çatisë në banesat me konfiguracion të thjeshtë, është i tipit stropil. Ato i gjejmë të mbuluara zakonisht me tjegulla, por vihen re dhe banesa të mbuluara me rrasa

DO NOT COPY

DO NOT COPY

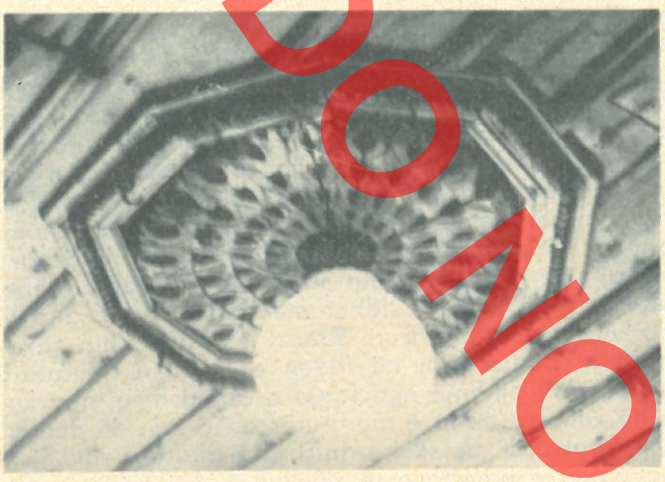

Fig. 41

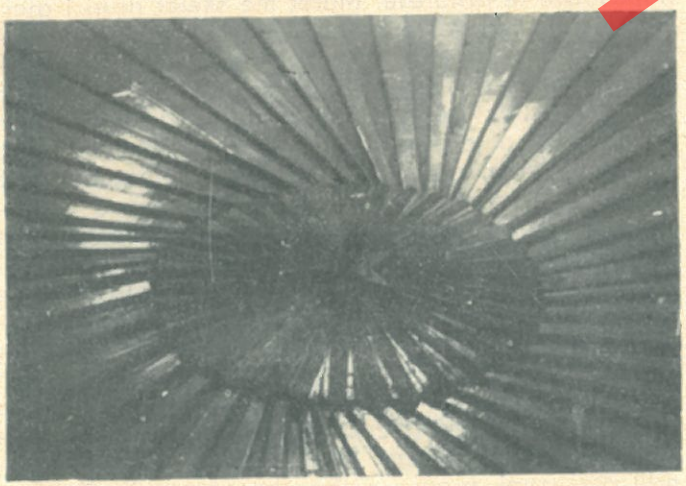

Fig. 42

guri. Kur mbulesa është me rrasa guri elementet përbërës të konstruksionit të trashë kanë dimensione më të mëdha, se ato që përmendëm më sipër. Në banesat e zhvilluara me skema më të ndërlikuara për shkak të konfiguracionit të vetë planimetrisë të banesës, ato paraqiten me një konstruksion kompakt dhe nacional. Këtë e kemi parë në banesat e zhvilluara të Konispolit dhe ato gjirokastrite ku dallohen për përdorimin e pajantave të cilat lehtësojnë mjaft peshën e baballëkeve dhe në rastin kur kulmi nuk bie mbi murin kryesor. Lënda që përdorej është gështenja, bredhi, rrap, lis. Strehët janë dy llojëshe prej guri dhe prej druri në rastin e këtyre të fundit streha është e gjatë 50-70 cm. Ornamentika që vihet re në elementë prej druri, përgjithësisht është e thjeshtë. Por nuk mungojnë rastet kur mjaftë elementë të brendshëm si dollapë muri, sergjenë, musandra, tavane janë trajtuar me një përkujdesje të veçantë. Tavanet më të thjeshta janë ndërtuar me drrasa të afruara. Bashkimi i të cilave mbulohet me çibukë të profiluar. Në mesin e fushës vendosen zakonisht rozeta të formave dhe madhësive të ndryshme. Një nga shembujt e thjeshtë të tavaneve paraqet dhe ai i paraqitur në (fig. 41). Ai ka një fushë të qarkuar nga çibukë (listela) të drejta në zemrën e secilës ndodhet një rozetë 10 këndore e qarkuar nga një kufizë, me breza të modeluara, në mes të cilëve përshkohet një kordon druri. Fusha e rozetës përshkohet nga 22 gjethe rreze, ndërsa në qendër shihet një gjethe shermasheku me dyfish petla. Tavani është ndërtuar në gjysmën e dytë të shek. XIX. Njëlloj tavani më i avancuar dhe me interes përsa i përket motivit të paraqitur është tavani i paraqitur në (fig. 42). Tavani ka fushë të përshkuar prej listelash në trajtë rrezesh të diellit. Në qendër gjëndet rozeta vezake e cila paraqet gjithashtu rrezet e diellit, me një perimetër të dhëmbëzuar. Në qendër të rozetës shihet një yll me 5 cepa. Tavani është lyer me bojë smalti në ngjyrë kafe të errët. Tavani është ndërtuar në fund të shek. XIX.

Mjeshtrat popullorë që ndërtuan banesat e Rrëzomës nuk kanë qënë vendas por nga Opari i Korçës dhe Përmeti në ndonjë rast vinin ustallarë dhe nga Konica. Kujtesa popullore përmend usta Sotirin, Naunin dhe kryeustain Fejzi Korça. Kryesisht Opariotët merreshin me ndërtimin e muraturës, të çatisë, kurse Përmetarët kryenin punimet e drurit dhe suvatimet. Brigadat e muratorëve përbëheshin prej 6-10 veta. Ndër këto bënin pjesë 2-3 të rinjë që i merrnin të mësonin zanat. Muratorët në shumicën e rasteve, transportonin me kafshët e tyre gurin. Materialet e tjera si gëlqeren, lëndën, rërën, siguroheshin nga porositësi, i cili ndihmohej nga anëtarët e tjerë të fisit. Porositësi merret gjithashtu përsipër ushqimin dhe fjetjen për mjeshtrit. Materiali i ndërtimit sigurohej përgjithësisht afër fshatit. Mjeshtrat i ndërtonin banesat në stinën e vjeshtës dhe të dimrit. Përpara fillimit të punimeve lidhej kontrata në mes të porositësit dhe ustabashit (Kryemjeshtri). Kontrata firmosej në kryepleqësi. Përpara fillimit të punimeve porositësi i jepte një pjesë të vlerësimit si paradhënie kryeustait.

*

* *

Në fondin e përgjithshëm të banesave popullore, të trashëguara nga e kaluara, banesa e Rrëzomës përbën një dëshmi relativisht të lashtë. Sepse në këtë zonë përfshihet fshati rrënojë i Kame-

Fig. 43

nicës, banesat e të cilit i përkasin shek. XIV-XVII. Për vazhdimësinë e ndërtimeve interes paraqesin dhe disa banesa të fshatit rrënojë Fushë Bardhë. Në këtë fshat me interes janë dy banesat përdhese, që përmbajnë kamaren e zjarrit të formës primitive. Me vlerë në këtë fshat është sidomos banesa Nr. 11 e tipit kullë, e ndërtuar në fund të shek. XVIII. E cila ka funksion mbrojtës. Gjatë gjurmimit të fshatrave të Rrëzomës u vrej se një pjesë e mirë e banesave të trashëguara ishin të datuara. Për pjesën tjetër një ndihmesë dhanë teknika e ndërtimit, ornamentika si dhe kujtesa popullore. Prandaj arrijmë në konkluzionin se banesat e trashëguara në Rrëzomë, i përkasin shek. XIV deri në çerekun e parë të shek. XX. Në aspektin e numërit dhe të përhapjes së varianteve të ndryshme të banesave mund të themi se: Kasollja për banim, banesa përdhese një kthinëshe dhe dy kthinëshe nuk ka patur përdorim të gjerë. Më e përhapur ka qenë banesa me gjysëm kat dhe ajo me kat me një numër të kufizuar ambientesh. Në kompozimin e banesës, sidomos e asaj me gjysëm kat, ka ndikuar ndjeshëm terreni i pjerrët që karakterizon, vendndodhjen e fshatrave të Rrëzomës. Në këtë rast dyshemeja e magjerisë është e pa djegëshme, duke qënë se ndërtohet mbi truallin natyral. Përveç ndikimit të mësipërm kompozimi me gjysëm kat i banesës ka dhe leverdi ekonomike. Në këtë lloj ndërtimi nuk shpenzohet për krijimin e sheshit të rrafshët të ndërtimit dhe është e panevojshme zgjerimi i katit përdhes me muraturë. Gjithashtu në banesën me gjysëm kat nuk është e nevojshme ndërtimi i qemereve prej guri në brendësi të katit përdhes, për të krijuar artificialisht shtresë të pa djegëshme për magjerinë. Në banesën me gjysmë kat sidomos në atë me kat, jeta është më e sigurtë, tashmë bagëtia dhe kafshët e ngarkesës, futeshin në brendësi të banesës. Numëri relativisht i vogël i ambienteve në shumicën e banesave, dhe ngjashmëria e tyre gjatë kohës, pasqyron kushtet ekonomiko-shoqërore relativisht të qëndrueshme. Në këtë mënyrë është ruajtur gjatë tradita në mënyrën e jetesës, si pasojë dhe tradita në ndërtimin e banesës. Krahas varianteve të thjeshtë të banesës me kat, gjatë këtij studimi, u vërejt se në Rrëzomë, shpesh gjëndeshin dhe banesa të mëdha. Banesat e mëdha përfaqësonin variantet e zhvilluara, që pamvarësisht nga numëri krahasimisht i madh i ambienteve, ato ishin gjithnjë një familjare. Përveç varianteve të zhvilluara të shqyrtuara më sipër në Rrëzomë takohet dhe banesa e mbyllur (fig. 43). Qendra kompozicionale e saj është katoi i divanit në katin përdhes dhe divani në katin e banuar. Në të dy anët e bërthamës ndërlidhëse që përfaqësohet nga qendra kompozicionale janë vendosur katonjet, dhe ambientet e banimit për sipër tyre. Ndërlidhja realizohet në këtë lloj banese me shkallë të brendëshme prej guri. Duke krahasuar kasollen për banim, banesën përdhese dy kthinëshe me banesën 3 katshe me zhvillim në dy krahë del në pah ndjeshëm diferencimi klasor.

Studimet për banesën popullore të rrethit të Vlorës[27] dhe ato për zonën e Kurveleshit të Sipërmë[28] na ndihmuan për të krahasuar karakteristikat e banesave të këtyre zonave me ato të zonës në studim. Duke qënë se Rrëzoma kufizohet pjesërisht me këto zona, që janë të së njëjtës njësi etnografike. Kasollet për banim dhe banesat përdhese, ashtu si Rrëzomë nuk kanë gjetur përhapje të gjerë dhe në zonat e mësipërme. Kjo vihet re dhe në zonën e Muzinës, Theollogos, dhe të Konispolit. Kjo përhapje e këtyre varianteve të thjeshtë ndryshon sidomos me zonën e Vurgut, në të cilën mbizotëronin këta variante të thjeshtë. Në banesat përdhese të Rrëzomës nuk është ndërtuar portiku, i cili çfaqet në dy zonat e mësipërme të Labërisë. Në banesat me kat në Rrëzomë, mungon çardaku, që paraprin hyrjen për në katin e banuar. Çardakun e shohim shpesh në kompozimin e banesave me kat të Muzinës, ndonse dhe

27) E. Riza. Vep. e cit. fq. 185-219.

28) E. Riza. **Banesa popullore në Kurveleshin e Sipërmë,** Monumentet 9, Tiranë, 1975, fq. 141-159.

DO NOT COPY

këtu ai ka përmasa jo shumë të mëdha. Zakonisht në trajtimin e pamjeve të banesave me kat në Rrëzomë çfaqet elementi për vendosjen e saksijave të luleve. Këtë element nuk e shohim të ndërtuar në banesën e rrethit të Vlorës dhe në atë të Kurveleshit të Sipërmë. Gjithashtu në dy zonat e mësipërme duke gjykuar kryesisht nga materiali i botuar, nuk gjënden banesa me zhvillim në dy krahë si ato që pamë në Rrëzomë. Këto variante i takojmë kryesisht në zonën e Konispolit[29], ku dallojmë dhe damën (kamerie) mbi portat e oborrit. Pamvarësisht nga këto dallime banesa e Rrëzomës qëndron në unitet me zonat e tjera të Labërisë dhe të zonave të tjera përreth.

DO NOT COPY

29) L. Suli **Banesa e vjetër tipike e zonës së Konispolit** «Monumentet» historike në vendin tonë», Tiranë 1978, fq. 84-91.

DO NOT COPY

TAB I

KASOLLE
FSHATI VARFAJ
SARANDE

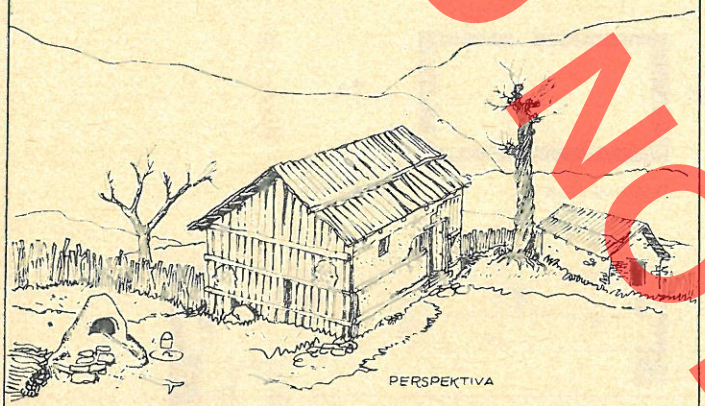

PERSPEKTIVA

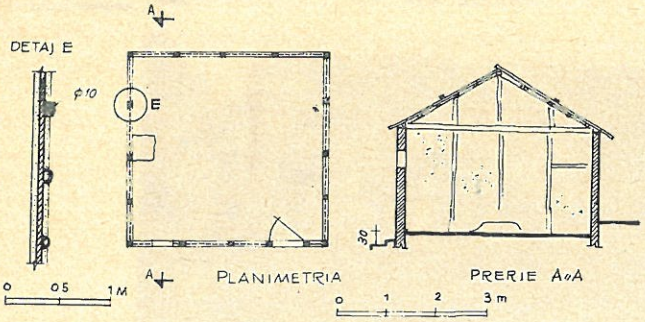

TAB II

BANESA Nr 1
FSHATI FUSHE-BARDHE
SARANDE

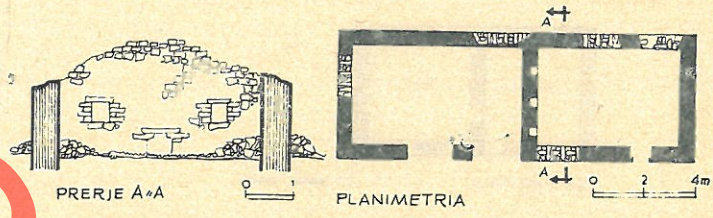

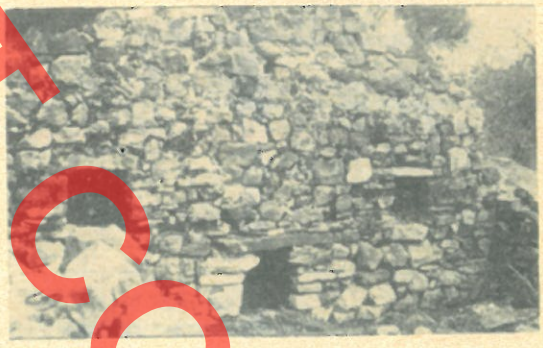

BANESA Nr 2
FSHATI FUSHE - BARDHE
SARANDE

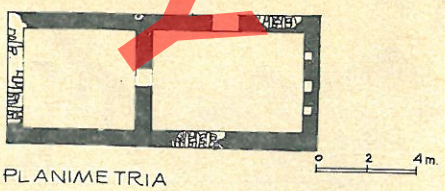

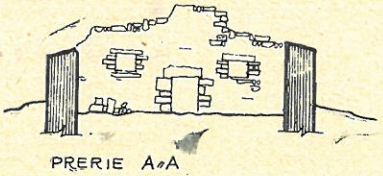

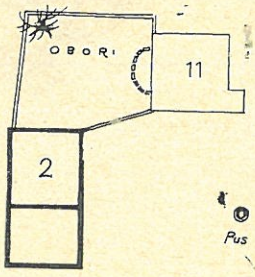

DO NOT COPY

TAB III

BANESA Nr 3
FSHATI SENICE

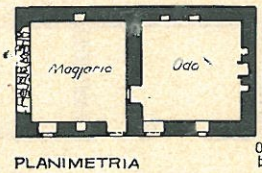

PLANIMETRIA

0 2 4m

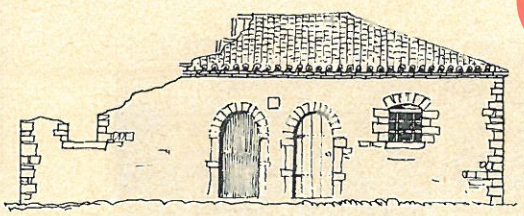

PAMJE KRYESORE

0 1 2 3m

BANESA Nr 4
FSHATI FUSHE - BARDHE

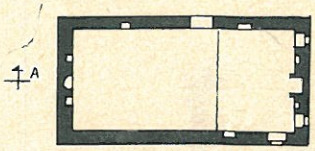

PLANIMETRIA

0 2 4m

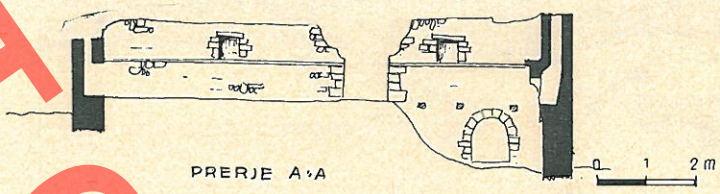

PRERJE A-A

0 1 2m

TAB IV

BANESA Nr 5
FSHATI RUSAN - SARANDE -

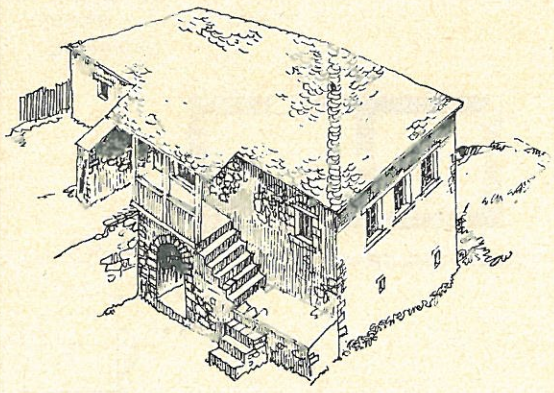

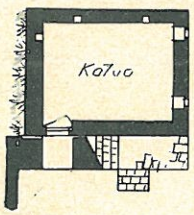

PLANIMETRIA E KATOIT

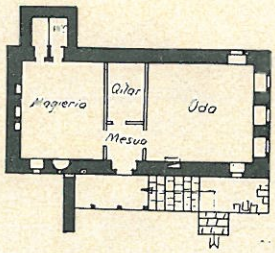

PLANIMETRIA E KATIT I

0 2 4 6m

DO NOT COPY

TAB V

BANESA Nr 6
FSHATI SENICE - SARANDE -

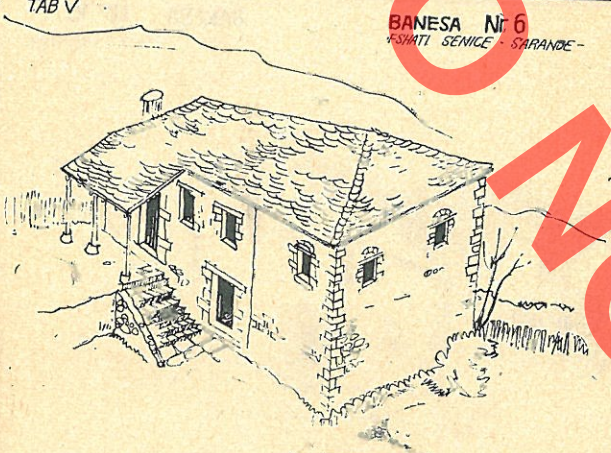

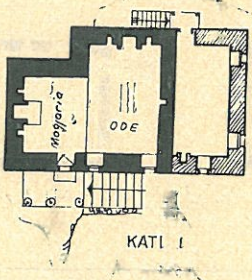

KATI I

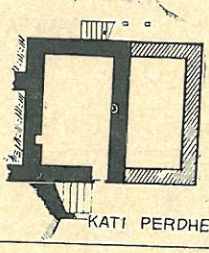

KATI PERDHE

0 2 4 6m

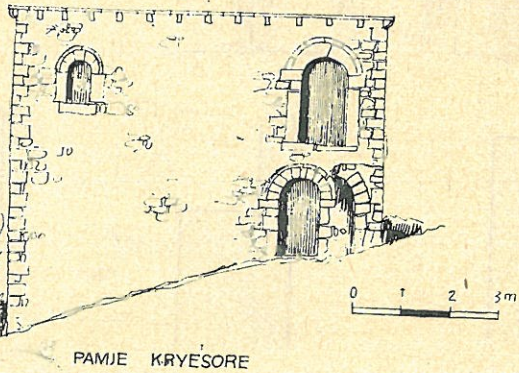

PAMJE KRYESORE

TAB VI

BANESA Nr 7
FSHATI TATZAT - SARANDE -

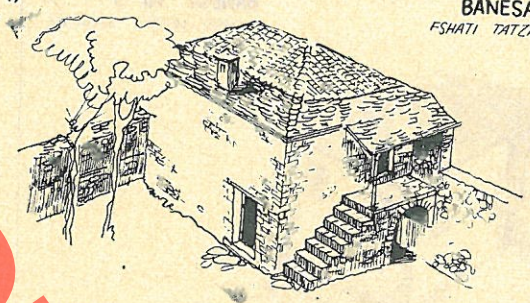

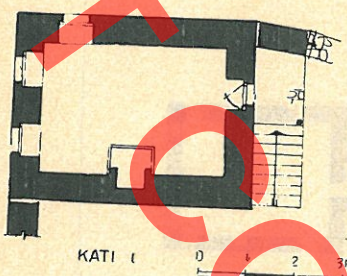

KATI I

0 1 2 3m

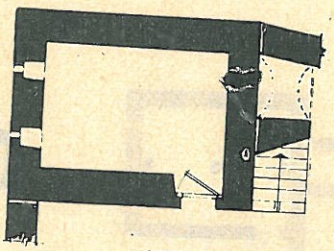

KATI PERDHE

TAB VII

BANESA Nr 8
FSHATI TATZAT - SARANDE -

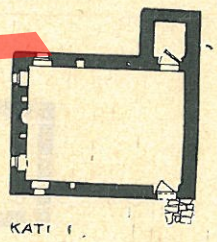

KATI I

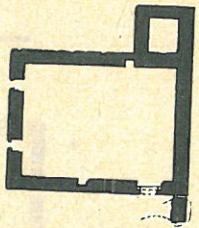

KATI PERDHE

0 2 4m

DO NOT COPY

TAB VIII

BANESA Nr 9
FSHATI VERGO SARANDE

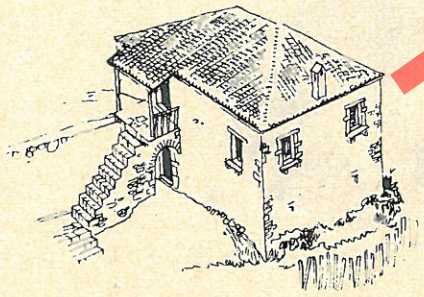

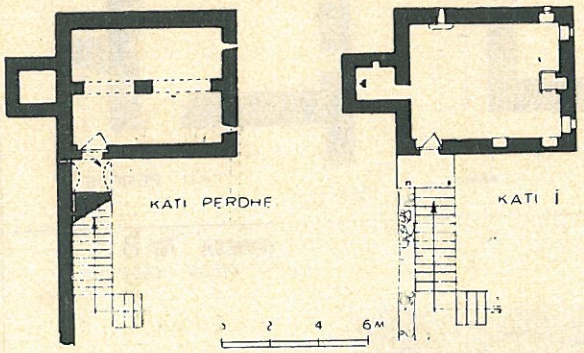

TAB IX

BANESA Nr 10
FSHATI SENICË SARANDE

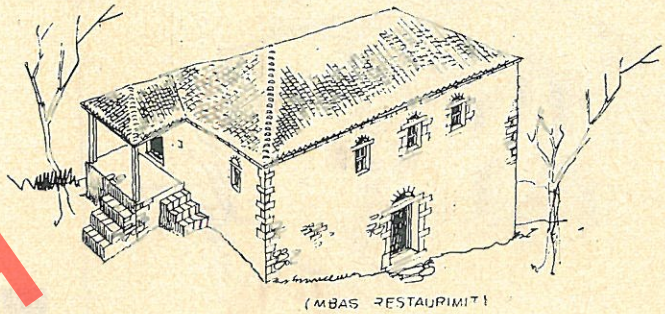

(MBAS RESTAURIMIT)

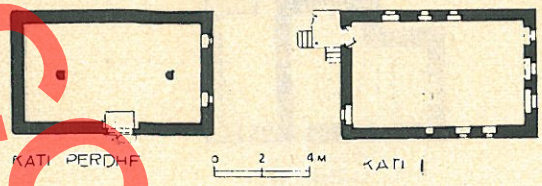

TAB X

BANESA RENOJE Nr 11
FSHATI FUSHE BARDHE - SARANDE -

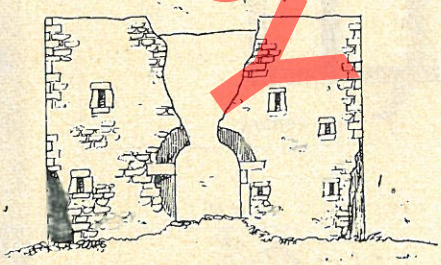

PAMJE KRYESORE

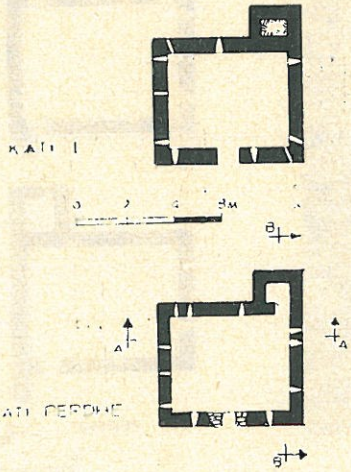

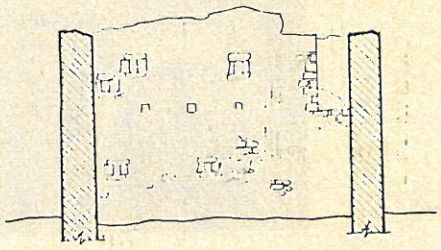

PRERJE A - A

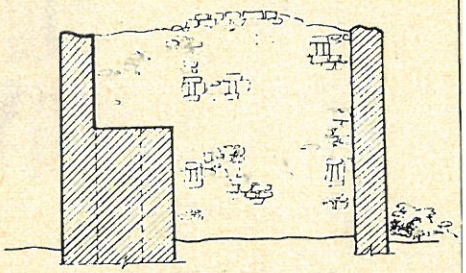

PRERJE B - B

DO NOT COPY

TAB XI

BANESA Nr 12
FSHATI KALASE

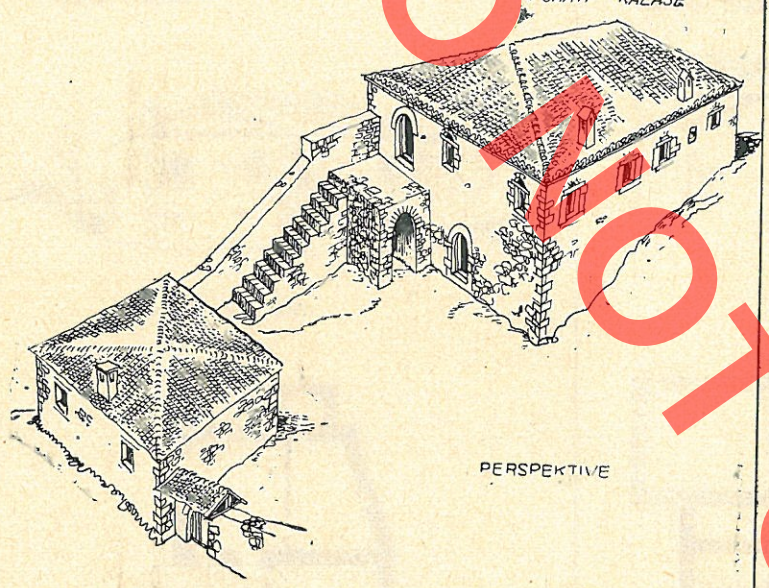

PERSPEKTIVE

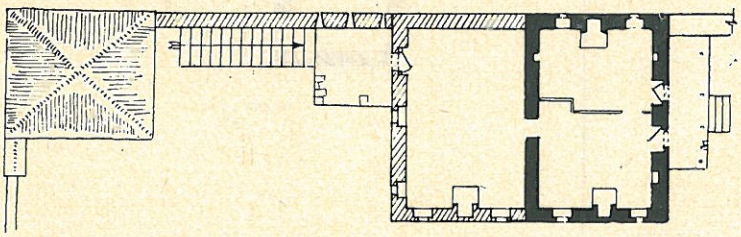

KATI I

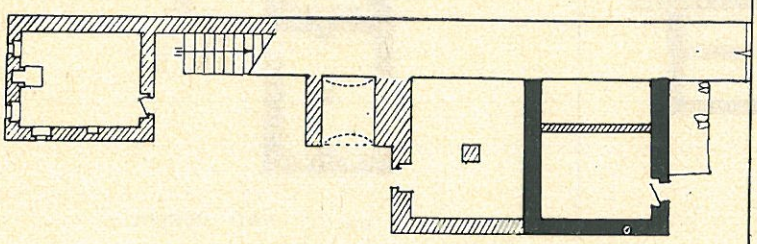

KATI PERDHE

0 2 4 6 M

Muri i kolose mesjetare — FAZA I — FAZA II

TAB XII

BANESA Nr 13
FSHATI VERGO

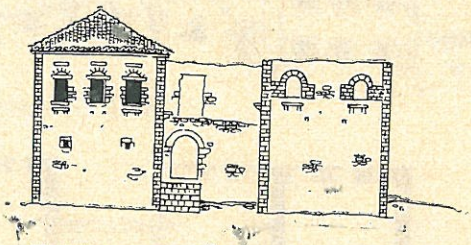

PAMJE KRYESORE

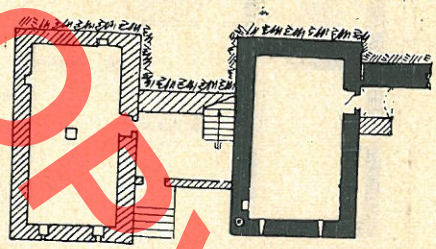

KATI PERDHE

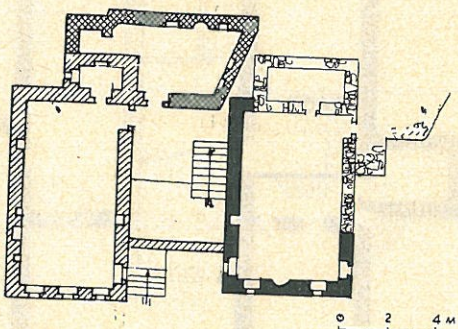

KATI I

0 2 4 M

FAZA I — FAZA II — FAZA III

DO NOT COPY

TAB XIII

BANESA Nr 14
FSHATI PALAVLI

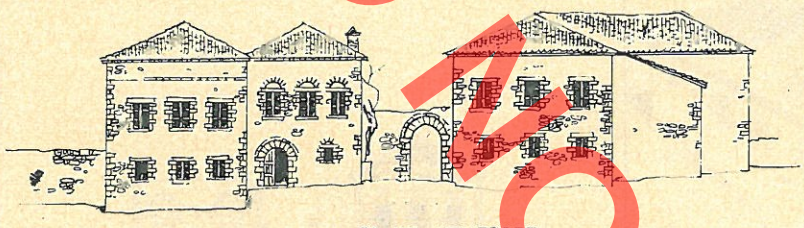

PAMJE KRYESORE

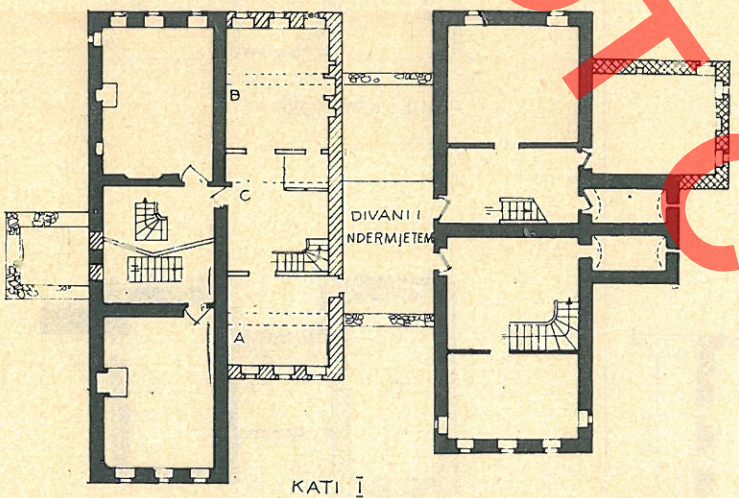

KATI I

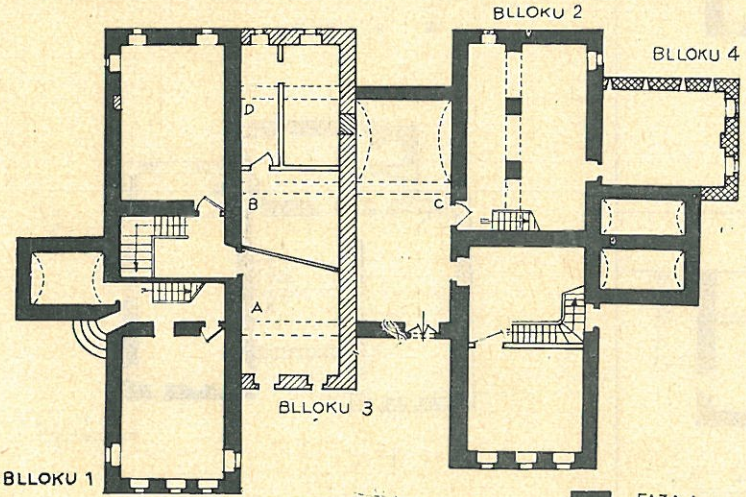

KATI PERDHE

0 2 4 6M

FAZA I
FAZA II
FAZA III

TAB XIV

BANESA Nr 15
FSHATI TATZAT

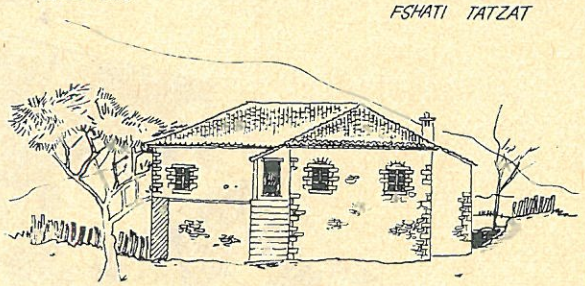

PAMJE KRYESORE

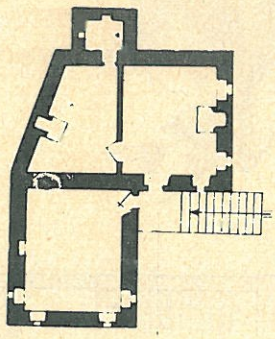

KATI I

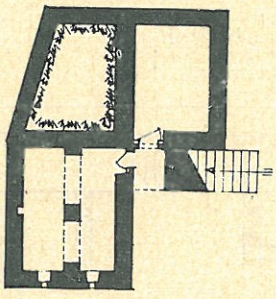

0 2 4 6M

KATI PERDHE

DO NOT COPY

TAB XV

BANESA Nr 16

FSHATI RUSAN - SARANDE

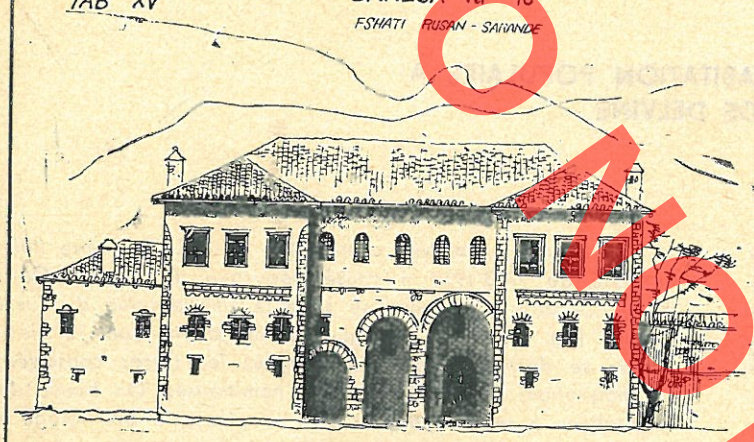

PAMJE KRYESORE (MBAS RESTAURIMIT)

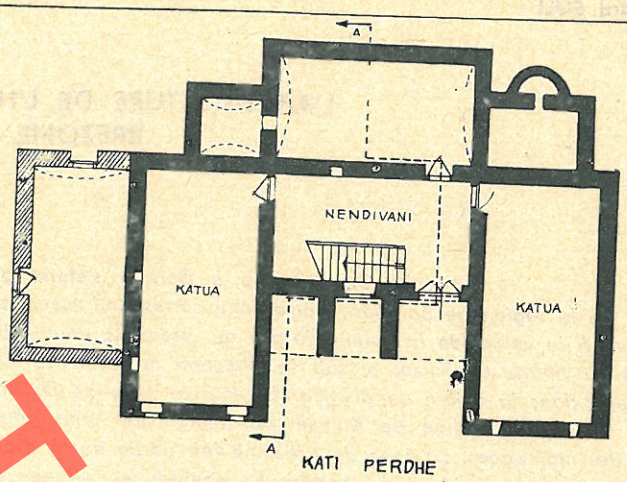

KATI PERDHE

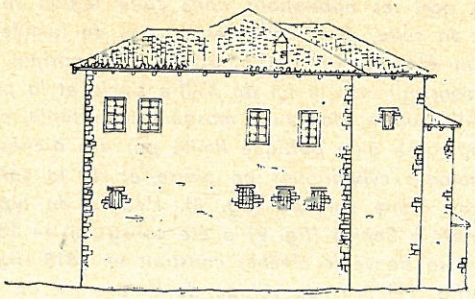

PAMJE ANESORE
MBAS RESTAURIMIT)

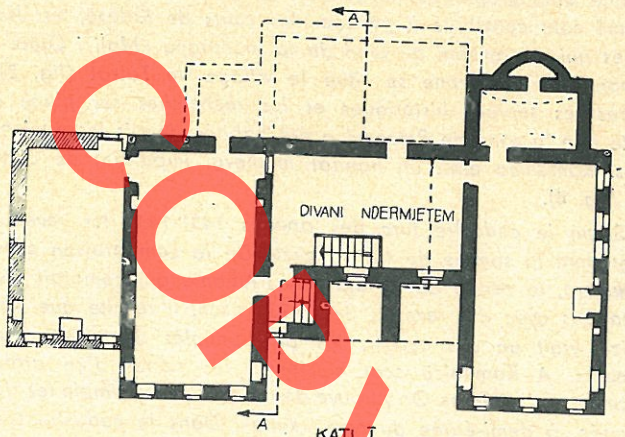

KATI I

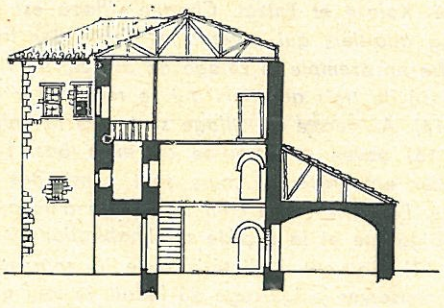

PRERJA A-A

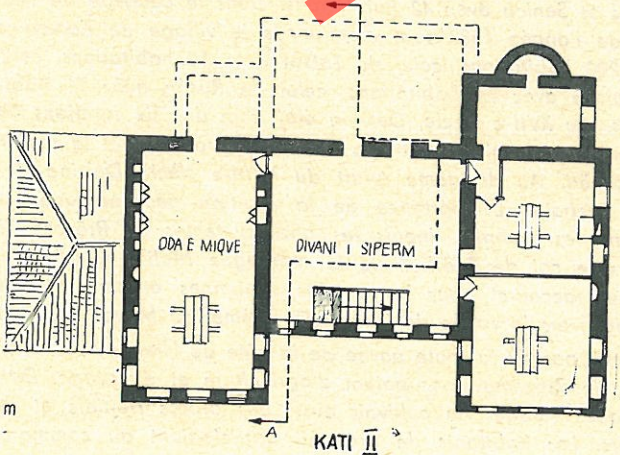

KATI II

0 2 4 6 m

Leonard SULI

L'ARCHITECTURE DE L'HABITATION POPULAIRE A RREZOME DE DELVINE

RESUME

La zone de Rrëzome à Delvine s'étend au nord de la région de Saranda. Cette zone correspond essentiellement à la vallée de la rivière Kalase qui prend sa source au nord du village de Tatzat et suit la direction nord-sud où elle se jette dans la rivière de Bistrica. Excepté la zone de Delvinë sise au sud, la vallée de Kalasë est limitée des trois côtés par des montagnes. La zone de Rrëzomë fait partie de la grande unité ethnographique de Labëri. En général les villages de Rrëzomë sont construits à gauche des cours de Kalasë, sur les collines qui se trouvent au pied de la montagne «Mali i Gjërë». Au nord de cette zone se situe le village de Tatzat (fig. 2). D'après les sources historiques et les recherches sur place il résulte que la zone de Rrëzomë a été habitée depuis les anciens temps. Kamenica était un habitat médiéval important de cette zone (fig. 4).

Selon le cadastre turc des années 1431-1432 les revenus atteignaient la somme de 19.740 akçe. De la comparaison avec Gjirokastra, le centre du sandjak de l'Albanie qui comptait 163 habitations avec des revenus de 16.938 akçe, il résulte que Kamenica était un des centres les plus peuplés des zones aux alentours. A Kamenicë sont conservés les ruines d'un grand nombre d'habitations. On y trouve des habitations à simple rez-de-chaussée, à demi-étage du type «kulla». Dans le cadastre turc déjà mentionné, outre Kamenica figurent Vergoi avec 12 habitations et Senica avec 42 habitations. Dans le cadastre de Delvina de l'année 1583 sont mentionnés le village de Kamenica avec 200 habitations, celui de Tatzat avec 10 habitations, celui de Kalasë avec 74 habitations, celui de Rusan avec 11 habitations. Au XVII-e siècle, Delvina était l'un des six sandjaks de l'Albanie où faisaient partie la zone de Gjirokastra et la région de Çamëri. Au deuxième quart du XVIII-e siècle Delvina devient pachalik. L'importance de la position géographique de Rrëzomë est connue depuis les anciens temps. A Rrëzomë à travers le col de Skërficë de la montagne Mali i Gjërë était le seul raccourci pour les armées illyriennes et romaines de passage vers la vallée de Drinos. De même, au Moyen-Age, par Rrëzomë passait la route pavée de la côte de Himara. Les habitants de Rrëzomë s'occupaient d'agriculture et d'élevage. Dans quelques villages on cultivait aussi des arbres fruitiers et des oliviers. Les habitants de Rrëzomë participaient au commerce et à l'échange des produits de l'économie rurale, dans les grands marchés hebdomadaires de Delvina. Pendant les recherches sur les villages de Rrëzomë on a constaté que l'émigration, cette grave plaie des régimes antipopulaires, a négativement influé sur l'activité constructive héritée. La guerre italo grecque de 1913-1914 a causé beaucoup de dégâts. Outr Kamenice dans cette zone se situe le village ruiné de Fush Bardhë (fig. 5). On y remarque 16 habitations dont la plan métrie se distingue nettement. D'après les traces conservée les habitations y ont dû être plus nombreuses. On trouve de habitations à rez-de-chaussée à deux pièces, à demi-étage une habitation du type «kulla. Elles sont construites dans période de temps entre la fin du XVIII-e siècle et la fin d XIX-e siècle.

A part les habitations dans cette région se trouvent de objets de culte, des ponts, des tombes de famille. La mosqué de Gjin Aleks à Rusan (fig. 6) est un important monument culte construit vers la fin du XVII-e siècle et la première moit du XVIII-e siècle. Une autre mosquée importante, celle de Tatza est composée d'un portique limité par des arches soutenus p des colones cylindriques en pierre et de la salle des prièr couverte d'une coupole (fig. 8). L'église du type basilique trois nefs à Senicë (fig. 9) a été construite en 1896. A côté l'église se trouve le clocher construit en 1818 (fig. 10). Le po Jezir (fig. 11) près du village de Kalasë est un des importan ponts de la zone construit pendant la période d'Ali Pacha Tepelena. A l'heure actuelle tous les villages de la zone co muniquent par des routes d'automobile. La plus ancienne rou pavée est celle qui relie les villages Bamatat, Palavli, Verg Senicë, Kalasë et Tatzat. Chaque village est composé de tr à cinq quartiers qui portent les noms des tribus. Nous allo prendre en exemple le village de Senicë, un village montagne composé de trois quartiers qui se relient par des routes pavé (fig. 14). Au centre du village se trouve la «place des réunion (fig. 16) pavée et entourée de murs bas. Les habitations quartier entourées de murs sont construites l'une à côté l'autre. La porte de la cour surmontée d'un arc se trouve par lèle à la rue et la façade de l'habitation normale à cette (fig. 17). Souvent à l'intérieur de la cour se situe un anne pour conserver le fourrage du bétail, le four et l'aire à céréal

D'après le classement typologique dans les villages Rrëzomë on rencontre l'habitation la plus simple, la chaumiè l'habitation à rez-de-chaussée à deux pièces, l'habitation à étage dont la variante la plus évoluée est celle à deux ailes. chaumière, construite en bois, en boue et en paille, habitée le paysan pauvre, après la Libération Nationale du pays devenue un annexe auxiliaire. Les chaumières de Varfaj (fig. tab. I) abandonées depuis longtemps sont d'une seule pi

DO NOT COPY

où l'on trouve aussi un foyer. Près de cette chaumière habitée se situe la pièce où l'on garde les animaux, celle du laitage et le four.

Dans les ruines du village Fushë Bardhë on a trouvé deux habitations à simple rez-de-chaussée à deux pièces, un type pas très répandu dans cette région (Nr. 1, tab. II). L'habitation est composée de deux pièces qui se succèdent, l'une destinée à l'habitation, l'autre aux animaux et au foin. Dans l'autre habitation à deux pièces (Nr. 2 tab. II) les deux pièces étaient destinées à l'habitation. Elles étaient séparées par un couloir. Les deux constructions appartiennent à la fin du XVIII-e siècle. Dans l'habitation à deux pièces de Senicë (fig. 21, tab. III) chaque pièce communique avec l'extérieur ainsi qu'entre elles. La pièce appelée «oda» est munie d'une cheminée dont le tambour est d'une forme quadrangulaire, la deuxième pièce représente la cuisine.

L'habitation à demi-étage se rencontre dans tous les villages de Rrëzomë. La variante la plus simple est celle à une cave au rez-de-chaussée. Le premier étage est composé de deux pièces qui se succèdent, la première est la «chambre des amis» alors que la deuxième est la cuisine, construite directement sur le sol à cause du terrain en pente. L'un des nombreux exemples de l'habitation à demi-étage se trouve au village ruiné de Fushë Bardhë (fig. 22, tab. III). Le rez-de-chaussée de cette habitation sert de cave où l'on conserve les provisions. La communication entre la «chambre des amis» et la cuis'ne est réalisée au moyen d'un petit couloir. Dans la cuisine on trouve le foyer, l'évier, le four et le WC, L'habitation est une construction de la fin du XIX-e siècle.

L'habitation à étages, dont la variante la plus simple est l'habitation à deux étages avec une seule pièce à chaque étage, est répandue dans les villages de Rrëzomë. Une telle habitation construite à la fin du XIX-e siècle se trouve dans le village de Tatzat (Nr. 7, fig. 25, tab. VI). Le rez-de-chaussée était destiné au bétail, le premier étage aux habitants. Dans ce village on trouve aussi l'un des plus anciens exemples de l'habitation à étages construit au début du XIX-e siècle (Nr. 8 fig. 26, tab. VII). Elle est composée de la cave qui occupe tout le rez-de-chaussée, de la «chambre des amis» et de la cuisine. Elle représente l'exemple le plus typique de la variante simple de l'habitation à étages. Au centre du village Senicë se trouve l'habitation Nr. 10 fig. 29) construite en 1862. En 1919 dans cette habitation a été ouverte la première école albanaise de la région. Un petit portique donnait accès à l'étage habité. Dans le village Fushë Bardhë, sur un terrain élevé, s'élève, à l'écart des autres, une habitation du type «kulla» construite à la fin du XVIII-e siècle (Nr. 11 fig. 30 tab X). C'est une habitation sans cheminée et sans fenêtres dont les murs sont percés de 21 meurtrières. A l'intérieur de la forteresse médiévale du village Kalasë s'élève l'habitation Nr. 12 (fig. 3, 31, tab. XI) qui présente de l'intérêt du point de vue du volume et de l'utilisation rationnelle du terrain. Le bloc du nord est plus ancien construit dans la deuxième moitié du XIX-e siècle. Le«tchardak» qui précède l'étage habité est ultérieur et constitue un cas rare. L'unité de construction (Nr. 13, fig. 32, tab. XII) du village Vergo représente de l'intérêt du point de vue de la mode des constructions qui suivent l'une l'autre avec l'accroissement du nombre des familles. Ce complexe est composé de trois habitations dont deux sont d'une composition simple à étage et la troisième à simple rez-de-chaussée construite sur un terrain élevé. La première habitation est construite au début du XIX-e siècle, la deuxième à la seconde moitié du XIX-e siècle et la troisième au début du XX-e siècle.

Dans le village Palavli, l'unité de construction Nr. 14 (fig. 33, tab. XIII) est intéressante. D'après les recherches il résulte qu'au début cette construction appartenait à la variante à deux ailes. Elle a été à trois étages, et des deux côtés les WC étaient surmontés de tours. Le centre de la composition était composé du «divan», du «divan intermédiaire» et du «divan supérieur» qui était ouvert. Des deux côtés de la partie centrale se trouvaient les caves dans le rez-de-chaussée, les chambres des amis et les autres pièces au-dessus. L'ancienne habitation a été construite pendant la première moitié du XIX-e siècle. Au cours de la Première Guerre Mondiale en 1914, ont été endommagés la partie centrale de la composition et les deux étages supérieurs des deux ailes de l'habitation. En 1928 on a construit le bloc Nr. 3 et plus tard le bloc Nr. 4. L'un des exemples de l'habitation à une aile, un type assez répandu dans les villages de Rrëzomë, se rencontre à Tatzat (Nr. 15, fig. 34, tab. XVI). L'une des trois pièces du rez-de-chaussée était bloquée de terre pour créer un terrain réfractaire sous la cuisine du premier étage. Au premier étage à part la cuisine se trouve la chambre des amis et une autre pièce d'habitation. L'habitation appartient à la fin du XIX-e siècle.

Les habitations à simple rez-de-chaussée sont construites avec des pierres liées de mortier de boue mélangé de paille. Dans les habitations à simple rez-de-chaussée du village de Fushë Bardhë la maçonnerie est liée avec du mortier de chaux. La maçonnerie des habitations à étage est d'une épaisseur de 65 à 90 cm, les structures en bois sont appliquées dans la partie frontale des habitations et le badigeonnage intérieur se réalisait avec du mortier de chaux. Afin de créer une couche réfractaire pour la cuisine, on utilisait souvent des voûtes cylindriques en arc en plein cintre. Les fenêtres sont surmontées à l'extérieur par un arc ou architrave en pierre, à l'intérieur par une voûte ou un architrave en bois. En général les habitations sont construites par des maîtres de la région de Korça. Elles datent du XIV-e siècle au XX-e siècle. L'habitation à simple rez-de-chaussée à une pièce ou à deux pièces n'a pas été utilisée largement. La plus répandue est celle à demi-étage et à étage. Ces habitations avaient un nombre de pièces limité, ce qui reflète les conditions économiques et sociales stables. De cette manière on a longtemps conservé la tradition dans la construction de l'habitation. Les habitations à deux ailes, à part la zone de Konispol, ne se rencontrent pas dans les autres zones telle Vurg, Muzinë, Theollogo. En général l'habitation de Rrëzomë est en unité avec les habitations des autres régions de Labëri.

DOKTORAT

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumentet

DO NOT COPY

Frederik STAMATI

NJË THESAR ME MONEDHA NGA AMFITEATRI I DURRËSIT DHE TRAJTIMI I TIJ

Në verën e vitit 1967 ekspedita arkeologjike që punonte për të zbuluar kapelën e ndërtuar në amfiteatrin e Durrësit gjeti ndër të tjera edhe një thesar me monedha mesjetare[1] të futura në një enë të vogël e të thjeshtë prej qeramike. Ena u gjet e thyer, me sa duket si rezultat i zmadhimit të volumit të masës minerale mbi monedha të shkaktuar nga një korrozion i avancuar. Që të gjitha monedhat ishin salduar bashkërisht në një grumbull jeshil, që ruante me saktësi formën e brendëshme të enës, të cilën e kishin mbushur plot.

Asgjë nga monedhat nuk ruhej e pastër e që mund të studjohej dhe vetëm restaurimi[2] bëri të mundur nxjerrjen e një sipërfaqe metalike me të gjitha karakteristikat e mbetura në objekt nga një korrozion i ashpër e i gjatë, i zhvilluar në nëntë shekujt e fundit të erës sonë.

Thesari përbëhet nga 908 copë monedha mesjetare nga të cilat 62 ishin të futura në një qeskë. Shumica e monedhave, janë të prera në kohën e perandorit Aleks I Komneni që sundoi gjatë viteve 1081 – 1118.

Trajtimi i materialit filloi me nxjerrjen e qeskës që ndodhej e futur midis monedhave. Ajo dukej shumë e dëmtuar. Kishte një tekstil të përgatitur me thurje të thjeshtë, pëlhurë. I vetmi faktor i rëndësishëm që ka ndikuar në ruajtjen e saj, qoftë edhe në këtë gjendje deri në ditët e sotme, është veprimi baktericid i kripërave të bakrit të krijuara nga korrozioni i monedhave. Lirimi i tekstilit nga monedhat që e rrethonin u krye mekanikisht e me kujdes të madh. Qeska që mbante monedhat është fragmenti i tekstilit më të vjetër të gjetur deri në atë kohë në vendin tonë.

Për një tekstil të tillë masat e vetme që mund të merreshin konsistonin në konservimin e tij në këtë gjendje. Së pari u muar në konsideratë çështja e pH të tekstilit[3]. Vlerësimi i pH u bë me një elektrodë nga ato që përdoren për matjen e aciditetit të letrës, si dhe me elektrodë të zakonshme prej qelqi, mbas një ekstraktimi të gjatë në ujë të distiluar në ambient neutral. Rezultoi një pH 7,2. Ky ambient pak sa bazik me sa duket i dedikohet prezencës së mineraleve të bakrit të depozituara mbi fibra. Vetë arsyeja e dekompozimit të fibrave mund t'i referohet stadeve të para të groposjes, ose kohës.

Nga shqyrtimi në dritë të polarizuar në mikroskop me zmadhim 400 dhe 600 herë u arrit në përfundim se kemi të bëjmë me një tekstil prej lini, me fibra tepër të dëmtuara.

Në këtë gjendje forcimi i tekstilit u realizua me alkool polivinilik 3 %[4]. Patretshmëria e tij në kohë

1) Falenderoj për konsultimet dhe analizat sh. Vangjel Toçi, drejtues i ekspeditës arkeologjike, H. Spahiu, arkeologe pranë qendrës së Kërkimeve Arkeologjike, Ll. Pasko, fizikant në Institutin e Kërkimeve gjeollogo-minerare, P. Kati mineralollog në Institutin e Kërkimeve gjeollogo-minerare, V. Galloshi, mjek radiollog në spitalin Nr. 1 Tiranë; P. Gjeli, laborant në Institutin e Fizikës Bërthamore. Fotografitë të B. Veselit.

2) Restaurimi i thesarit u krye në Laboratorin e Institutit të Kulturës Popullore.

3) E. Peacock, **Deacidification of degraded linen,** «Studies in Conservation», Vol. 28; Nr. 1, February 1983.

4) Sh. Landi, **Three Examples of Textile Conservation in Victoria and Albert Museum.** Studies in Conservation; Vol. 11; August 1966.

DO NOT COPY

nuk sjell ndonjë pengesë në çështjen e konservimit, sepse çdo ndërhyrje tjetër është e pamundur.

Për sa u përket konditave të ruajtjes ato u krijuan duke e mbyllur tekstilin në dy fletë xhami[5]. Për të eliminuar formaldehidin që nga autooksidimi jep acidin formik, i cili duke vepruar me natriumin e xhamit formon formiatin e natriumit me të metat e tij në kuti, ne, në vend të letrës përdorëm korniza prej bakri të ngjitura me «Durofix» (ngjitës me bazë nitroceluloze). Po me «Durofix» u ngjitën dhe fragmentet e tekstilit në një fletë polietileni, e pastaj në xham.

Për trajtimin sa më shkencor të monedhave u kryen një sërë analizash. Së pari iu nënshtrua analizës me difraksion të rrezexe X masa e kuqe që dyshohesh për kuprit. Kushtet e analizës janë këto: antikatoda EeK, ekspozimi me tension 35 KV, rryma 8 mA, koha e ekspozimit 8 h 30′, diametri i kameras 57,3 mm.

Në tabelën Nr. 1 jepen karakteristikat e debaegramave nr. 39 e 40 të fituara prej dy monedhave

L/10	d(Å)	L/10	d(Å)
2		2	3
5	(2.70)	5	(2,71)
10	(2.43)	10	(2,43)
1	2,34	2	2,34
1	2,28	6	2,13
6	2.13	3	1,854
3	8.07	2	1,810
5	1,80	3	(1,655)
4	(1,655)	8	1,508
9	1,502	2	(1,418)
2	1,415	1	1,349
9	1,285	9	1,284
4	1,288	4	1,227
5,0	1,200	1	1,138
5	1,090	3	1,064
3	1,066	1	1,002
2	1,043		
5	1,002		

çfardo të thesarit.

Deshifrimi i linjave tregon për përmbajtjen e kupritit. Shumë e rëndësishme në këtë mes është dhe linja d = 2.34 Å dhe $-\frac{1}{1_o}$ = 1 dhe 2, që i përgjigjet mineralit moschellandsbergite, me përmbajtje argjendi e zhive Ag_2Hg_3. Linja ka intensitet të dobët. Dhe ashtu duhet të jetë. Ky mineral është vetëm mbetje teknologjike e një përqindje e lartë e tij nuk mund të pritet.

Përmbajtja e një minerali të tillë na shtyn të mendojmë për një thesar me monedha suparate, larja e të cilit me argjend ka pasë qenë realizuar me amalgam të zhivës. Prezenca e mineralit moschellandsbergite, në masën e kupritit vërteton dekompozimin e shtresës së argjendit, e cila është trupëzuar në produktet e korrozionit.

Konkluzioni i larjes së monedhave me argjend u forcua edhe nga një sërë analizash të tjera të kryera me floureshencë të rrezeve X, metodë kjo aspak prishëse.

Me këtë metodë u analizuan një sërë monedhash[6] të marra pa zgjidhje paraprake, gjë që do të çonte në rezultate subjektive.

Në bazë të diagramave 1,2 konkludohet se kemi të bëjmë me monedha prej bakri. Prezenca e linjave të argjendit tregon për një përmbajtje relativisht të lartë të tij. Kjo përmbajtje e lartë nuk mund të vijë nga prezenca e argjendit në mineralin e bakrit dhe nga kalimi i tij në metal gjatë proçesit metalurgjik. Mbetet vetëm arsyeja tjetër që është larja me argjend e bërë në kohën e prodhimit të tyre. Pastrimi i plotë i dy prej monedhave që ju nënshtruan analizës nxorri mbeturina argjendi në sipërfaqe.

Prezenca e linjave të hekurit dhe stibiumit në diagramën Nr. 2 dhe e plumbit në diagramën Nr. 1, tregon për përdorimin e metaleve jo të njëjtë, të cilët duhet të jenë nga vendburime të ndryshme dhe ndoshta të kohërave të ndryshme.

5) M. Nockert, and T. Wadsten. Storage of archaelogical textiles finds in regied boxes. Studies in Conservation; Volume 23, Nr. 1; February 1978.
6) Monedhat u pastruan paraprakisht në Rochel Nr. 1.

Fig. 1

U gjet një monedhë me përmbajtje të lartë bakri dhe zinku dhe me pak përmbajtje kallaji, ndërsa plumbi në gjurmë. Krahasimi i sipërfaqeve të piqeve të logaritmuara për bakrin dhe zinkun në diagramën dha raportin $\frac{Cu}{Zn} = \frac{10}{1}$. Pra në këtë rast kemi të bëjmë me një monedhë prej tunxhi.

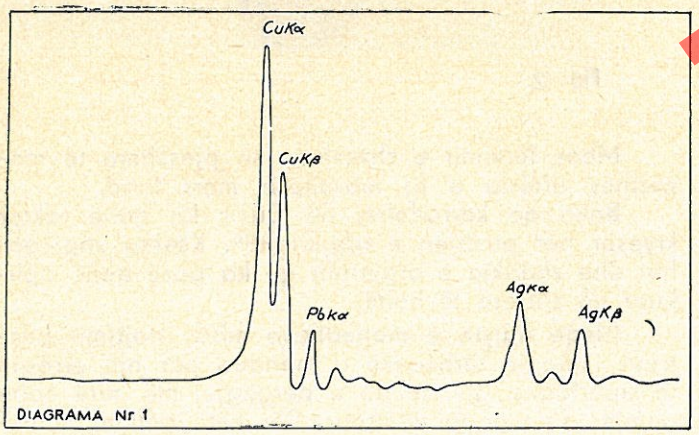

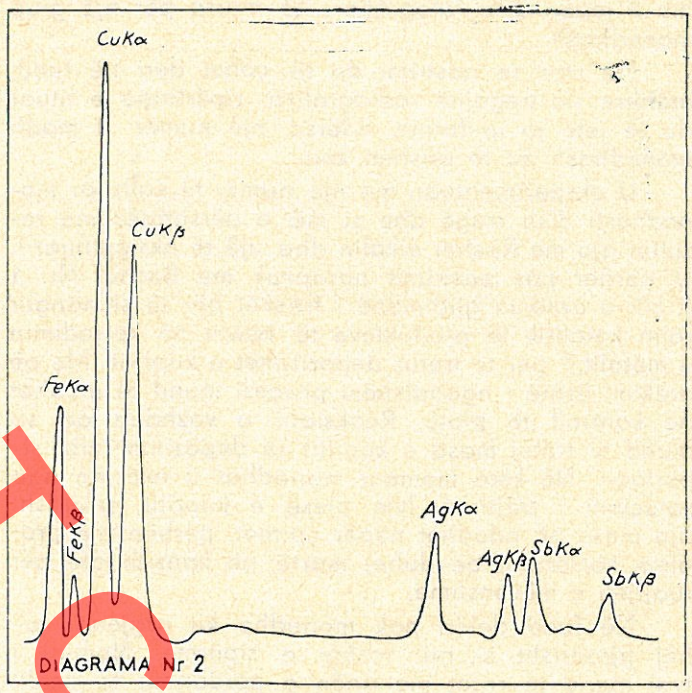

Ndër të tjera u analizua dhe një monedhë e vogël, edhe kjo suparate por e ruajtur shumë mirë. Rezultati i analizës jepet në diagramën (Nr. 3) në shkallë logaritmike.

Siç rezulton nga diagrama në këtë rast kemi të bëjmë me një monedhë të larë ose me argjend të përzier me bakër, ose me një shtresë fare të hollë argjendi, siç është edhe në monedhat e tjera dhe që shpjegon një nga arsyet e prishjes së rëndë të thesarit. Raporti i sipërfaqeve të logaritmuara të piqeve është: $\frac{Ag}{Cu} = \frac{29 \cdot 000}{31 \cdot 000}$

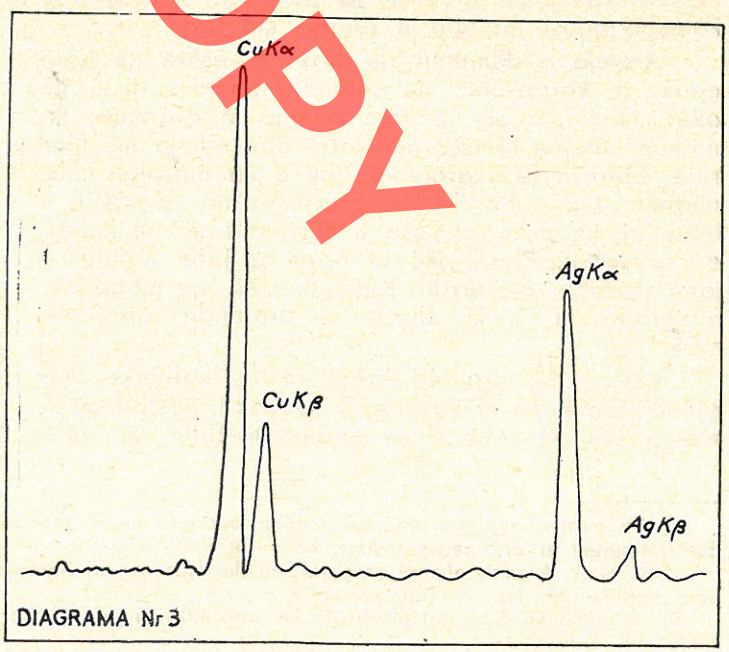

Për të parë gjendjen e metalit nën produktet e korrozionit u morën fotografitë me rreze X. Në tabe-

DO NOT COPY

lën 2 jepen disa fotografime të marra për një grup monedhash.

Në rast se pastrimi do të çohet deri në fund, atëhere siç tregojnë radiografitë, sipërfaqia e fituar do të jetë jo uniforme, ndërsa një numër i madh monedhash do të prishen keq.

U eksperimentuan me një numër të kufizuar monedhash disa rrugë dhe si më e përshtatëshme rezultoi ajo me Rochel alkalin dhe ujë të oksigjenuar[7]. U përdor pas pastrimit paraprak me Rochel Nr. 1 (i cili u aplikua gjithmonë i freskët për të shmangur rolin katalitik të produkteve të bakrit në korrodimin e metalit,[8] për të tretur depozitimet e kupritit. Me që atakimi është i ngadalshëm proçesi mund të mbahet në kontroll të plotë. Reaksioni u vazhdua aq sa mund të tretej masa e kupritit të depozituar mbi sipërfaqe. Në këtë moment monedhat u nxorrën nga solucioni i trajtimit. Një pjesë e kupritit, pikërisht ajo masë që ndodhet nëpër çpimet, përbën një problem korrozioni që duhet marrë në konsideratë për ruajtjen e mëvonshme.

Në fund dolën pak monedha ku argjendi ruhej pjesërisht si një veshje e sipërme. Numuri i tyre mund të rritet me anën e përdorimit të acidit sulfurik të holluar, që do të largonte plotësisht kupritin, por një masë e tillë do t'i dëmtonte monedhat. Në tabelën Nr. 3 jepen fotografitë e disa monedhave gjatë proçesit të pastrimit, radiografitë koresponduese të tyre u dhanë më lart.

Arsyeja e dëmtimit që vihet re është në tipin çpues të korrozionit, në shumë monedha ai është aktiv. Natyrisht që në këtë prishje të avancuar ka ndikuar shumë afërsia me detin dhe ndyrja me klorure. Shtresa prej argjendi nuk e ka mbrojtur monedhën. Kjo duhet kërkuar sidomos në dëmtimin e lehtë që ka patur shtresa e argjendit që në kohën e përdorimit. Pjesët më të ngritura janë fërkuar e janë zhveshur pjesërisht. Kjo duket në një monedhë, fotografia Nr. 1. ku shtresa e argjendit ruhej më mirë.

Veshja me argjend është veshje katodike. Argjendi është më elektropozitiv se bakri, kështu që ai mbron për aq kohë sa e mbulon metalin nën të.[9]

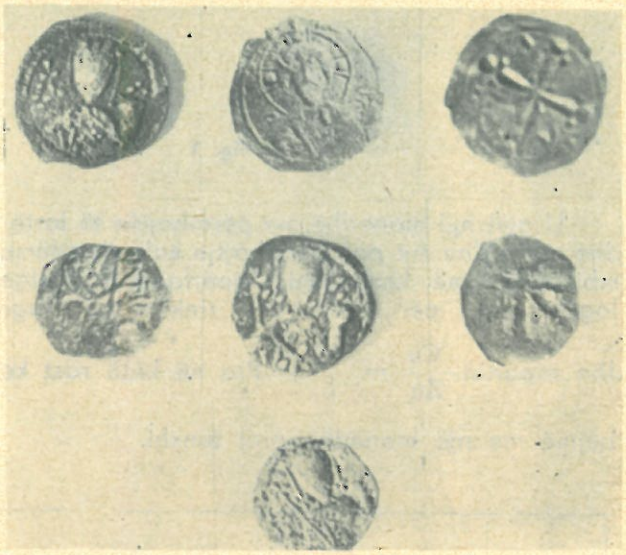

Fig. 2

Mbas fërkimit e zhveshjes së pjesshme të monedhës aftësia e tij mbrojtëse merr fund.

Bakri që korrodohej në Cu^{++} ka qenë faktor kryesor për prishjen e argjendit[10]. Kështu shpjegohet dhe zhdukja e argjendit që ka pasë qenë aplikuar në shtresë të hollë.

Meqë ngjyra e monedhave mbas trajtimit pastrues ishte jo tërheqëse u mendua për një errësim të sipërfaqes, gjë që do ti përgjigjej më mirë edhe pamjes së tyre të dëmtuar. Për këtë qëllim, monedhat pa mbeturina argjendi në sipërfaqe u zhytën për disa sekonda në një banjë të sulfur natriumi 1 % për të krijuar sulfurin e bakrit me ngjyrë të errët, gati të zezë.

Por nën shtresën e kupritit ndodhet fronti i korrozionit, i cili është përshkruar në vija të përgjithshme nga Organ.[11] Zierja me ujë të dislituar nuk do t'i largonte kloruret e prishja do të rishfaqej. Për të eliminuar këtë rrezik u përdor për një periudhë katër mujore banja me seskuikarbonat natriumi 5 %, me ndërrim javor.

7) Kryesisht u përdorën metodat e rekomanduara në H. Plenderieith. **La Conservation des antiquitée et des oeuvres d'art,** Paris 1966.

8) L. Merk, **A study of reagenta used in the stripping of bronzes,** Studies in Conservation, Volume 23, Nr. 1; February 1978.

9) Të gjitha konsideratat elektrokimike janë marrë nga V. Koka, **Kimia, fizika, Elektrokimia,** III, Tiranë, 1971.

10) T. Stambolov, **Remuval of Corrosion on an Eighteenth-Century Silver Bowel,** «Studies in Conservation», Vol. 11, Nr. 1, February 1966.

11) M. Organ, **Aspect of Bronze Polina and its Treatment,** Studies in Conservation, Vol. 8, Nr 1. February 1963.

DOWNLOAD COPY

DO NOT COPY

Mbas këtij trajtimi për të nxjerrë në pah figurën në faqen e monedhës dhe shenjat e ndryshme në shpinë të saj, ato fillimisht u fërkuan me furçe xhami. Pastaj u bë zierja në ujë të distiluar deri në largimin e joneve Cl^-, SO_4^{--} dhe NO_3^-. Zierja u vazhdua më tej duke kontrolluar përcjellshmërinë elektrike në ujin larës, dhe u ndërpre kur vlerat e saj mbetën konstante.

Monedhat mbas zierjes u thanë në açeton, pastaj u ruajtën në vakum në një eksikator. Përpara izolimit u ngrohën me llampë infra të kuqe.

U përdor llak «Erkalene» me përmbajtje nitroceluloze. Provat e bëra me dyll mikrokristalin MCW 1129, patëm më shumë vlerësim. Kështu që pothuajse të gjitha monedhat u dyllosën me dyll të nxehtë në mënyrë që shtresa e mbivendosur të ishte sa më e hollë. Sipërfaqia e monedhave u bë kështu më uniforme. Nga ana tjetër dylli monokristalin, duke qenë pak polar nuk ka aftësi për thithjen e pluhurave.

Monedhat me gjurmë argjendi nuk u dyllosën, ato u lyen me «Frigilene», një tjetër llak me bazë nitroceluloze, që do të sigurojë një ruajtje të sigurtë gjatë disa vjetëve.

Së fundi mund të themi se thesari i monedhave mesjetare të zbuluar në amfiteatrin e Durrësit përfaqson kryesisht një thesar monedhash suparate, të cilat janë tepër të dëmtuara. Larja me argjend është zhdukur në shumicën dërmuese të rasteve dhe vetëm analizat me difraksion të rrezeve X dhe me floureshencë të rrezeve X e vërtetojnë këtë. Natyra e prishjes tregon se monedhat duhet të kenë qenë në qarkullim. Pastrimi më i mirë i tyre u realizua me Rochel alkalin me shtesë perhidroli. Për mbrojtje u përdor dylli mikrokristalin si më i përshtatëshëm,

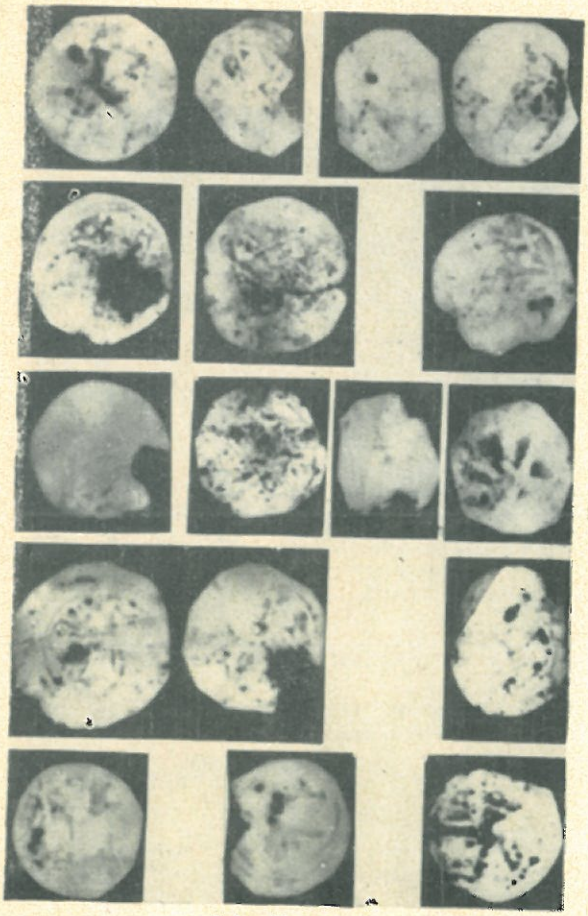

Tab. Nr. 2

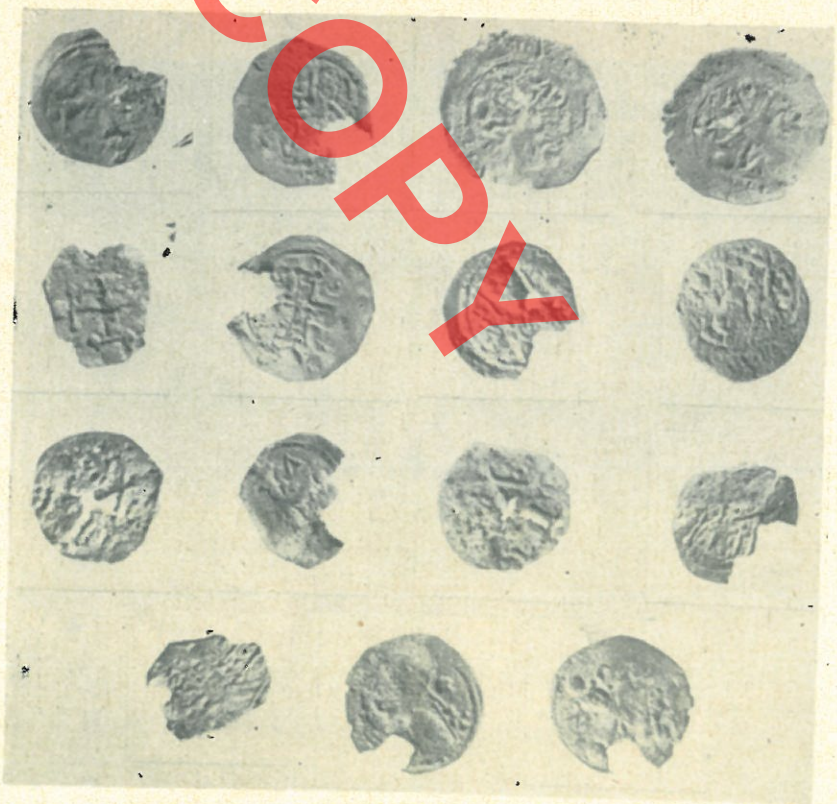

Tab. Nr. 3

Frederik STAMATI

UN TRESOR DE MONNAIES A L'AMPHITHEATRE DE DURRËS ET SON TRAITEMENT

RESUME

Dans cet article il s'agit du traitement d'un trésor découvert pendant l'été de l'année 1967 par l'expédition archéologique qui fouillait afin de découvrir la chapelle construite à l'amphithéâtre de Durrës. Toutes les monnaies étaient soudées ensemble en un amas vert qui conservait bien la forme intérieure d'un récipient cassé lequel en était plein.

Leur restauration a été effectuée dans le laboratoire de l'Institut de la Culture Populaire. Il y avait 908 monnaies médiévales dont 62 se trouvaient dans une bourse.

La plupart d'elles étaient frappées avec la tête de l'empreur Alexe I-er Komnen qui domina au cours des années 1081--1118.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Ali MUKA

E. RIZA. «NDËRTIMET FSHATARE NË LABËRI»

Shtëpia Botuese «8 Nëntori», Tiranë, 1984. f. 182.

Monografia «NDËRTIMET FSHATARE NË LABËRI» e autorit Emin Riza, ka gjithsej 182 faqe, ku përveç materialit të shkruar përfshihen 83 fotografi dhe 42 tabela me skica grafike si: planimetri, prerje, pamje, detaje.

Autori, tanimë i njohur në fushën e studimeve të arkitekturës sonë popullore, sidomos asaj qytetare, këtë radhë ka për objekt shqyrtimi ndërtimet popullore të Labërisë, një nga krahinat etnografike më të mëdha e më kompakte të Shqipërisë së Jugut.

Të dhënat e shumta të mbledhura në terren, shqyrtimi i burimeve dokumentare dhe gjërësia e thellësia e trajtimit, e bëjnë këtë monografi një botim me vlera të shumëanshme, një ndihmesë të re në plotësimin e tablosë njohëse të historisë së arkitekturës popullore shqiptare në veçanti e të trashëgimisë së popullit tonë në fushën e kulturës materiale në përgjithësi. Duke vënë në bazën e analizës metodën dialektike, autori ka nxjerrë mirë në dritë morfologjinë e banesës së Labërisë dhe rolin parësor që kanë luajtur në këtë zhvillim faktorët ekonomiko-shoqërore, pa mohuar edhe ndikimin e faktorëve të tjerë.

Trajtesa përfshin një hark kohor që fillon nga shekulli XIV-XV e vjen deri në dekadat e para të shekullit tonë. Për të arritur në këtë vështrim tërësor, autori është ndalur dhe ka botuar edhe më parë në revistat tona shkencore vështrime për njësi ose fshatra të veçanta nga Labëria.

Këta artikuj kanë përbërë një bazë të mirë edhe për monografinë që kemi në dorë. Autori ka meritën që, duke marrë përsipër në këtë monografi vështrimin tërësor të Labërisë, nuk bie në një trajtim të thjeshtëzuar të materialit që ka pasur në dorë.

Monografia përbëhet nga një hyrje dhe tre kapituj. Në kapitullin e fundit përfshihen edhe përfundimet që ka nxjerrë autori për karakterin dhe vendin që ze arkitektura popullore e Labërisë në mbarë këtë trashëgimi që kemi nga e kaluara.

Në kapitullin e parë «LABËRIA, NDARJA ETNOGRAFIKE, KUSHTET GJEOGRAFIKE DHE VENDBANIMET», në rreth 15 faqe, jepet përmbledhtas një kuadër i përgjithshëm njohës i krahinës. Përveç vështrimit etnografik gjeografik e shoqëror, autori ndalet në vendbanimet, shpërndarjen e tyre, si dhe në tiparet urbanistike që i karakterizojnë. Problemet e mësipërme trajtohen relativisht më gjerë për shek. XVIII-XIX, kohë për të cilën autori ka pasur të dhëna më të shumta në dispozicion. Del e qartë se fshati Lab në këtë periudhë, gjendet i ngritur në troje të pjerrëta, aty ku lartësitë malore fillojnë të zbresin më butë drejt ultësirave. Po ashtu takohen fshatra të vendosura në lartësitë e kodrave apo në rrafshet malore. Ky fshat nuk ngrihet asnjëherë në toka të punueshme. Autori me të drejtë arrin në përfundimin se ndër faktorët e shumtë që kanë ndikuar në vendosjen e fshatrave të kësaj zone, peshën më të ndjeshme, rolin më të rëndësishëm, e kanë luajtur faktori ekonomik dhe ai i mbrojtjes. Studimet e gjurmimet në mbarë vendin kanë treguar e tregojnë se këto kritere, diku në një masë e diku në një tjetër, kanë pasur gjithnjë përparësi në vendosjen e vendbanimeve tona jo vetëm fshatare por edhe qytetare.

Në vështrimin urbanistik fshati Lab na paraqitet i mbledhur me lagje ose ansamble që formohen nga banesa të familjeve me lidhje gjaku ndërmjet tyre. Duke shqyrtuar këto dhe tipare të tjera, autori mbi bazën e njohurive dhe të dhënave që ka, me të drejtë arrin në përfundimin se në vështrim urbanistik, fshati Lab ruan mjaft tipare të ngjashme me fshatin e Shqipërisë Jugore në përgjithësi, sidomos me fshatin e atyre zonave dhe krahinave që ishin të palidhura me sistemin e çifligut.

Me shumë interes është pohimi i autorit se

megjithëse në krahinën e Labërisë blegtoria ka luajtur një rol parësor në jetën e banorëve dhe shtegtimet verore e dimërore të bagëtisë kanë qenë një traditë e njohur, ngulimet e qëndrueshme përbëjnë një dukuri normale në mbarë pellgun e Labërisë. Ky realitet është një e dhënë me mjaft peshë edhe për historinë e fshatit shqiptar në përgjithësi: Kompaktësia e theksuar e fshatrave, gjuha arkitektonike e njëjtë dhe lidhja e përsosur e ndërtimeve me truallin, e bëjnë plotësisht bindës pohimin e mësipërm.

Me të dhënat që sjell, me analizën dhe trajtimet, ky kapitull të jep një kuadër njohës për krahinën e Labërisë, banorët dhe vendbanimet. Autori, me gjithë vështirësitë e natyrshme tregohet i matur dhe objektiv në dhënien e gjykimeve. Këto përbëjnë edhe anën pozitive të këtij kapitulli.

Problematika e marrë përsipër është mjaft e gjërë. Si e tillë ajo nuk ka arritur të zbërthehet e gjitha në mënyrë të gjërë e të plotë. Kujtojmë fjala vjen, se kapitulli do të përfitonte shumë sikur të na sillej, edhe me ilustrim grafik, të paktën një mëhallë ose një pjesë e fshatit të mbledhur Lab. Pa i mohuar vështirësitë e realizimit të kësaj kërkese që shtruam, na duket se për nivelin që kanë arritur tanimë studimet tek ne, e sidomos me përvojën e gjatë të autorit, ka ardhur koha të realizohen edhe kërkesa të tilla me shumë rëndësi për historikun e zhvillimit e të karakterit urbanistik të fshatit tonë.

Po ashtu na duket se ky kapitull brenda problematikës që merr përsipër mund të sillte edhe më shumë të dhëna të karakterit etnografik e historik.

Në kapitullin e dytë «NDËRTIMET POPULLORE FSHATARE TË LABËRISË GJATË SHEK. XIV-XVII», në rreth 20 faqe, pesë tabela grafike dhe 11 fotografi, sillen të dhëna për ndërtimet popullore gjatë shek. XIV-XVII, mbi bazën e rrënojave të gjetura në kalanë e Borshit, në Kamenicë dhe në Kardhiq.

Vendi parësor që ai u ka dhënë ndërtimeve rrënojë gjurmët e të cilave shihen ende në fshatra të braktisura, është logjik dhe i justifikueshëm. Aty autori, duke u mbështetur edhe në burime dokumentare, e ndjen veten më të sigurt në problemin e rëndësishëm të kronologjisë. Është fjala për mbështetje në një burim gjithsesi të prekshëm të veprimtarisë ndërtimore të zhvilluar disa shekuj më parë. Dihet se ndërtimet fshatare për shumë arsye objektive ose nuk paraqiten jetë gjatë ose evoluojnë me kalimin e kohës. Ndryshe ndodh me vendbanimet e braktisura. Ato fiskojnë një gjendje të caktuar në një kohë të caktuar, ndonëse në gjendje jo të plotë në vetvete, të dëmtuara ndjeshëm nga faktorë të ndryshëm e të dala shpejt nga përdorimi.

Një praktikë e tillë e njohur në studimet shkencore, kërkon njohuri të gjëra profesionale dhe kompetencë e maturi në dhënien e gjykimeve.

Të gjitha këto nuk i mungojnë rastit që shqyr tojmë. Për më tepër autori ka patur rastin që Kame nicën dhe Kardhiqin t'i trajtojë më parë në artikuj t veçantë. Po ashtu, këto vendbanime të braktisura në gjendje rrënojë, së bashku me disa të tjerë t gjetur më shumë në Jug, por pa munguar edhe n Shqipërinë e Mesme e atë Veriore, janë bërë objek i një shqyrtimi me sens përgjithësues në një artikul të shkruar nga ky autor dhe nga P. Thomo.

Paralelizmat që vërehen në konceptet ndërtimore të vërejtura në këto ndërtime me ato të shekujve XVIII-XIX, ku të dhënat janë më të shumta e me një përhapje relativisht shumë më të gjerë, flasin për vlerat e mëdha që kanë këto shqyrtime. Uniteti në planin tipologjik dhe në elemente arkitektonikë e konstruktivë është tipari më me peshë që bie në sy në banesën e fshatrave të braktisura. Banesa aty na paraqitet relativisht e vogël, me oborr të kufizuar e rrjedhimisht edhe me repertor të kufizuar kërkesash. Por ndonëse programi duket minimal, tipizimi i pranishëm dëshmon edhe për faktorë të qëndrueshëm ekonomikë e shoqërorë, ku nuk ka munguar as diferencimi klasor.

Nisur nga rëndësia dhe vlerat e këtij kapitulli tej caqeve të monografisë, për vetë barrën që merret përsipër në një botim me karakter monografik, do të dëshëronim që të jepej më i madh si vëllim, më i plotë në dokumentimin fotografik e grafik dhe rrjedhimisht edhe më i gjërë në analizë e trajtim. Edhe këtu ka pasur mundësi, fjala vjen, të mos silleshin vetëm rilevime grafike banesash të veçanta, por kjo të shoqërohej mundësisht me rikonstruksione, dhe për më tepër me rilevime qoftë edhe pjesore të vendbanimit. Kjo mendojmë se nga një anë do të zgjeronte e konkretizonte më shumë analizën e përfundimet e nxjerra, dhe njëkohësisht e ndihmonte më shumë lexuesin e kualifikuar, për të bërë edhe krahasime qoftë në kohë, ashtu edhe në hapësirë.

Kapitulli i tretë «NDËRTIMET POPULLORE FSHATARE NË LABËRI GJATË SHEK. XVIII DERI NË DHJETËVJEÇARIN E PARË TË SHEK. XX» më i pasuri edhe në dokumentimin grafik e fotografik, përbën bërthamën më kryesore e më të rëndësishme të monografisë, për vetë gjerësinë e analizave të bëra mbi një bazë të gjërë dokumentare. Këtu lexuesi formon një ide gjithsesi të plotë për karakterin dhe tiparet e banesës popullore të Labërisë gjatë shek. XVIII e deri në dhjetëvjeçarët e parë të shekullit XX. Mjaft të kujtojmë se kjo pjesë e monografisë përmban 62 fotografi dhe 37 tabela ku janë fiksuar grafikisht 61 shembuj ndërtimesh të ndryshme, kryesisht banesa.

Pas një hyrjeje të shkurtër njohëse me ndërtimet popullore në Labëri dhe larminë që i karakteri-

DOKTORI

zon, autori na njeh me oborrin e banesës dhe tiparet e tij. Dihet se oborri luan një rol me rëndësi në jetën e familjes fshatare. Aty veç ndërtimit kryesor që është banesa zenë zakonisht vend edhe një varg ndërtimesh të tjera ndihmëse e me funksione të ndryshme. Oborri në banesën labe paraqitet i rrethuar, kurse madhësia e tij varet si nga gjendja ekonomike e pronarit ashtu dhe nga dendësia e ndërtimeve në fshat. Janë këta faktorë që kanë kushtëzuar luhatje jo vetëm në kalimin nga një fshat në tjetrin, por deri edhe në kalimin nga një banesë në tjetrën.

Këtu, mendojmë, se nuk do të ishte pa rëndësi që autori të na jepte grafikisht, qoftë edhe me bazë rikonstruksioni pjesor ose tërësor, ndonjë oborr karakteristik nga Labëria.

Pasi jemi njohur me oborrin, autori sjell të dhëna për ndërtimet ndihmëse, që ndërtoheshin kryesisht në oborrin e banesës, si kasollja, furra e pjekjes, lëmi e ndonjë tjetër.

Me të drejtë një vend i veçantë i jepet përshkrimit dhe analizës së stanit, i cili në Labëri ka gjetur përdorim të gjerë. Megjithë të dhënat bindëse që sjell autori, ato do të merrnin më shumë vlerë, po të ilustroheshin në mos me fotografi të paktën grafikisht, edhe mbi bazën e rikonstruksionit.

Pasi na njeh me ambientet kryesore të banesës labe, siç janë shtëpia e zjarrit, oda e miqve, katoi dhe stera e ujit, autori ndalet gjërë në trajtimin e tipologjisë së banesës labe, duke marrë si bazë zhvillimin planimetrik e atë volumor. Trajtimi bëhet duke u nisur nga ndërtimet më të thjeshta të banimit, siç kanë qenë kasollet, e duke arritur në komplekset e banimit. Kështu lexuesi ka mundësi të njihet shkallë-shkallë me banesën përdhese, banesën me gjysmë kat përpendikular, banesën me kate, komplekset ndërtimore të banimit, banesat e fortifikuara dhe komplekset e fortifikuara të banimit. Të gjitha këto së bashku, japin një informacion të gjërë për banesën në Labëri dhe karakterin e saj në planin tipologjik.

Një vend të veçantë zë banesa e Bregut të Detit, në gjysmën e dytë të shekullit XIX e këtej, ku me fillimin e shfaqjeve të marrëdhënieve kapitaliste, veçanërisht në banesën e kësaj zone, dalin në dukje koncepte të reja, të cilat shënojnë risi në raport me banesën tradicionale me përhapje masive në Labëri. Kjo duket jo vetëm në kompozim, por edhe në trajtimin e elementeve arkitektonike. Thelbin e këtyre koncepteve të reja e përbën proçesi i afrimit me banesën qytetare të kohës, proçes që ka ardhur shkallëzor, duke përjetuar dy faza. Faza e parë ka të bëjë me ndryshime në banesën e vjetër ekzistuese, ndërsa e dyta, si vazhdim i të parës, ka të bëjë me ndërtimin e një banese të re. Këto faza manifestohen në shkallë të ndryshme në fshatrat e Bregut, diku më të avancuara e diku më pak. Ndërkohë autori thekson se proçesi i ndryshimeve nuk i solli shumë shqetësime mjeshtrit ndërtues, pasi banesa e re kishte gjithsesi afri të dukshme me atë tradicionale, duke ruajtur edhe përbërës të rëndësishëm të saj.

Me gjithë vlerat e padiskutueshme edhe të kësaj pjese, mendojmë se përfundimet e dhëna duhet të kishin një mbështetje më të mirë dokumentare, grafike e fotografike, për të qenë më bindëse e më të argumentuara. E themi këtë, pasi studimet tona në përjetimin e këtyre proçeseve në banesën fshatare ende nuk po e thonë sa e si duhet fjalën e tyre mbi bazën e një dokumentimi të gjërë. Autori i kësaj monografie, e ka pasur këtu rastin e mirë që ta realizonte më të gjërë e më të plotë këtë kërkesë.

Në monografi na jepet edhe një informacion relativisht i shkurtër për ndërtime shoqërore e inxhinierike që autori ka mundur të fiksojë gjatë gjurmimeve të kryera në krahinën e Labërisë. Fjala është për kisha, xhami, varre monumentale, (tyrbe), mullinj drithi, mullinj vaji, ura, etj. Ky informacion gjithsesi i shkurtër do të ishte më mirë të jepej qysh në hyrjen e kapitullin të tretë, pasi aty ku është vendosur sikur e shkëput lexuesin nga rrjedhshmëria logjike që ka tërë pjesa tjetër e kapitullit.

Pasi njihemi me disa të dhëna për teknikën dhe për mjeshtrit e ndërtimit, në mbyllje jepen karakteristikat e banesës popullore të Labërisë dhe raportet e saj me ato të krahinave të tjera. Përfundimet e nxjerra na duken bindëse e të matura, duke pasur si mbështetje trajtimet në kapitujt e veçantë. Mendimi se në fushën e banesës kjo krahinë paraqet disa tipare të veçanta, por që nuk shkojnë deri atje sa të flitet për një tip të veçantë që të ketë qenë në përdorim vetëm në këtë krahinë, na duket përfundimi më i rëndësishëm që nxjerr autori. Kjo do të thotë se Labëria, si një krahinë kompakte në vështrim etnografik, nuk shkëputet nga klima e përgjithshme e ndërtimeve popullore në vendin tonë. Ajo ka paralele jo vetëm me banesën e zonave të afërta, por edhe më të gjëra. Këto afri me krahina dhe zona të tjera të vendit, janë veçanërisht të spikatura në variantet e thjeshtë të banesës.

Dokument

Ali MUKA

DO NOT COPY

E. RIZA: «LES CONSTRUCTIONS RURALES EN LABËRI».

La Maison d'Edition «8 Novembre», Tirana, 1984, p. 182.

La monographie «Les constructions rurales en Labëri» écrite par Emin Riza comprend 182 pages où à part le matérial écrit il y a 83 photos et 42 tableaux avec des esquisses graphiques tels planimétries, sections, façades, détails.

L'auteur, connu déjà dans le domaine des études de notre architecture populaire, surtout de celle urbaine, cette fois-ci étudie les constructions populaires en Labëri, l'une des plus grandes et plus compactes régions éthnographiques de l'Albanie du Sud.

Les nombreuses données recueillies sur place, l'étude des sources documentaires et la largeur et la profondeur du traitement font de cette monographie une édition aux valeurs multiples, une nouvelle contribution dans la connaissance de l'histoire de l'architecture populaire albanaise en particulier et celle de l'héritage de notre peuple dans le domaine de la culture matériele en général. Se basant sur la méthode dialectique, l'auteur a mis à jour la morphologie de l'habitation de Labëri et le rôle primaire qu'ont joué dans cette évolution les facteurs économiques et sociaux, sans nier l'influence des autres facteurs économiques et sociaux, sans nier l'influence des autres facteurs également.

L'étude parcourt une période de temps commençant du XV-XIX siècles jusqu'aux premières décennies de notre siècle. Avant de préparer cet aperçu général, l'auteur a publié de temps en temps dans nos revues scientifiques des aperçus sur des unités ou des villages particuliers de Labëri.

Ces articles ont constitué la base de la monographie en question. L'auteur a la mérite que, ayant pris en charge de donner par cette monographie un aperçu de toute la région de Labëri, il ne passe pas à un traitement simplifié du matériel dont il disposait.

La monographie se compose d'une introduction et de trois chapitres. Le dernier chapitre comprend entre autres les conclusions tirés par l'auteur sur le caractère et la place qu'occupe l'architecture populaire dans cet héritage du passé.

Le premier chapitre intitulé «Labëria, divisions ethnographiques, conditions géographiques et agglomérations habitées», donne brièvement un cadre général sur la région. A part l'aperçu ethnographique, géographique et social, l'auteur décrit les agglomérations habitées, leur position ainsi que les traits d'urbanisme dont elles se caractérisent. Ces problèmes sont traités plus largement pour les XVIII-XIX siècles parce que l'auteur dispose d'un plus nombreux matériel sur cette époque. Le village de Labërie, à cette époque s'élève sur des terrains en pente, là où les hauteurs commençent à s'adoucir vers les bassins. On rencontre aussi des villages sur des collines ou des plateaux. Ce village ne s'élève jamais sur une terre arable. L'auteur a raison d'arriver à la conclusion que, entre les nombreux facteurs qui ont influé à la construction des villages de cette région, le facteur économique et celui de défense ont joué le rôle le plus important. Les études et les recherches effectuées sur tout le pays ont montré que ces facteurs ont eu la priorité sur la position des agglomération rurales et urbaines.

Sur le point de vue de l'urbanisme, le village de Labëri nous est présenté groupé en quartiers ou en ansambles d'habitations à bien de parenté. Etudiant ces traits et se basant sur les connaissances et les données dont il dispose, l'auteur arrive à la conclusion que sur le point de vue de l'urbanisme, le village de Labërie conserve de nombreux traits similaires à ceux du village du Midi Albanais en général et du village des zones et des régions qui n'étaient pas liées au système de latifundium en particulier.

Par l'analyse, les traitements, les données qu'il apporte, ce chapitre nous connait avec la région de Labëria, ses habitants et ses agglomérations habitées. Malgré les difficultés, l'auteur est prudent et objectif dans ses jugements.

Le sujet que l'auteur a pris en charge de traiter est assez large, si bien qu'il n'a pas été traité largement sous tous ses aspect. Il faut rappeler en l'occurrence que ce chapitre aurait été plus complet s'il était illustré de graphiques d'un quartier ou d'une partie du village groupé de Labëria. Sans oublier les difficultés de la réalisation de cette exigence, nous pensons qu'au niveau actuel des études et surtout par la longue expérience de l'auteur il est temps de satisfaire de telles exigences d'une grande importance pour l'histoire de l'évolution et du caractère d'urbanisme de notre village.

De même, nous pensons que ce chapitre, dans le cadre du sujet qu'il assume, pouvait nous donner un plus grand nombre de données de caractère ethnographique et historique.

Dans le deuxième chapitre intitulé «Constructions populaires rurales de Labërie au cours des XIV-XVII siècles, en 20 pages, 5 tableaux graphiques et 11 photos, il y a des données, sur les constructions populaires pendant les XIV-XV siècles, sur la base des ruines de la forteresse de Borsh, de Kamenicë et de Kardhiq.

La priorité que l'auteur donne aux construction en ruine

dont les traces se trouvent encore dans des villages abandonnées est logique et justifié. En ce qui concerne leur chronologie, l'auteur est basé sur des sources documentaires.

Les parallèlismes qu'on remarque dans les conceptions constructives de ces constructions avec celles des XVIII-XIXe siècles, où les données sont plus nombreuses et d'une étendue relativement plus large, montrent les grandes valeurs de ces recherches. L'unité sur le plan de la typologie et des éléments architectoniques et constructifs, est le trait principal de l'habitation des villages abandonés. Là l'habitation est présentée relativement petite avec une cours limitée et par conséquent avec un reperteur limité d'exigences. Mais bien que le programme paraisse minimal, le type présent témoigne aussi de facteurs économiques et sociaux stables où l'on distingue même une differenciation de classe.

Vu l'importance et les valeurs de ce chapitre au delà des limites d'une monographie nous aurions voulu avoir un volume plus grand et plus complété en documentation photographique et graphique. On pouvait donner p. ex. dans ce chapitre à part les relevés graphiques des habitations particulières, aussi des reconstructions et de relevés, même partiaux, de l'habitation. Nous pensons que cela pouvait élargir et concrétiser encore plus l'analyse et les conclusions tirées et en même temps pouvait aider encore d'avantage le lecteur qualifié à établir des comparaisons dans le temps et dans l'espace.

Le troisième chapitre intitulé «Constructions populaires rurales en Labëri du XVIIIe siècle jusqu'à la première decennie du XXe siècle, le plus riche en matière graphique et photographique, constitue le noyau principal et le plus important de la monographie par la largeur des analyses basées sur une large documentation. Par ce chapitre le lecteur crée une idée presque complète sur le caractère et les traits de l'habitation populaire de Labëri au cours de la période commençant par le XVIIIe siècle jusqu'à la première decennie du XXe siècle. Il suffit de rappeler que ce chapitre comprend 62 photos et 37 tableaux où sont fixés graphiquement 61 exemples de différentes constructions, essentiellement des habitations.

Après une brève introduction informative sur les constructions populaires de Labëri l'auteur nous parle de la cour de l'habitation et de ses traits. A part l'habitation qui est la construction principale de la cour, il y a aussi d'autres constructions auxiliaires avec de diverses fonctions. La cour de l'habitation de Labëri se présenté encerclée et ses dimensions dépendant de la situation économique du propriétaire et de la densité des constructions du village.

Plus tard l'auteur apporte des données sur les constructions auxiliaires telles: l'étable, le four, l'aire où l'on battait le grain.

Une place importante occupe la description de l'analyse du parc à moutons lequel a été largement utilisé en Labëri. Malgré les données convaicantes apportées par l'auteur, cette analyse aurait eu plus de valeur si elle était accompagnée de photos ou au moins de graphiques sur la base des reconstructions.

Après avoir décrit les pièces principales de l'habitation de Labërie telles: la maison du feu, la chambre des amis la citerne etc., l'auteur s'arrête largement sur le traitement typologique de l'habitation de Labëri ayant pour base le développement de planimétrie et volume. Le traitement commence par les plus simples habitations, telles les cabanes et se termine par les complexes d'habitation. Ainsi le lecteur peut connaître graduellement l'habitation à simple rez-de-chaussée, l'habitation à demi-étage perpendiculaire, l'habitation à un étage, les ansambles d'habitations, les habitations fortifiées et les ansambles d'habitations fortifiés. Tout cela nous donne une large information sur l'habitation en Labëri et son caractère sur le plan typologique.

Une place particulière occupe l'habitation de Bregu i Detit* depuis la deuxième moitié du XIXe siècle et plus tard, où avec l'apparition des relations capitalistes, surtout dans l'habitation de cette région, apparaissent de nouvelles conceptions, qui marquent une nouveauté par rapport à l'habitation traditionnelle plus répandue en Labëri. Cela se voit non seulement dans la composition mais aussi dans le traitement des éléments architectoniques.

Malgré les valeurs incontestables de ce chapitre, nous pensons que les conclusions données devaient avoir un meilleur appui documentaire, graphique et photographique, pour être plus convaincantes et plus argumentées.

La monographie nous donne aussi une information relativement brève sur les constructions sociales d'ingienérie que l'auteur a pu fixer pendant les recherches effectués dans la région de Labëri. Il s'agit d'églises, mosquées, tombeaux, moulins de céréales, moulins d'huile, ponts etc. Il serait mieux de donner cette brève information dès le début du troisième chapitre parce que là où elle est donnée semble interrompre l'écoulement logique que représente l'autre partie du chapitre.

Après avoir parlé de la technique et des maîtres de construction l'auteur nous donne en conclusion les caractéristiques de l'habitation populaire de Labëri et ses rapports avec celles des autres régions. Les conclusions tirées nous semblent convaincantes, ayant comme appui le traitement des chapitres. La plus importante conclusion de l'auteur est l'idée que dans le domaine de l'habitation, cette région représente quelques traits particuliers qui ne peuvent pas constituer un type à part utilisé seulement dans cette région. Cela veut dire que l'habitation de Labëri, en tant que régions compacte du point de vue ethnographique, ne se détache pas du type général des constructions populaires de notre pays. Ses ressemblances avec les autres zones et régions du pays, se distinguent particulièrement dans les variantes simples de l'habitation.

---

* Nom donné aux régions de la côte Ionienne en Albanie.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

JOVAN ADAMI, RRUGË DHE OBJEKTE ARKEOLOGJIKE NË SHQIPËRI

Shtëpia Botuese «8 Nëntori» Tiranë, 1983

Botimi i librit të Jovan Adamit «Rrugë dhe objekte arkeologjike në Shqipëri» i jep studiuesve të monumenteve të kulturës në Shqipëri dhe lexuesve të interesuar në një përmbledhje të vetme artikujt mbi rrugët e Shqipërisë botuar në fillim të viteve 50 si dhe raportet e autorit mbi ekspedita shkencore të kryer për njohjen, studimin dhe vënien në mbrojtje të monumenteve të arkitekturës. Ky botim i veprës së njerit prej pionierëve të kërkimeve të historisë së ndërtimeve të të parëve tanë përbën një detyrim ndaj autorit dhe shkencës shqiptare, një hallkë të parë të domosdoshme për t'u njohur me studimet shqiptare në këtë lëmë të albanologjisë.

Libri përbëhet prej dy pjesësh. Pjesa e parë (fq. 5-91) përmbledh artikujt e botuara pas vdekjes së autorit (në vitin 1957) mbi historinë e rrugëve të Shqipërisë. Duke studiuar për një kohë të gjatë me imtësi në terren, rrugët antike e mesjetare të Shqipërisë duke i konfrontuar të dhënat e përftuara në burimet e shkuara dhe studimet e deriathershme, autori jep kontribute me vlerë, që mbesin në themel të gjithë kërkimeve më të reja dhe atyre të ardhshme. Në kapituj të veçantë studjohet rruga Egnatia në territorin shqiptar dhe degët e saj, rugët e dorës së dytë dhe rrugët detare. Po kështu rrugët gjatë mesjetës dhe pushtimit turk si dhe rrugët gjatës kohës së re deri në prag të çlirimit, duke dhënë një kontribut me vlerë e themeltar për historinë e rrugëve shqiptare. Autori përshkruan jo vetëm trasenë e tyre por dhe gjetjet në vend të mbetjeve si kalldrëme, rrënoja ndërtesash të stacioneve, ura dhe hane. Një kontribut me vlerë paraqesin dhe sprovat për identifikimin e stacioneve të rrugëve antike të qendrave të banuara pranë të cilave kalojnë rrugët si dhe përmendja e kalave apo e monumenteve të tjerë që ndodhen pranë rrugëve.

Që nga botimi në vitin 1953 i artikujve të mësipërm në «Buletinin për Shkencat Shoqërore» studiuesit tanë kanë bërë një sërë kërkimesh të reja, botuar në artikuj të ndryshëm si për rrugët ashtu dhe për urat antike, e mesjetare të cilat kanë prurë një ndihmesë të re për njohjen dhe studimin e tyre. Megjithë këtë studimet e inxhinjer Adamit nuk e humbin vlerën e tyre pikërisht për seriozitetin dhe saktësinë me të cilin janë kryer kërkimet në terren.

Pjesa e dytë (fq. 93-165) e cila titullohet «Vëzhgime të ndryshme historiko-arkeologjike (1948-1951)» përmbledh në një sërë kapitujsh të dhënat e përftuara në terren mbi monumentet të ndryshëm të arkitekturës të paraqitura nga autori në formën e raporteve të ekspeditave (shkrimet nga fq. 122-165) janë shkruar me bashkëautorë Hasan Cekën dhe Skënder Anamalin). Me vlerë të veçantë janë sidomos dy kapitujt: objekte kulti të vjetra (fq. 98-126) dhe kështjella të moçme (fq. 127-151). Në kapitullin e parë të sipërpërmendur autori jep përshkrimin e disa nga monumentet më të rëndësishme të arkitekturës sonë mesjetare në mjaft raste ka skica planimetrike dhe bën vendosjen e tyre në drejtimet kryesore të kohës. Të dhënat në mjaft raste mbeten burime me vlerë për vetë kohën kur janë marë. Jepen kisha e Mamlit, e Ristozit në Mborje, e Maligradit, e Shën Triadhës në Opar, kishat e Beratit, kishën e Apolonisë, atë të Kosinës, Labovës së Kryqit, Mesopotamit, Boboshticës. Po kështu xhamia e Plumbit në Shkodër dhe ajo e Peqinit. Në përshkrimet e tyre jepet shkurtazi arkitektura (shpesh me skica e përmasa), pikturat murale, mbishkrimet eventuale dhe të dhëna të tjera të përftuara në vend. Në shumicën e rasteve bëhet dhe sprova e vendosjes në kohë të ndërtimit. Duhet thënë që studimet e mëvona tona janë orientuar dhe nga këto të dhëna të para me vlerë të inxh. Adamit.

Kapitulli i dytë që përmenden më lartë trajton një sërë ndërtimesh mbrojtëse të vendit tonë si të lashtësisë ashtu edhe atë të mesjetës. Të tilla janë kalaja e Mborjes, e Selcës së Poshtme, Shurdhahut, Vaut të Dejës, Gajtanit, Zgërdheshit, Gurit të Bar-

dhë (e Skënderbeut), Dorëzit, Bashtovës, Peqinit, Mengëlit, Drishtit, Marshejt. Si dhe më lart në këto raporte të ekspeditave përnjohëse jepet vendndodhja dhe pozita e tyre, një përshkrim i shkurtër i pjesëve të veçanta dhe i tërësisë me përmasat më kryesore, të dhëna për teknikën e ndërtimit dhe sprova datimi. Si dhe më lartë këto të dhëna kanë shërbyer më vonë për thellimin e studimit të tyre dhe për orientimin e studimeve të reja.

Autori është treguar jo vetëm njohës i mirë i ndërtimeve dhe studjues i saktë i objekteve në vend por dhe një njohës i mirë i burimeve historike dhe studimeve të mëparshme të cilat e kanë ndihmuar në thellimin e kërkimeve të tija dhe për kontribute me vlerë.

Duhet shënuar se redaksia e botimit ka bërë një punë me vlerë duke kërkuar në arkivat raportet e ekspeditave të autorit e sidomos duke i përshtatur për botim, pa cënuar vlerat historiko-arkeologjike për periudhën në të cilën janë bërë.

Duke përfunduar, dëshirojmë të theksojmë dhe një herë që botimi i këtij libri është me interes për vlerat që paraqet, të cilat siç thuhet në parathënien e Gj. Karaiskaj, vlejnë nga zgjerimi dhe thellimi i natyrshëm i studimeve dhe kërkimeve të reja që janë kryer e kryhen në vendin tonë.

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

DO NOT COPY

JOVAN ADAMI, ROUTES ET OBJETS ARCHEOLOGIQUES EN ALBANIE

La Maison d'Edition «8 Novembre», Tirana, 1983.

L'édition du livre de Jovan Adami, «Routes et objets archéologiques en Albanie», donne aux chercheurs des monuments de culture en Albanie et aux lecteurs interessés, en un seul recueil les articles sur les routes en Albanie parus au début des années 50 ainsi que les rapports de l'auteur sur les expéditions scientifiques effectuées afin de connaitre, étudier et mettre en protection les monuments de l'architecture.

Le livre est divisé en deux parties. La première partie comprend les articles posthumes (en 1957) sur l'histoire, des routes en Albanie. En étudiant pendant longtemps sur place les routes antiques et médiévales de l'Albanie, en confrontant les donnés acquises par les anciennes sources et les études écrites jusqu'à ce temps-là, l'auteur donne des contributions de valeur qui demeurent à la base de toutes les recherches récentes et celles futures.

Dans des chapitres particuliers il étudie la route Egnatia dans le territoire albanais et ses ramifications, les routes de deuxième ordre, et les routes maritimes. Il décrit les routes au cours du Moyen Age et de la période de l'occupation turque ainsi que les routes de la nouvelle époque jusqu'au seuil de la Libération apportant une contribution fondamentale dans l'histoire des routes albanaises. L'auteur décrit non seulement leur tracée mais aussi les trouvailles tels des restes des pavés, des ruines de construction de stations, de ponts et d'auberges. Une contribution de valeur donnent aussi les épreuves sur l'identification des stations des routes antiques des centres habités près desquels passent les routes ainsi que la mention des forteresses ou des autres monuments qui se trouvent le long des routes.

La deuxième partie (p. 93-165) intitulée: Différents aperçus historiques-archéologiques (1948-1951), représente par une série de chapitres les données acquises sur place sur les différents monuments d'architecture écrites par l'auteur sous forme de rapports d'expédition (Les pages 122-165 sont écrites avec les coauteurs Hasan Ceka et Skënder Anamali). D'une valeur particulière sont surtout les deux chapitres: d'anciens objets de culte (p. 98-126) et d'anciennes forteresses (p. 127-151). Dans le premier chapitre mentionné ci-dessus, l'auteur fait la description de quelques importants monuments de notre architecture médiévale, souvent accompagnée d'esquisses de planimétrie, et précise leur position dans le temps. L'auteur parle des églises de Mamli, Ristozi à Mbroje, Maligrad, Saint Trinité à Opar, des églises de Berat, de celle d'Apollonie, de Kosinë, de Labovë e Kryqit de Mesopotam, de Boboshticë de la mosquée de Plomb à Shkodra et de celle de Peqin. Dans leurs descriptions, l'auteur donne brièvement l'architecture, les peintures murales, les inscriptions éventuelles et d'autres données acquises sur place. Il faut dire que nos études ultérieures sont orientées par ces premières données par l'ingénieur Adam.

Le deuxième chapitre mentionné ci-dessus traite d'une série de constructions défensives antiques et médiévales de notre pays telles la forteresse de Mborje, de Selcë e Poshtme, de Shurdhah, de Guri i Bardhë, De Dorëz, de Boshtovë; de Peqin, de Mengël, de Drisht, de Marshej, comme plus haut dans les rapports des expéditions informatives, l'auteur donne la position, une brève description des pièces particulières ainsi que de tout l'ensemble, donnant les dimensions principales, données sur la technique de construction utilisée, preuves de datation. Comme a été déjà dit plus haut, ces données ont servi plus tard pour approfondir leur étude ainsi que pour donner des points de repère aux nouvelles études.

DO NOT COPY

Nr. 1 1985

monumeniet

DO NOT COPY

Ali MUKA

EKSPOZITA «ARTI SHQIPTAR NË SHEKUJ»

Nga data 23 Shkurt e deri më 19 Maj 1985, për afro tre muaj, qëndroi e hapur në Romë, ekspozita «Arti shqiptar në shekuj», e cila u çel në kuadrin e shkëmbimeve kulturore midis RPS të Shqipërisë dhe Republikës Italiane. Në ceremoninë e përurimit, që u bë më 23 Shkurt 1985, morën pjesë ministri i Punëve të Jashtme të Italisë, Xhulio Andreoti, ministri i Enteve Kulturore, Antonio Guloti, personalitete të tjerë të lartë të Ministrisë së Punëve të Jashtme, të Ministrisë së Arsimit e të Kulturës, studjues të artit e të kulturës, historianë, piktorë, skulptorë, përfaqësues të institucioneve kulturore e shkencore, të radiotelevizionit e të shtypit, miq e dashamirës të Shqipërisë, arbëreshë, si dhe të ftuar të tjerë nga Roma e qytete të tjera të Italisë. Mori pjesë edhe ministrja e Arsimit dhe e Kulturës të RPS të Shqipërisë Tefta Cami që kish ardhur për përurimin e ekspozitës, drejtori i Institutit të Historisë prof. Stefanaq Pollo, ambasadori i RPS të Shqipërisë në Republikën Italiane, Bashkim Dino etj.

Në mbyllje të ekspozitës u organizua edhe një konferencë shkencore mbi arkeologjinë shqiptare, ku morën pjesë studjues nga vendi ynë dhe më se 50 studjues italianë të arkeologjisë, historisë, linguistikës, artit etj.

Ekspozita u ngrit në një nga sallat e Muzeut Kombëtar Prehistorik etnografik «Luigi Pigorini» të Romës. Për ngritjen e ekspozitës në mbështetje të programit të hartuar në Shqipëri, u angazhuan e dhanë një ndihmesë të lavdërueshme veçanërisht punonjësit e muzeut «L. Pigorini» dhe të muzeut të «Artit e tradicionit popullor» në Romë.

Ekspozita u nda në katër seksione sipas një rendi kronologjik, ku u vendosën rreth 700 objekte. Aty gjeti pasqyrim në mënyrë të sintetizuar kultura dhe arti shqiptar prej kohëve më të lashta deri në ditët tona. Seksionin e parë e zinte arkeologjia. Nëpërmjet 417 objekteve u pasqyrua arti e kultura e ilirëve në periudhën e lulëzimit të tyre si edhe ajo e arbërve të hershëm. Seksionin e dytë e zinte arti mesjetar që përfaqësohej me 21 ikona nga më të mirat të shek. XIV-XVIII. Në seksionin e tretë u vendos arti popullor i përfaqësuar me 165 punime artistike të artizanatit popullor dhe të kulturës materiale të realizuara gjatë dy shekujve të fundit në tekstil, argjendari, kostume popullore etj. Në seksionin e katërt ishte vendosur arti bashkohor, me përfaqësues të epokës së Rilindjes sonë dhe të artit të realizmit socialist. Nga veprat e këtij arti aty u vendosën 43 tabela me piktura dhe skulptura, të autorëve të ndryshëm shqiptarë.

Ekspozita fillonte me bustin e udhëheqësit tonë të shtrenjtë e të paharruar, shokut Enver Hoxha, vepër e njohur e skulptorit të popullit Odhise Paskali.

Përveç objekteve origjinale në ekspozitë u vendos harta arkeologjike e Shqipërisë, e cila në vitet e pushtetit popullor është mbushur me qendra kërkimesh e zbulimesh nëpërmjet punës sistematike të arkeologëve tanë. Në një vitrinë të posaçme u ekspozuan një pjesë e botimeve tona shkencore nga fushat që përfaqësoheshin në ekspozitë. Midis të tjerash atje u vu nga një seri e plotë e revistës «Monumentet», «Iliria», «Kultura Popullore» etj.

Në pamundësi për të përfaqësuar të gjitha fushat dhe arritjet e artit shqiptar në shekuj, në ekspozitë u montuan dhe një numër i konsiderueshëm fotografish me ngjyra, kryesisht monumente të arkitekturës në Shqipëri të periudhave e kategorive të ndryshme si kala, mozaikë, ndërtime kulti, pamje qytetesh, banesa qytetare e fshatare, interiere, pamje me tematikë nga etnografia e arkeologjia etj.

Në kuadrin e hapjes së kësaj ekspozite, mbi bazën e maketit paraprak që bënë institucionet tona shkencore u botua nga muzeu «L. Pigorini» dhe

vu në qarkullim qysh ditën e përurimit, një katalog voluminoz e me cilësi. Përveç problemeve të natyrës së këtyre botimeve, në katalog vendin kryesor e zënë fotografitë e të gjitha objekteve të ekspozuara, të shoqëruara me përshkrime të shkurtra e spjegime njohëse. Një pjesë e fotografive janë bërë me ngjyra dhe me format të madh. Materiali në katalog është organizuar i grupuar sipas seksioneve të ekspozitës dhe vendit kronologjik e tematik që u ndoq aty. Secila pjesë shoqërohet me një shkrim hyrës të shkruar nga specialistët tanë, përveç një hyrjeje të përgjithshme të shkruar nga Prof. Aleks Buda, kryetar i Akademisë sonë të Shkencave.

Në hartimin e programit të ekspozitës dhe zgjedhjen e materialit u angazhuan katër institucione kulturore e shkencore të vendit tonë: Qëndra e Kërkimeve Arkeologjike, Instituti i Kulturës Popullore, Instituti i Monumenteve të Kulturës dhe Galeria Kombëtare e Arteve Figurative. Nga këto institucione u zbatuan kritere rigoroze shkencore në përmbushjen e kësaj detyre. Ekspozita u konceptua në mënyrë të tillë që vizitori e ndjente natyrshëm nga një anë ekzistencën e një pasurie të madhe dhe nga ana tjetër vazhdimësinë e pandërprerë. Me një logjikë të brendshme lidhëse bëhej kalimi nga një epokë në tjetrën e nga një seksion në tjetrin.

Ishte kjo arsyeja që drejtori i Muzeut «L. Pigorini», Prof. Fausto Zevi na shkroi: «Në kujtim të ekspozitës shumë të bukur të ngritur së bashku por të menduar dhe të konceptuar me kompetencë e aftësi në Shqipëri». Një vizitor vuri në dukje: «Është bërë një zgjedhje ideale e eksponateve që prek një periudhë relativisht prej tetëmijë vjetësh». Kurse në shtypin italian («La stampa») midis të tjerash u theksua: «Shqiptarët kanë zgjedhur për ekspozim objekte dhe punime mjaft të rëndësishme nëpërmjet të cilave mund të krijosh një ide të saktë mbi një qytetërim që ka ruajtur karakterin autokton, megjithë invazionet, luftrat e pushtimet shumëshekullore të huaja».

Këtu është vendi të theksojmë se, krahas të tjerëve edhe specialistëve dhe punonjësit e Institutit të Monumenteve të Kulturës që u morën me zgjedhjen, përgatitjen dhe dërgimin në Romë të ikonave e fotografive të monumenteve tona, bënë një punë të lavdërueshme për një paraqitje sa më dinjitoze të artit mesjetar. Nga mijra e mijra ikona që ruhen në monumentet e muzeumet tona, veçanërisht në fondet e Muzeut të Artit Mesjetar në Korçë, u zgjodhën për këtë ekspozitë 21 copë. Prej tyre pesë copë ishin të shek. XIV, dymbëdhjet të shekullit XVI dhe katër të shek. XVIII. Vendin më të rëndësishëm në to e zinin shtatë ikona të dorës së Onufrit.

Ekspozitën e vizituan mbi 40 mijë vetë. Mjaft organe të shtypit qëndror e lokal, radio, televizioni, specialistë, vizitorë të shumtë, shkruajtën e folën për vlerat e kësaj ekspozite. «Vizitori gjendet kështu — u vu në dukje në shtyp — para një mozaiku gjigand, të përbërë nga objekte të vegjël e të mëdhenj, që e lejojnë të hyjë në historinë mijëvjeçare të kësaj toke». Në një rast tjetër, në shtyp u vu në dukje se: «nëpërmjet njohjes së më se 700 eksponateve, mund të përshkosh, qoftë edhe në vija të përgjithshme, etapat më kuptimplote të rrugës në të cilën është zhvilluar e ka ecur qytetërimi popullor shqiptar që nga koha neolitike deri në ditët e sotme». Duke folur për ekspozitën, një punonjëse shkencore e muzeut «L. Pigorini» theksoi «Ajo sjell njëkohësisht një material të madh e të vlefshëm për të kuptuar më mirë veçoritë e identitetit kulturor shqiptar». Një luftëtar italian që ka luftuar përkrah me partizanët tanë, pasi vizitoi ekspozitën tha: «Të vini më shpesh me vlera të tilla që dëshmojnë se shqiptarët janë një popull me histori e kulturë të lashtë dhe njerëz me sens të theksuar artistik» — Një personalitet i shquar i shkencës italiane e vlerësoi ekspozitën me këto fjalë: «Keni sjellë një ekspozitë me vlera të mëdha. Ekspozita nuk paraqet interes për të shuar një kuriozitet, por të imponon të zbulosh vlera të mëdha të një populli me kulturë të madhe».

Në shtypin italian, midis të tjerash u shkrua: «Me gjithë futjen e qytetërimeve, që gjatë shekujve kanë pasuar njëri-tjetrin në këtë territor, Shqipëria ka mundur të ruajë identitetin e vet, siç tregojnë bërja e statujave në periudhën e qytetërimit urban të Ilirisë, veshjet jo greke, por ilire dhe piktura e ikonave, në të cilat, duke kapërcyer rregullat e forta bizantine, janë futur elementë realistë të jetës popullore».

Një pjesë e mirë e këtyre vlerësimeve të larta ka gjetur herë pas here pasqyrim edhe në shtypin tonë. Këtu përmendëm vetëm pak prej tyre. Përmbajtja e lartë dhe paraqitja dinjitoze, i dhanë mundësinë publikut italian të gjykojë realisht e me objektivitet vlerat e kësaj ekspozite dhe bashkë me të të shohë e të kuptojë zhvillimin e madh e me hapa të shpejtë, që ka marrë shkenca shqiptare në vitet e pushtetit popullor në drejtim të njohjes. zbulimit, ruajtjes dhe studimit të trashëgimisë sonë në fushën e artit, trashëgimi që është e lashtë sa vetë populli dhe e pasur sa vetë shpirti i tij.

Ekspozita tregoi se populli ynë, ndonse i vogël për nga numuri, si një nga popujt më të lashtë të Ballkanit dhe të Europës, ruan në gjirin e tij, në trojet e tij, një trashëgimi të pasur artistike. Ai qëndron me dinjitet përkrah popujve të tjerë, duke sjellë kështu kontributin e vet modest në thesarin e përgjithshëm kulturor të popujve.

Ekspozita, qoftë si u vu në dukje në mjaft raste

DO NOT COPY

edhe nga publiku italian, i shërbeu forcimit të marrëdhënieve të fqinjësisë së mirë, njohjes reciproke të popujve tanë dhe të kulturës së artit të tyre. Ajo qëndroi me dinjitet e plot sukses në kryeqytetin italian, në Romë, që dihet se është mjaft i pasur në tradita artistike, kulturore dhe muzeume. Mjaft të kujtojmë që aty ndodhen jo pak kryevepra të artit botëror.

Kjo ekspozitë përbën një ngjarje të shënuar për artin, kulturën dhe shkencën tonë. Ajo tregoi me gjuhën e saj se në ç'lartësi e ka ngritur Shqipërinë Partia dhe shoku Enver, që në pak dekada e kanë bërë Shqipërinë kala të përjetshme të socializmit në brigjet e Adriatikut, duke e vënë popullin dhe gjithçka të mirë që ka trashëguar ai, në piedestalin që i takon.

DO NOT COPY

Ali MUKA

DO NOT COPY

L'EXPOSITION «L'ART ALBANAIS AU COURS DES SIECLES»

De 23 février jusqu'à 19 mai 1985, est restée ouverte à Rome l'exposition «L'art albanais au cours des siècles», une exposition organisée dans le cadre des échanges culturels entre la République Populaire Socialiste d'Albanie et la République Italienne. A la cérémonie d'inauguration, le 23 février 1985, ont participé le Ministre des Affaires Etrangères d'Italie, Giulio Andreoti, le Ministre des Institutions Culturelles, Antonio Guloti ainsi que d'autres hauts fonctionnaires du Ministère des Affaires Etrangères du Ministère de l'Enseignement et de la Culture, des historiens, des peintres, des sculpteurs, des représentants des institutions culturelles et scientifiques, journalistes de la radio, de la télévizion de la presse, des amis de l'Albanie ainsi que d'autres invités de Rome ou d'autres villes de l'Italie. A l'inauguration ont participé aussi le Ministre de l'Enseignement et de la Culture Tefta Cami, le Directeur de l'Institut de l'Histoire prof. Stefanaq Pollo, l'Ambassadeur de la République Populaire Socialiste d'Albanie en Italie, Bashkim Dino etc.

A la fermeture de l'exposition a été organisée une conférence scientifique sur l'archéologie albanaise, où ont participé des chercheurs de notre pays ainsi que plus de 50 chercheurs italiens d'archéologie, d'histoire, d'art etc.

L'exposition a été présenté dans l'une des salles du Musée National Préhistorique Ethnographique «Luigi Pigorini» de Rome. Pour l'installation de l'exposition, selon le programme rédigé en Albanie, un aide considérable a été donné par les employés du musée «L. Pigorini» et ceux du musée «L'art traditionnel populaire», de Rome.

L'exposition, composée de 700 objets, a été répartie dans quatre sections selon un ordre chronologique. Cette exposition a reflété de manière synthétisée la culture et l'art albanais depuis l'ancienne époque jusqu'à nos jours. 417 objets ont représenté l'art et la culture des illyriens pendant leur épanouissement. La deuxième section, par 21 icones, les meilleures du XIV-XVIIIe siècles, représentait l'art médiéval en Albanie. Dans la troisième section a été exposé l'art populaire représenté par 165 objets artistiques de l'artisanat populaire et de la culture matérielle, réalisés en textile, en argent, en costumes populaires etc., au cours des deux derniers siècles. Dans la quatrième section ont été installés les objets de l'art contemporain avec des représentants de notre renaissance et de l'art du réalisme socialiste (43 tableaux et 7 sculptures de différents auteurs albanais).

L'exposition s'ouvrait par le buste de notre cher dirigeant inoubliable, le camarade Enver Hoxha, oeuvre connue du Sculpteur du Peuple Odhise Paskali.

A part les objets originaux on a exposé la carte archéologique de l'Albanie, laquelle au cours des années du pouvoir populaire a été complétée de centres de recherche par le travail systématique de nos archéologiques. Dans une vitrine particulière ont été exposées quelques-unes de nos éditions scientifiques des domaines représentés dans l'exposition, entre autres une série complète de la revue «Monumentet». Dans l'impossibilité de représenter tous les domaines et les succès de l'art albanais en cours des siècles, l'exposition a présenté un nombre considérable de photos en couleurs, surtout des monuments de l'architecture en Albanie tels des forteresses, des mosaïques, des constructions de culte, des vues de villes, des habitations urbaines et rurales, etc.

Dans le cadre de l'ouverture de cette exposition, sur la base de la maquette préliminaire faite par nos institutions scientifiques, le musée «L. Pigorini» a publié et distribué dès le jour de l'inauguration, un catalogue volumineux. A part les problèmes du domaine de ces éditions, dans le catalogue une place importante était occupée par les photos de tous les objets exposés, accompagnées de brèves descriptions et d'explications informatives. Quelques-unes des photos sont en couleurs et d'un grand format. Le matériel du catalogue est groupé selon les sections et le lieu chronoligique de l'exposition. Chaque partie est accompagnée d'une introduction écrite par nos spécialistes à part une introduction générale écrite par le professeur Aleks Buda, Président de l'Académie des Shciences de la RPS d'Albanie.

Pour la composition du programme de l'exposition et le choix des matériaux ont collaboré quatre institutions culturelles et scientifiques de notre pays: Le centre des Recherches Archéologiques, l'Institut de la Culture Populaire, l'Institut des Monuments Culturels et la Galerie Nationale de Beaux Arts. L'exposition a été conceptée de telle manière que le visiteur sentait d'une manière naturelle d'une part l'existence d'une grande richesse et d'autre part la continuité inenterrompue. Par une logique intérieure de liaison se réalisait le passage d'une époque à l'autre, d'une section à l'autre. C'est pour cette raison que le Directeur du musée «L. Pigorini», le Professeur Fausto Zevi écrit: «En souvenir de votre très belle exposition installée en coopération mais conceptée avec compétence et aptitude en Albanie». Un visiteur souligne: «Il y a un choix

idéal des objets qui englobe une période de temps d'environ 8 milles années». Tandis que la presse italienne («La Stampa») entre autres souligne «Les albanais ont choisi pour l'exposition des objets et des oeuvres assez importants à travers lesquels on peut créer une idée précise sur la civilisation qui a conservé son caractère autochtone, malgré les invasions, les guerres et les occupations de plusieurs siècles par les étrangers».

C'est le cas de remarquer également que, les spécialistes et les employés de l'Institut des Monuments Culturels qui ont choisi et préparé les icônes et les photos de nos monuments ont fait un bon travail pour représenter le mieux possible l'art médiéval. Parmi les milliers d'icônes conservées dans les monuments et les musées, surtout dans les fonds du Musée de l'Art Médiéval à Korça, on a choisi 21 dont 5 étaient du XIVe siècle, 12 du XVIe siècle et 4 du XVIIIe siècle. Les 7 icônes peintes par Onufre occupaient la place la plus importante.

L'exposition a été visitée par plus de 40 000 personnes. Plusieurs organes de la presse centrale et locale, la radio, la télévision, des spécialistes, de nombreux visiteurs ont écrit et parlé sur les valeurs de cette exposition. «Le visiteur se trouve ainsi – écrit la presse – devant une mosaïque géante composée d'objets grands et petits, qui lui permettent d'entrer dans l'histoire millénaire de ce pays». Ailleurs la presse écrit: «Par la présence de 700 objets, on peut parcourir, fut-ce en lignes générales, les étapes significatives pendant lesquelles s'est développée et a évolué la civilisation populaire albanaise depuis l'époque néolithique jusqu'à nos jours». Parlant du musée, une employée scientifique du musée «L. Pigorini» souligne: «Elle apporte en même temps un grand matériel de valeur pour mieux comprendre les particularités de l'identité culturelle albanaise». Un ancien combattant italien qui a lutté à côtés de nos partisans, après avoir visité l'exposition a dit: «Il faut que vous veniez plus souvent avec des oeuvres de telles valeurs qui témoignent que les albanais sont un peuple avec une histoire et culture ancienne et des gens à sens artistique marqué». Une haute perssonalité de la science italienne a ainsi apprécié notre exposition: «Vous avez apporté une exposition à de grandes valéurs. Elle ne représente par de l'intérêt pour contenter une curiosité, mais elle t'impose à découvrir de grandes valeurs d'un peuple avec une grande culture».

Dans la presse italienne entre autres on écrit: «Malgré l'introduction des civilisations, lesquelles au cours des siècles ont suivi l'une l'autre dans ce territoire, l'Albanie a pu conserver son identité, comme le montrent les statues de la période de la civilisation urbaine de l'Illyrie, les vetêments illyriens, et non grecs et la peinture de icônes dans lesquelles en franchissant les fortes règles byzantines, sont introduits des éléments réalistes de la vie populaire».

Un grand nombre de ces hautes appréciations a été reflété aussi par notre presse. En on a mentionné seulement quelques-unes. Le haut contenu et la digne représentations ont permis au public italien de juger d'une manière réaliste et objective les valeurs de cette exposition et avec elle de voir, comprendre la grande évolution à pas rapides de la science albanaise pendant les années du pouvoir populaire, pour connaître, découvrir, conserver et étudier notre héritage ancien autant que le peuple même et riche autant que son esprit.

L'exposition a montré que notre peuple bien que petit en nombre en tant qu'un des plus anciens peuples des Balkans et de l'Europe, conserve dans son sol un riche héritage artistique. Il se tient avec dignité à côté des autres peuples donnant ainsi sa contribution modeste dans le trésor culturel des peuples.

L'exposition comme l'a déjà mentionné en plusieurs cas le public italien, a servi au renforcement des relations d'un bon voisinnage, d'une connaissance réciproque de nos peuples de leur culture et succès dans la capitale italienne qui est assez riche en traditions artistiques, culturelles, et en musées. Il suffit de rapeler qu'on y trouve un grand nombre de chefs-d'oeuvres de l'art mondial.

Cette exposition constitue un événement marqué pour l'art, la culture et notre science. Elle a montré à quelle hauteur le Parti et le camarade Enver Hoxha ont élevé l'Albanie, qui en peu de décennies est devenue une éternelle forteresse du socialisme au bord de l'Adriatique mettant le peuple et tout ce qui lui appartient au piédestal qu'il mérite.

DOKUMENTOR

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Tirazhi: 1200

Formati 70x100/12

Stash: 2204-72

Shtypur: Kombinati Poligrafik: Shtypshkronja «Mihal Duri» – Tiranë

DO NOT COPY